

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Л. Г. Сокурянська

ВСТУП ДО СОЦІОЛОГІЇ
Навчальний посібник

Харків

2011

УДК 316 (075.8)

ББК 60.5я73

С 59

Рецензенти:

Лисиця Н. М. – доктор соціологічних наук, професор кафедри економіки та маркетингу Харківського національного економічного університету;

Подольська Є. А. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»;

Рущенко І. П. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та масових комунікацій навчально-наукового інституту права та масових комунікацій Харківського національного університету внутрішніх справ.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 7 від 24 червня 2011 р.)*

Сокурянська Л. Г.

С 59 **Вступ до соціології: Навчальний посібник** / Л. Г. Сокурянська. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – с.

ISBN 978-966-623-828-6

Навчальний посібник підготовлений у відповідності до програми навчального курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи» та складається з двох розділів, які відповідають першим двом модулям цього курсу. Завдяки цим розділам автор вводить читача у світ соціології, розкриваючи специфіку соціологічного аналізу соціальних явищ та процесів, об'єкт та предмет соціології, її функції, структуру, методи дослідження, роль у розвитку сучасного українського суспільства. Велика увага приділяється історії світової та вітчизняної соціології, її основним персоналіям, етапам розвитку. У посібнику представлено тематичний план та програму курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи», запитання для самоконтролю знань, список обов'язкової та додаткової літератури, а також порядок нарахування балів за шкалою ECTS та національною шкалою.

Пропонований посібник може використовуватися для самостійного опанування програми курсу.

Для викладачів та студентів соціологічних спеціальностей вищих навчальних закладів України і всіх, кого цікавить соціологія.

УДК 316 (075.8)

ББК 60.5я73

ISBN 978-966-623-828-6

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2011

© Сокурянська Л. Г., 2011

ЗМІСТ

ВСТУП

Тематичний план курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи»

Порядок нарахування балів за шкалою ECTS та національною шкалою з курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи»

Програма курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи»

Розділ 1

СОЦІОЛОГІЯ – НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

- 1.1. Об'єкт, предмет та суб'єкт соціології. Дискусії щодо предметного поля соціологічної науки
- 1.2. Специфіка соціологічного аналізу соціальних явищ та процесів. Взаємозв'язок соціології з іншими науками про суспільство та людину
- 1.3. Структура соціологічної системи знання. Фундаментальна та прикладна, теоретична та емпірична соціологія. Макро- та мікросоціологія. Рівні соціологічного знання
- 1.4. Соціологічне (емпіричне) дослідження: типологія, програма, методи та етапи здійснення
- 1.5. Соціологія і суспільство. Функції соціології. Роль соціології у розвитку сучасного українського суспільства

Питання для самоконтролю знань
Рекомендована література до розділу 1

Розділ 2

ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ: СВІТОВИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ КОНТЕКСТ

- 2.1. Проблеми періодизації розвитку світової соціологічної думки. Протосоціологія: головні персоналії. Історичні, соціокультурні та теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки
- 2.2. Етапи розвитку соціології (за М. Елброу): основні напрямки та їх представники
- 2.3. Соціологія в Росії та Україні: історія становлення та розвитку (друга половина XIX – 80-ті рр. XX ст.)
- 2.4. Особливості розвитку категоріально-понятійного апарату соціології. «Суспільство» та «культура» як головні поняття соціології. Обумовленість категоріального апарату соціологічної науки методологічною позицією дослідника

Питання для самоконтролю знань
Рекомендована література до розділу 2

ВСТУП

«Вступ до соціології» можна віднести до навчальних посібників нового покоління, оскільки за його допомогою можуть бути реалізовані сучасні технології викладання у вищій школі. У разі наявності такого посібника студенти отримають змогу брати активну участь в обговоренні тих чи інших питань навчального курсу не тільки під час семінарських, але й у межах лекційних занять, оскільки зможуть заздалегідь знайомитися з матеріалом, що стосується конкретної теми курсу. За цих умов лекція з монологу викладача перетворюватиметься в інтерактивне спілкування, в діалог та полілог, що сприятиме розвитку діалогічних якостей, так необхідних майбутньому фахівцю в будь-якій галузі, в тому числі та перш за все соціологу.

Оскільки завдяки цьому посібнику студенти матимуть змогу самостійно знайомитись з матеріалом до певного заняття, дата проведення якого доводитиметься до їх відома викладачем, навчальні лекції можуть бути побудовані таким чином, що викладач лише надає загальну характеристику тієї чи іншої теми курсу, її проблематику та запрошує студентів до обговорення ключових питань теми. Тобто викладач стає модератором групового обговорення певної теми навчального курсу, а не транслятором тих чи інших знань з цієї теми.

Посібник розрахований на студентів-першокурсників соціологічних факультетів та відділень ВНЗ України. Він підготовлений з урахуванням проблематики навчального курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи», який є, так би мовити, своєрідним «путівником» для майбутніх соціологів по захоплюючому світу такої молоді та водночас давньої науки, як соціологія.

Посібник складається з двох розділів, які відповідають першим двом модулям навчального курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи».

У межах першого розділу посібника (відповідно першого модуля навчального курсу) розглядаються питання, пов'язані з визначенням об'єкта та предмета соціології, її функцій, структури, методів, специфіки соціологічного

аналізу соціальних явищ та процесів, ролі соціології у житті сучасного українського суспільства тощо.

Другий розділ посібника акцентує увагу на питаннях періодизації розвитку світової та вітчизняної соціологічної думки, етапах розвитку соціології як самостійної науки. В ньому надані короткі характеристики творчих доробків найвидатніших персоналій протосоціології та видатних учених-соціологів, що працювали протягом кожного із виокремлених етапів розвитку соціології.

Кожний розділ завершується питаннями для самоконтролю знань студентів, завдяки яким вибудовується логіка викладення навчального матеріалу за тим чи іншим модулем. Досить докладний перелік питань, на наш погляд, дозволить студенту побудувати власну логіку попереднього самостійного опанування тією чи іншою темою та представлення засвоєних знань на лекційних та семінарських заняттях.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ «ВСТУП ДО СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»

Назви модулів та тем	Кількість годин		
	Лекції	Семінарські заняття	Самостійна робота
Модуль 1. Соціологія – системний погляд на світ			
Тема 1. Об’єкт, предмет та суб’єкт соціології. Дискусії щодо предметного поля соціологічної науки	4	4	8
Тема 2. Специфіка соціологічного аналізу соціальних явищ та процесів. Взаємозв’язок соціології з іншими науками про суспільство та людину	2	2	8
Тема 3. Структура соціологічної системи знання. Фундаментальна та прикладна, теоретична та емпірична соціологія. Макро- та мікросоціологія. Рівні соціологічного знання	2	2	8
Тема 4. Соціологічне (емпіричне) дослідження: типологія, програма, методи та етапи здійснення	4	4	8
Тема 5. Соціологія і суспільство. Функції соціології. Роль соціології у розвитку сучасного українського суспільства	2	2	6
Модуль 2. Етапи розвитку соціологічної думки: світовий та вітчизняний контекст			
Тема 6. Проблеми періодизації розвитку світової соціологічної думки. Протосоціологія: головні персоналії. Історичні, соціокультурні та теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки	2	2	6
Тема 7. Етапи розвитку соціології (за М. Елброу): основні напрямки та їх представники	2	4	6
Тема 8. Соціологія в Росії та Україні: історія становлення та розвитку (друга половина XIX – 80-ті рр. XX ст.)	2	2	8
Тема 9. Особливості розвитку категоріально-понятійного апарату соціології. «Суспільство» та «культура» як головні	2	2	8

поняття соціології. Обумовленість категоріального апарату соціологічної науки методологічною позицією дослідника			
Модуль 3. Соціологія як професія та покликання			
Тема 10. Інституціоналізація соціологічної науки та освіти як чинник та показник професіоналізації соціологічної діяльності: світовий та вітчизняний досвід. Поняття та види професійної діяльності соціолога	4	4	8
Тема 11. Основні вимоги до професійно-ділових якостей соціолога. Поняття професійної етики. Етичні вимоги до діяльності фахівця-соціолога. Професійний кодекс соціолога	2	2	8
Тема 12. Становлення соціологічних шкіл в Україні як фактор інституціоналізації вітчизняної соціології. Історія виникнення та розвитку Харківської соціологічної школи	2	2	8
Модуль 4. Соціальна робота як різновид соціологічної діяльності			
Тема 13. Соціальна робота як навчальна дисципліна, галузь наукового знання та професійна діяльність, її місце та роль у суспільстві	2	2	8
Тема 14. Основні напрями, проблеми та перспективи розвитку соціальної роботи в сучасній Україні та світі в цілому	2		8
Тема 15. Професійно-етичні аспекти соціальної роботи	2	2	8
Разом по курсу	36	36	108

Метою курсу є надання студентам уявлення про предмет, об'єкт, методи, функції і структурні рівні соціологічного знання; про спільне і відмінне між соціологією та іншими соціогуманітарними науками, загальносоціологічними і спеціальними соціологічними теоріями; про етапи розвитку та головні персоналії світової та вітчизняної соціології; про чинники та механізми інституціоналізації соціології в Україні та світі в цілому; про соціальну роботу як різновид соціологічної професійної діяльності.

Завданням курсу є розгляд таких питань:

- предметне поле соціології, чинники його трансформації;

- функції соціології у сучасному світі;
- специфіка соціологічного аналізу суспільних явищ та процесів;
- особливості розвитку категоріального апарату соціології;
- організація та проведення соціологічного (емпіричного) дослідження;
- основні етапи інституціоналізації світової та вітчизняної соціології;
- головні напрямки розвитку соціологічної науки та освіти;
- сучасний стан, проблеми та перспективи, професіоналізація соціологічної діяльності в Україні тощо.

У результаті вивчення даного курсу студент повинен

знати:

- сучасні визначення предмета та об'єкта, головних функцій соціології;
- структуру соціологічного знання;
- головні поняття та категорії соціології;
- основні методи соціологічного (емпіричного) дослідження;
- історичні, соціокультурні та теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки;
- етапи розвитку соціологічної науки, їх головних персоналій;
- специфіку та напрямки діяльності соціолога-професіонала;
- зміст основних етапів інституціоналізації соціологічної науки;
- основні напрямки розвитку сучасної соціологічної теорії та практики;

вміти:

- реферувати наукову соціологічну літературу;
- написати текст реферату, есе тощо;
- застосовувати категоріальний апарат соціології для аналізу соціальних явищ при написанні курсової роботи, під час дискусій на семінарських заняттях, студентських наукових конференціях тощо;
- виступати з підготовленими доповідями, рефератами на семінарських заняттях, науково-навчальних конференціях тощо;
- опонувати виступи товаришів по навчанню з доповідями, рефератами тощо.

ПОРЯДОК НАРАХУВАННЯ БАЛІВ ЗА ШКАЛОЮ ECTS ТА НАЦІОНАЛЬНОЮ ШКАЛОЮ З КУРСУ «ВСТУП ДО СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»

Методи контролю знань та різновиди завдань, за які нараховуються бали з курсу: *модульні контрольні роботи із застосуванням тестових методик, підготовка рефератів, есе, їх презентація, виконання індивідуального навчально-дослідного завдання (курсової роботи), його захист на семінарському занятті, навчально-науковій конференції тощо.*

Мінімальна кількість балів, яку потрібен набрати студент для зарахування модуля: 10 балів з першого модуля, 10 балів з другого модуля, 30 балів з третього модуля, 10 балів з четвертого модуля.

Студент допускається до підсумкового семестрового контролю, якщо:

- ❖ є зданими всі форми поточного контролю знань;
- ❖ набрано не менше, ніж 60 балів з чотирьох модулів.

Максимальна кількість балів за різні види завдань:

- написання та виступ з рефератом на семінарському занятті – 10 балів;
- написання та презентація есе – 10 балів;
- виконання контрольної роботи – 5 балів;
- написання та захист курсової роботи (індивідуального навчально-дослідного завдання) – 30 балів;
- опонування виступу товариша по навчанню – 2 бали;
- активна участь у дискусіях на семінарському занятті, навчально-науковій конференції тощо – 2 бали;
- підсумковий контроль знань (іспит, залік) – 40 балів.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсової роботи	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
80 – 89	B	добре	
70 – 79	C		
60 – 69	D	задовільно	
50 – 59	E		
1 – 49	FX	незадовільно	незараховано

Вимоги до написання індивідуального навчально-дослідного завдання (курсової роботи)

Індивідуальним навчально-дослідним завданням є курсова робота, тему якої студент обирає самостійно. Структура курсової роботи обов'язково має включати:

1. **Вступ**, в якому мають бути чітко описані проблемна ситуація, об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження, зв'язок проблеми курсової роботи з повсякденністю студента, його науковими інтересами.

2. **Перший структурний розділ основної частини**, в якій має бути визначена спеціальна соціологічна теорія, в межах якої досліджується предмет курсової роботи, її основна проблематика; представлено головні напрямки досліджень в межах цієї галузі соціології, історія її виникнення та розвитку, найвідоміші та найвизначніші представники.

3. **Другий структурний розділ основної частини** має містити дослідження проблемної ситуації та предмета курсової роботи, яке повинне ґрунтуватися на теоретико-методологічних засадах відповідної галузі соціологічного знання та результатах емпіричних соціологічних досліджень з обраної студентом проблеми, здійснених вітчизняними та зарубіжними соціологами протягом останніх 2-3 років. При цьому головна увага має бути приділена емпіричним даним, отриманим завдяки дослідженням, проведеним в Україні.

4. **Висновки**, в яких має бути презентовано, по-перше, основні висновки, яких дійшов студент завдяки опрацюванню теоретичного доробку та емпіричних даних з обраної проблеми, по-друге, перспективи та подальші можливості соціологічного вивчення запропонованої ним теми.

5. **Список використаної літератури**, впорядкований або за алфавітом, або за порядком згадування.

ПРОГРАМА КУРСУ «ВСТУП ДО СОЦІОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ»

Модуль 1. Соціологія – системний погляд на світ

Тема 1. Об'єкт, предмет та суб'єкт соціології. Дискусії щодо предметного поля соціологічної науки

Багатозначність поняття «наука». Наука як форма суспільної свідомості; як система «перевічених практикою знань»; як певний спосіб одержання знань, як особливий, спеціалізований вид діяльності; як соціальний інститут. Об'єкт і предмет науки. Методи одержання наукового знання. Об'єктивність, істинність, неупередженість як ідеал наукової діяльності. Критерії науковості.

Природничі та суспільні науки. Система гуманітарного знання, його відмінність від природничих і суспільних наук.

Соціологія як наукове знання про суспільство. Критерії науковості соціології. Об'єкт і предмет соціології. Визначення предметного поля тієї чи іншої системи знання як визнання її наукового статусу. Дефініції (визначення) предмета соціології класиками світової соціологічної науки та її сучасними представниками. Трансформація предметного поля соціології як результат суспільних змін і внутрішньої логіки розвитку соціологічного знання.

Суб'єкт соціології. Фігура соціолога в сучасному світі.

Тема 2. Специфіка соціологічного аналізу соціальних явищ і процесів. Взаємозв'язок соціології з іншими науками про суспільство і людину

Соціологія як генералізуюча наука про суспільство. Соціологічна картина соціального світу. Особливості соціологічного бачення соціальних феноменів.

Системність, комплексність соціологічного вивчення соціальної реальності. Врахування економічних, політичних, правових, моральних, релігійних, етнічних, психологічних, побутових, регіональних, глобальних тощо чинників при соціологічному дослідженні соціальних явищ та процесів.

Діяльнісний підхід як специфічний феномен соціологічного дослідження. Вивчення внутрішніх (суб'єктивних) та зовнішніх (об'єктивних) детермінант (факторів) людської діяльності як обов'язкова умова соціологічного аналізу суспільства.

Використання *кількісного, якісного та імовірнісного* аналізу як специфічна особливість соціологічного пізнання соціальної реальності. Кількісна та якісна методологія соціологічного дослідження.

Використання в межах соціологічного аналізу суспільства моделей пізнання, які враховують вплив випадкових чинників на суспільні явища та процеси.

Погляд на *суспільство як на соціокультурну систему* як найважливіша характеристика його соціологічного вивчення. П. Сорокін про неможливість відокремлення суспільства (соціального) від культури, про суспільні явища як соціокультурні феномени.

Зв'язок соціології з іншими галузями соціогуманітарного знання. Поняття наукового та повсякденного знання. Відмінності між гуманітарним та науковим знанням (за Г. Ріккертом і В. Віндельбандом). Критерії визначення наукового статусу соціології. Взаємозв'язок соціології з історією, філософією, психологією, демографією, соціальною психологією, соціальною антропологією, політологією, статистикою, економічними, правовими науками тощо.

Використання соціологією досягнень інших наук про суспільство і людину. «Соціологізація» (застосування соціологічних методів дослідження) сучасного наукового, зокрема соціогуманітарного, знання.

Тема 3. Структура соціологічної системи знання. Фундаментальна та прикладна, теоретична та емпірична соціологія. Макро- та мікросоціологія.

Рівні соціологічного знання

Основні елементи структури соціологічної системи знання. *Фундаментальна та прикладна соціологія*, їх відмінності та основні завдання. *Теоретична та емпірична соціологія*. Поняття *макро-* та *мікросоціології*. Макро- і мікросоціологія як елементи теоретичної соціології. Соціологія як поліпарадигмальна наука. Основні макро- і мікросоціологічні теорії та їх представники. Структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон), теорії соціального конфлікту (К. Маркс, Г. Зіммель, Л. Козер, Р. Дарендорф) як головні макросоціологічні концепції. Мікросоціологічний аналіз суспільства в теорії соціального обміну (Дж. Хоманс, П. Блау), психоаналітичних теоріях (З. Фрейд, Е. Фромм), символічному інтеракціонізмі (Дж.-Г. Мід, Г. Блумер, А. Роуз, Г. Стоун), феноменологічній соціології (А. Шюц), етнометодології (Г. Гарфінкель, Д. Дуглас, П. Мак-Хью) та ін.

Рівні соціологічного знання: вищий, середній, нижчий. Загальносоціологічні теорії (макро- та мікросоціологічні) як вищий рівень соціологічного знання, в межах якого досліджуються універсальні закономірності та принципи становлення і розвитку різноманітних (мега-, макро-, мезо-, мікро-) соціальних систем.

Теорії середнього рівня (спеціальні соціологічні теорії) як мезорівень соціологічного знання, що акцентує увагу на дослідженні окремих соціальних спільнот та сфер людської життєдіяльності (соціологія сім'ї, соціологія молоді, соціологія освіти, соціологія права, соціологія політики, соціологія економіки, тощо). Класифікація соціологічних теорій середнього рівня. Згруповані та узагальнені соціальні факти, зафіксовані завдяки проведенню соціологічних емпіричних досліджень, як нижчий рівень соціологічного знання.

Взаємозв'язок та взаємозалежність рівнів соціологічного знання.

Тема 4. Соціологічне (емпіричне) дослідження: типологія, програма, методи та етапи здійснення

Поняття та сутність соціологічного (емпіричного) дослідження. *Критерії класифікації соціологічних досліджень: масштаб* проведення (міжнародні, загальнонаціональні, регіональні тощо), *термін* проведення (довготривалі та оперативні), *рівень знань про об'єкт дослідження* (розвідувальні, описові, аналітико-експериментальні), *мета* дослідження (фундаментальні, прикладні) тощо. *Етапи* підготовки та проведення соціологічного (емпіричного) дослідження: визначення проблемної ситуації, що потребує свого вирішення; розробка програми дослідження; складання робочого плану дослідження та графіка виконання робіт; розробка методики дослідження (його інструментарію); пілотаж (перевірка) розробленого інструментарію (анкети, бланка інтерв'ю тощо); формування та інструктаж групи безпосередніх виконавців (анкетерів, інтерв'юєрів та ін.) дослідження; оперативний етап збору даних (польовий етап); підготовка отриманої інформації до комп'ютерної обробки; обробка емпіричної інформації на комп'ютері; аналіз результатів дослідження, підготовка попереднього звіту; формулювання висновків і рекомендацій; публікація отриманих результатів.

Програма соціологічного дослідження, її основні елементи. Методологічна (характеристика проблемної ситуації; формулювання об'єкта та предмета дослідження, його мети та завдань; уточнення та інтерпретація основних понять; попередній системний аналіз об'єкта дослідження; гіпотези дослідження) та *процедурна* (принциповий (або стратегічний) план дослідження; обґрунтування вибіркової сукупності дослідження; визначення основних методів збору та аналізу емпіричних даних) частини програми дослідження.

Поняття *генеральної та вибіркової сукупності* дослідження, типи вибірки.

Методи соціологічного дослідження: *кількісні* (опитування: анкетування, стандартизовані індивідуальні інтерв'ю тощо) та *якісні* (кейс-стаді, етнографічний метод, історія сім'ї, біографічний метод, фокусовані групові інтерв'ю, індивідуальні глибинні (нестандартизовані) інтерв'ю тощо).

Основні *види питань* та вимоги до їх формулювання в соціологічних анкетах та інтерв'ю.

Спостереження, аналіз документів, експеримент як методи соціологічного дослідження. Пряме (невключене) та включене спостереження. Контент-аналіз як формалізований метод аналізу документів. Різновиди експериментів: польові, лабораторні, контрольовані, неконтрольовані, лінійні, паралельні тощо.

Головні вимоги до використання кількісних та якісних методів в соціології.

Тема 5. Соціологія і суспільство. Функції соціології. Роль соціології у розвитку сучасного українського суспільства

Соціологічна наука як суспільне явище. Взаємовплив соціології і суспільства. Чинники, що зумовлюють зміни у впливі соціології на суспільство. Врахування специфічних особливостей конкретного суспільства на певному етапі його розвитку при визначенні функцій соціології. *Теоретико-пізнавальні, практично-політичні та громадянські функції* сучасної української соціології. Примноження фундаментального знання щодо структури та функціонування суспільства в цілому та його окремих елементів як результат реалізації теоретико-пізнавальних функцій соціології. *Прогностична функція, функція соціальної критики та функція освіти* як складові теоретико-пізнавальної групи функцій соціології.

Сприяння ефективному управлінню соціальними процесами через надання органам влади оперативної соціологічної інформації щодо реального стану суспільства в цілому чи місцевої громади як результат реалізації практично-

політичних функцій соціології. *Соціально-інженерна діяльність* (соціальне проектування та соціальні технології) як механізм реалізації практично-політичних функцій соціології. *Соціальне планування* як складова практично-політичних функцій соціології.

Створення в Україні громадянського суспільства як мета реалізації громадянських функцій соціології. Формування та розвиток *соціологічного мислення* різних верств населення як одна з головних умов розбудови громадянського суспільства. Роль загальносоціологічної та спеціальної соціологічної освіти у формуванні соціологічного мислення особистості. *Інформаційна функція* як складова громадянських функцій соціології.

В. Ядов про ідеологічний вплив соціології, її внесок у трансформацію суджень та поглядів особистості.

Роль соціології у розвитку сучасної України. Необхідність «втручання» соціології у розробку соціальної політики та обґрунтування реформ, що здійснюються українською державою. Проблеми та перспективи розвитку соціальної роботи в Україні. Інституціоналізація громадської думки як умова розбудови громадянського суспільства та правової держави в Україні.

Модуль 2. Етапи розвитку соціологічної думки: світовий та вітчизняний контекст

Тема 6. Проблеми періодизації розвитку світової соціологічної думки.

Протосоціологія: головні персоналії. Історичні, соціокультурні та теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки

Історія науки як відображення логіки її розвитку. Історія суспільних і природничих наук. Періодизація розвитку соціологічної думки як наукова проблема.

Передісторія соціології чи *протосоціологія*. Основні персоналії протосоціології. Соціологічні міркування в конфуціанських текстах. Розвиток соціологічної думки в роботах давньогрецьких філософів (Солон, Платон, Аристотель, Парменід, Геракліт, Протагор, Піндар, Епікур та ін.). Соціологічний погляд на світ в «Історичних пролегоменах» Ібн Халдуна. Соціологічні спостереження у творах М. Монтеня («Досвіди»), Б. Паскаля («Думки»), П. де Лакло («Небезпечні зв'язки»), Ж. де Лабрюйєра («Характери або нрави нашого століття»), Ф. де Ларошфуко («Мемуари», «Максими»), Ш. Монтеск'є («Персидські листи», «Про дух законів»), Д. Дідро («Лист про сліпих у повчання зрячим» та ін.), К.-А. Гельвеція («Про розум», «Про людину») Ф.-М. Вольтера («Філософські думки», «Філософський словник» та ін.).

Історичні, соціокультурні та теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки. Фактори й умови, що детермінують виникнення нової галузі наукового знання. Промислові перетворення в країнах Західної Європи XVIII – початку XIX ст. як історичний та соціокультурний чинник розвитку соціологічної думки.

Велика французька революція як одна із історичних передумов виникнення соціології. Нові соціокультурні феномени постреволуційної Франції як об'єкт дослідження нової галузі наукового знання – соціології.

Загальнонаукові фактори, що сприяли становленню соціології. Творчість Ш. Монтеск'є як теоретичне джерело становлення соціології як окремої галузі наукового знання. Праця Ш. Монтеск'є «Про дух законів» – перший досвід порівняльної соціології соціальних інститутів. Соціально-філософська концепція К. Сен-Сімона як програма трансформації «суспільного знання» у позитивну науку про суспільство («Нарис наук про людину»).

«Відкритість», демократичність суспільства як важливий фактор становлення та успішного функціонування соціології.

Тема 7. Етапи розвитку соціології (за М. Елброу): основні напрямки та їх представники

Значення періодизації розвитку соціологічної науки в історико-соціологічному контексті та у контексті трансформації предмета соціології.

М. Елброу про п'ять етапів розвитку соціології як самостійної науки.

Перший етап – «універсалізм» (класична стадія розвитку соціології). Сутнісна риса соціології цього етапу – спроба зрозуміти процеси суспільного життя та соціальних змін як всезагальні, аналогічні універсальним закономірностям, що існують у природі. Представники першого етапу: О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, головні ідеї їх соціологічного доробку.

Другий (за М. Елброу) етап розвитку соціології – *становлення «національних шкіл»*. Головні представники другого етапу: Г. Зіммель та М. Вебер (німецька соціологічна школа), Е. Дюркгейм (французька соціологічна школа), А. Тойнбі (британська соціологічна школа), Б. Кроче та В. Парето (італійська соціологічна школа), М. Михайловський, М. Ковалевський, П. Сорокін (російська соціологічна школа) та ін., їх внесок у розвиток соціологічної науки. «*Концептуальний імперіалізм*» другого етапу розвитку соціології (боротьба за панування певної соціологічної парадигми та негативне ставлення, нетерпимість до концепцій інших напрямків соціологічного знання).

Третій етап – період протистояння таких напрямків соціологічного знання, як марксистська соціологія та структурно-функціональний аналіз (співпадає з періодом політико-ідеологічного протистояння капіталізму та соціалізму після Другої світової війни). Внесок Т. Парсонса та Р. Мертон у розвиток структурного функціоналізму. Критика цього напрямку соціологами-марксистами за недооцінку соціальних протиріч як рушійної сили суспільного розвитку. Третій етап розвитку соціології як період її *інтернаціоналізації*.

Четвертий етап – «індигенізація» (чи «отуземлення») соціології (розвиток специфічних напрямків соціологічної думки, які враховують культурні особливості та традиції населення країн, що розвиваються). Головні представники цього етапу: африканські соціологи А. Акіово, М. Макінде, латиноамериканські дослідники Р. Маріні, Т. Дус Сантуш, Ф. Кардозо, В. Бамбірра, А. Франк та інші; їх внесок у розвиток соціологічної думки у 70-ті – 80-ті роки ХХ століття.

П'ятий (сучасний) етап розвитку соціології (за М. Елброу) – етап глобалізації соціологічної науки. Сутність етапу – прагнення об'єднати зусилля соціологів усіх шкіл, напрямків, теоретико-методологічних підходів для вирішення актуальних загальнолюдських проблем. Найвидатніші представники цього етапу: П. Бурд'є, І. Валлерстайн, Е. Гідденс, Н. Луман, Ж. Бодрійар, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко та ін., їх внесок у розвиток сучасної соціології.

Тема 8. Соціологія в Росії та Україні: історія становлення та розвитку (друга половина ХІХ – 80-ті рр. ХХ ст.)

Соціокультурні, історичні та теоретичні передумови виникнення соціології в царській Росії. Скасування кріпацтва (1861 р.), зародження капіталістичних форм господарювання, лібералізація суспільних відносин тощо як чинники становлення та розвитку соціології в Росії. Соціально-філософські витоки вітчизняної соціологічної думки.

Роль П. Лаврова, М. Михайловського, Л. Мечникова, П. Кропоткіна, М. Карєєва, Є. Де-Роберті, М. Ковалевського, П. Сорокіна, К. Тахтарова, Г. Плеханова та ін. у розвитку російської і світової соціологічної думки. Марксистська традиція в російській соціології кінця ХІХ – початку ХХ століття (Г. Плеханов, В. Ленін та ін.).

Розвиток соціології в Росії у перше двадцятиріччя XX століття: інституціоналізація соціології як науки, практика соціологічних досліджень, розвиток соціологічної освіти.

Конкретно-історичні умови початкового етапу становлення радянської соціологічної науки (1917–1922 рр.). Становлення і розвиток спеціальних соціологічних теорій в радянській соціології 1920–1930-х років. Депортація інтелігенції (1922 р.), «пролетаризація» вищої школи (1922 р.) як чинники занепаду радянської соціології, її доля за часів сталінщини. Вітчизняна соціологія як репресована наука.

Відродження соціології в СРСР у роки хрущовської «відлиги». Роль Т. Заславської, В. Ядова, Ю. Левади, І. Попової, В. Чорноволенка, В. Воловича, О. Якуби та інших науковців у розвитку вітчизняної соціологічної думки. Основні напрямки соціологічних досліджень у СРСР наприкінці 1950-х – першій половині 1960-х років, їх наукова і практична значущість. Інституціоналізація соціологічної науки та соціологічної освіти в СРСР у 1960-ті – 1980-ті роки. Розвиток спеціальних соціологічних теорій у СРСР у 70–80-х рр. XX століття. Радянська соціологія за часів «перебудови».

Історія становлення та розвитку української соціології. Витоки української соціологічної думки. Українські протосоціологи: Т. Федорович, Я. Козельський, І. Шад, М. Костомаров, П. Куліш, М. Зібер, С. Подолинський, Р. Вовк, Ю. Юркевич, Б. Кістяківський, І. Франко, І. Лучинський та ін.

Роль М. Драгоманова та М. Грушевського у становленні та розвитку української соціології.

Соціологічні студії українських науковців на еміграції. Внесок В. Липинського, В. Старосольського, М. Шаповала, О. Бочковського у розвиток вітчизняної соціології.

Основні етапи та показники інституціоналізації соціологічної науки та соціологічної освіти в Радянській Україні.

**Тема 9. Особливості розвитку категоріально-понятійного апарату соціології.
«Суспільство» та «культура» як головні поняття соціології. Обумовленість
категоріального апарату соціологічної науки методологічною позицією
дослідника**

Джерела розвитку понятійного апарату соціології. Трансформація категоріального апарату соціології як відображення змін, що відбуваються в суспільстві, та показник розвитку соціологічної системи знання. Збагачення понятійного арсеналу соціології за рахунок суміжних наукових дисциплін.

Категорії і поняття як мова науки. Категорії як основні, найбільш важливі поняття. Поняття і категорії як основні елементи теорії. Розширення категоріально-понятійного апарату соціології як показник її розвитку. Внесок кожного етапу розвитку соціології (за М. Елброу) в трансформацію її понятійного апарату.

Основні категорії і поняття сучасної соціологічної науки: «соціальна група», «соціальна взаємодія», «соціальна структура», «соціальні норми», «соціальні цінності», «соціальні інституції», «соціальний статус», «соціальна роль», «соціальний конфлікт», «соціальна стратифікація», «соціальна нерівність», «соціалізація», «соціальні зміни», «глобалізація», «ідентифікація», «трансформація» та ін. «Суспільство» та «культура» як головні соціологічні поняття.

«Однозначність понятійного фонду» як критерій науковості. Неоднозначність соціологічних понять. Обумовленість змісту категорій і понять соціології методологічною позицією, характером теорії, яких дотримується дослідник.

Модуль 3. Соціологія як професія та покликання

Тема 10. Інституціоналізація соціологічної науки та освіти як чинник та показник професіоналізації соціологічної діяльності: світовий та вітчизняний досвід. Поняття та види професійної діяльності соціолога

Чинники, показники та етапи інституціоналізації соціологічної науки та соціологічної освіти у світі та в незалежній Україні. Підготовка професійних соціологів як головне завдання спеціальної соціологічної освіти. Інституціоналізація соціологічної освіти як фактор професіоналізації соціологічної діяльності та формування громадянської культури особистості.

Західний і вітчизняний досвід впровадження соціологічної освіти: порівняльний аналіз. Проблеми інституціоналізації соціологічної освіти в Росії та Радянському Союзі.

Особливості розвитку соціологічної освіти в сучасній Україні. Чинники підвищення якості вітчизняної соціологічної освіти. Головні вимоги до якісної соціологічної освіти.

Професіоналізація соціологічної діяльності як показник інституціоналізації соціології. Види професійної діяльності соціолога: соціоінженерна, викладацька, науково-дослідна, консультативна тощо. Розширення сфери професійної діяльності соціологів.

Соціально-інженерна діяльність соціологів, зайнятих безпосередньо в практичній роботі. Соціальне проектування та соціальні технології як необхідні умови здійснення соціально-інженерної діяльності. Дискусії щодо соціальної інженерії. Проблема гуманізації професійної соціологічної діяльності.

Тема 11. Основні вимоги до професійно-ділових якостей соціолога. Поняття професійної етики. Етичні вимоги до діяльності фахівця-соціолога.

Професійний кодекс соціолога

Вміння, навички, професійно-ділові якості, необхідні для соціологічної діяльності: викладацької, дослідницької, консультативної тощо.

Ч. Р. Міллс про вимоги до соціологічної мови, необхідність сполучення високої професійної майстерності з розвинуеною здатністю популяризації, спроможністю викладати свої думки витончено і ясно.

М. Вебер про необхідність пристрасності у науковій діяльності («Наука як покликання і професія»), про вимоги до викладацької діяльності.

П. Сорокін про служіння істині, сумління, моральну чистоту, любов до продуктивної праці, неприпустимість байдикування як про важливі характеристики професійної діяльності соціолога.

Професійна етика як сукупність моральних принципів, якими має керуватися представник тієї чи іншої професії, здійснюючи свою діяльність.

Р. Мертон про головні моральні принципи наукової діяльності. «Етика відповідальності» М. Вебера. Поняття «інтелектуальної чесності». Проблеми співвідношення професіоналізму і морального обов'язку фахівця-соціолога.

Професійний кодекс соціолога. Головні положення Професійного кодексу соціолога – члена Соціологічної асоціації України. Основні складові елементи етики професійної діяльності вченого-соціолога: етика наукового дослідження (дотримання принципів об'єктивності, неупередженості, конфіденційності, ставлення до респондента, відносини із замовником і ЗМІ тощо); етика наукової публікації (дотримання норм цитування, питання співавторства); етика наукової дискусії (дотримання норм спілкування, ставлення до колег) та ін.

Тема 12. Становлення соціологічних шкіл в Україні як фактор інституціоналізації вітчизняної соціології. Історія виникнення та розвитку Харківської соціологічної школи

Наукова школа як теоретичне поняття та соціальний феномен. Соціологічна школа як суб'єкт наукової (соціологічної) діяльності, неформальне співтовариство професіоналів-соціологів, об'єднаних у своїх дослідженнях суспільства певною дослідницькою парадигмою, нормами та цінностями наукової діяльності, які транслуються наступним поколінням учених завдяки виробленим цим співтовариством механізмам наслідування.

Внесок Ленінградської, Новосибірської, Харківської та інших соціологічних шкіл в інституціоналізацію радянської соціології. Особливості становлення та розвитку соціологічних шкіл в сучасній Україні.

Харківська соціологічна школа: передісторія виникнення, етапи розвитку, теоретико-методологічні засади функціонування, основний напрямок досліджень, головні персоналії. О. Якуба – засновниця Харківської соціологічної школи, фундатор вітчизняної соціологічної науки та соціологічної освіти. Сучасні дослідження, що здійснюються Харківською соціологічною школою, їх результати, внесок у розвиток теоретичної та емпіричної соціології.

Модуль 4. Соціальна робота як різновид соціологічної діяльності

Тема 13. Соціальна робота як навчальна дисципліна, галузь наукового знання та професійна діяльність, її місце та роль у суспільстві

Місце та роль соціальної роботи в сучасному суспільстві. Цілі соціальної роботи. Основні підходи до визначення об'єктів соціальної роботи. Проблеми та перспективи становлення соціальної роботи в Україні.

Аспекти існування соціальної роботи в суспільстві: соціальна робота як галузь наукового знання, як навчальна дисципліна, як професійна діяльність.

Соціальна робота як прикладна наука. Теоретико-методологічні засади соціальної роботи. Об'єкт, предмет соціальної роботи. Проблеми, що підлягають

вивченню в соціальній роботі. Основні категорії соціальної роботи. Психолого-орієнтовані теорії соціальної роботи, соціолого-орієнтовані теорії соціальної роботи, теорії комплексної, міждисциплінарної орієнтації. Взаємозв'язок соціальної роботи з іншими галузями соціального знання: соціологією, психологією, соціальною педагогікою та ін.

Соціальна робота як навчальна дисципліна. Теоретичні та методичні засади викладання соціальної роботи як навчального курсу. Досвід викладання соціальної роботи у вітчизняних навчальних закладах різних рівнів освіти.

Соціальна робота як професія. Об'єкти та суб'єкти соціальної роботи. Основні принципи соціальної роботи. Моделі соціальної роботи. Соціальна робота й добродійна діяльність: спільне та особливе. Соціальна робота й права людини.

Тема 14. Основні напрями, проблеми та перспективи розвитку соціальної роботи в сучасній Україні та світі в цілому

Особливості організації соціальної роботи в різних країнах світу. Система професійної підготовки фахівців із соціальної роботи за кордоном.

Два напрями соціальної роботи: соціальна робота загального профілю та спеціалізована соціальна робота.

Соціальна робота загального профілю: соціальна терапія на індивідуально-особистісному та сімейному рівні; соціальна робота з різними соціальними групами (дітьми, дітьми-сиротами, молоддю, людьми похилого віку, особами з особливими потребами, біженцями та мігрантами; соціальна робота в громаді, за місцем проживання тощо).

Спеціалізована соціальна робота: соціальна робота у сфері праці та зайнятості, системі охорони здоров'я та медико-реабілітаційних службах, системі освіти, сфері захисту прав громадян, у пенітенціарній системі.

Соціальні проблеми, на вирішення яких спрямована система соціальної роботи в суспільстві: бідність, безпритульність, безробіття, алкогольна та наркотична залежність, самогубства, дискримінація представників окремих соціальних груп і т.ін.

Можливості та обмеження використання закордонного досвіду соціальної роботи в Україні.

Тема 15. Професійно-етичні аспекти соціальної роботи

Професійні ролі та їх класифікації. Практичні, посередницькі та адміністративні ролі соціальних працівників. Професійне спілкування в соціальній роботі.

Значення етики для соціальної роботи. Етика соціальної роботи як складова підготовки соціального працівника.

Фахові цінності, принципи та норми діяльності в соціальній роботі. Мотивація соціальних працівників. Суспільні вимоги до соціального працівника. Професійні та духовно-моральні якості соціального працівника.

Поняття «клієнт соціальної роботи». Взаємодія соціальних працівників з клієнтами. Орієнтація на потреби клієнтів. Моделі ухвалення рішень і професійні межі в соціальній роботі.

Поняття професійної етики соціального працівника. Міжнародні та вітчизняні етичні стандарти соціальної роботи.

Розділ I

СОЦІОЛОГІЯ – НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

1.1. Об'єкт, предмет та суб'єкт соціології. Дискусії щодо предметного поля соціологічної науки

Свою назву соціологія отримала завдяки відомому французькому вченому **Огюсту Конту** (1798–1857). Він утворив її (назву) поєднанням латинського слова *societas* (суспільство) та грецького *logos* (вчення). Отже, соціологія – це наука про суспільство. Саме тому найчастіше її відносять до суспільних наук. Крім останніх, зазвичай виокремлюють ще й такі, як природничі, гуманітарні та технічні науки. Поділ наук на природничі, суспільні, гуманітарні та технічні обумовлений тим, що кожна з цих груп наук має спільний *об'єкт*. Зазначимо, що *об'єкт науки* – це реальність (природа, суспільство, людина, техніка), на яку спрямований процес наукового дослідження. Так, природничі науки (фізика, хімія, біологія, геологія тощо) мають єдиний об'єкт – природу; суспільні науки (історія, правознавство, економіка, культурологія, політологія, етнологія, демографія тощо) – суспільство; гуманітарні (психологія, антропологія тощо) – людину; технічні науки (машинознавство, приладобудівництво тощо) – техніку. З огляду на те, що сучасна соціологія все більше уваги приділяє дослідженню людини у суспільстві, більш коректно, на наш погляд, називати цю науку *суспільно-гуманітарною* (чи *соціогуманітарною*).

Проте визначення об'єкта науки недостатньо для того, щоб побачити її специфіку, відрізнити від інших наук. Для цього перш за все необхідно виокремити її *предмет*, тобто ті складові об'єкта (зв'язки, відношення тощо), які й підлягають вивченню саме цією галуззю наукового знання. Отже, саме своїм *предметом* одна наука відрізняється від іншої.

Ретроспективний (тобто спрямований у минуле) аналіз визначень предмета соціології, сформульованих ученими різних країн, які працювали у різні часи та у

різних соціокультурних умовах, свідчить про суттєві відмінності у їх розумінні предметного поля соціологічної науки. Ці відмінності обумовлюють дискусії щодо предмета соціології, які не вщухають протягом усього періоду її існування як самостійної галузі наукового знання.

Щоб пересвідчитись у тому, наскільки відрізняються уявлення класиків світової соціології та її сучасних представників про предмет своєї науки, звернемось до його визначень, наданих ученими-соціологами минулого та сьогодення.

Так, один із засновників соціології **О. Конт** вважав, що її *предметом є суспільство як система* в її минулому та сучасності, розвиток людського розуму під впливом суспільного життя. При цьому людина для нього – це не метафізична (тобто така, що не змінюється) абстракція, а продукт соціальної взаємодії, соціальної реальності, що розвивається за природними законами.

Британський соціолог **Герберт Спенсер** (1820–1903), якого, як і О. Конта, називають фундатором соціології, вважав її *предметом стадії розвитку, диференціації та інтеграції суспільства*, функціонування його інституцій, процеси утворення соціальних агрегацій, систематизований опис сфер людських стосунків.

Великого значення визначенню предметного поля соціології надавав французький учений **Еміль Дюркгейм** (1858–1917) – видатний представник такої специфічної соціологічної концепції, як соціологізм. Він підкреслював, що визначення предмета соціології – це фундаментальна проблема, від вирішення якої залежить її статус як самостійної науки. За Е. Дюркгеймом, *предметом соціології є реальність, що має особливі, тільки їй притаманні властивості, а саме – соціальні факти*, сутнісною ознакою яких є незалежне від індивідів буття та примусовий вплив на них. Е. Дюркгейм також визначав соціологію «*як науку про інститути, їх тenezу і функціонування*».

Відомий німецький соціолог **Георг Зіммель** (1858–1918) – автор концепції *формальної соціології*, у визначенні *предмета* та функцій соціологічної науки додержувався антидюркгеймівської позиції. На його думку, у *предметній* царині соціологічного дослідження повинні знаходитися «чисті» форми соціальної взаємодії або *соціації*, тобто такі форми, завдяки яким індивіди на підставі різноманітних інтересів утворюють єдності, де вони реалізують ці інтереси. При цьому, за Г. Зіммелем, «чисті» форми соціації існують і виявляються незалежно від історичного контексту і мотивації індивідів.

Сучасник Г. Зіммеля видатний німецький соціолог **Макс Вебер** (1864–1920), який був засновником так званої *гуманістичної соціології*, її *предметом* вважав внутрішні чинники соціальної взаємодії, її витлумачення індивідами. За М. Вебером, «соціологія – це універсальний, міждисциплінарний метод дослідження *соціальної поведінки* людей, тобто таких їх дій, які свідомо співвідносяться з поведінкою інших людей». Визначаючи соціологію як науку, що намагається досліджувати свій предмет – **соціальну взаємодію** – на основі розуміння, М. Вебер розробив концепцію *розуміючої соціології*, у центрі уваги якої знаходиться дія, пов'язана із «суб'єктивно передбачуваним смислом».

Відомий російський соціолог українського походження, харків'янин **Максим Ковалевський** (1851–1916), поділяючи контівське визначення *предмета* соціології, вважав її «наукою *про порядок і прогрес* людських суспільств», точніше, про організацію і еволюцію суспільств. Головна ідея «*плюралістичної концепції*» М. Ковалевського полягає у ствердженні того, що соціологія може пізнати суспільство як надзвичайно складний організм лише за умов урахування всіх різноманітних зв'язків та факторів, що вступають у взаємодію та визначають динаміку суспільства.

Учень М. Ковалевського російсько-американський соціолог **Питирим Сорокін** (1889–1968) підкреслював, що «соціологія вивчає явища взаємодії людей один з одним, з одного боку, і явища, що виникають з цього процесу взаємодії, – з

іншого», це наука, «яка розглядає **родові** види всіх цих (соціальних) явищ і взаємозв'язків між ними». Специфічною рисою соціології, яка відрізняє її від усіх інших наук, що вивчають суспільство, П. Сорокін вважав її *генералізуючий* характер, оскільки вона досліджує властивості, які є загальними для всіх держав, усіх націй, релігій, революцій тощо, тобто, як зазначалось вище, *родові* ознаки цих соціальних феноменів.

Видатний український учений і громадський діяч **Богдан Кістяківський** (1868–1920) розглядав соціологію як науку про закони функціонування суспільства. На його думку, у фокусі соціології, окрім економічних відносин та свідомісних феноменів, повинні бути дії людей, **обумовлені соціальною реальністю та її культурними формами.**

З погляду відомого польського соціолога **Флоріана Знанецького** (1882–1958) – одного із видатних представників *гуманістичного напрямку* в соціології, її *предметну* галузь становить **вивчення свідомих людських індивідів у їхніх стосунках, що утворюють систему соціальної дії.** Акцентуючи на практичному призначенні соціології, польський учений вважав, що її завдання полягає не тільки в розумінні та поясненні соціального світу, а й у реальній участі науки в гуманізації цього світу.

Толкотт Парсонс (1902–1979) – видатний американський соціолог, фундатор *структурно-функціональної* школи у світовій соціології зазначав, що «*предметом соціологічного аналізу виступають функціональні зв'язки у процесах людської діяльності, насамперед у ході здійснення соціальної взаємодії*». Сталий комплекс соціальних дій, що постійно відтворюються та взаємопов'язуються, Т. Парсонс називав соціальною системою. Важливим завданням соціології учений вважав визначення необхідних умов для функціонування будь-яких соціальних систем.

На думку засновників *теорії соціального обміну* **Джорджа Хоманса** (1910–1989) і **Пітера Блау** (1918–2002), предметом соціологічного дослідження є

реальна поведінка людей, які задля досягнення своїх цілей вступають у відносини обміну. Такі відносини є універсальними (від міжособистісних до міждержавних) та виступають обов'язковою складовою всіх соціальних явищ та процесів.

Сучасний американський соціолог **Нейл Селзер** (1930) підкреслює, що *«соціологія... – це один із засобів вивчення людей... Соціологію можна визначити як наукове вивчення суспільства і **соціальних відносин**»*. Наголошуючи також на тому, що **соціологія – це наука про нерівність**, дослідник тим самим акцентує на головній характеристиці соціальних відносин у суспільстві.

Ще один наш сучасник – відомий британський соціолог **Ентоні Гідденс** (1938), визначаючи *предмет* соціології, підкреслює, що це *«наука про **соціальне життя** людини, груп і суспільств... Соціологія – це наука, що вивчає взаємозв'язки мікро- і макропроцесів через сферу повсякденного життя людини... Соціологія – суспільна наука, предметом вивчення якої є **соціальні інститути**, що виникли в результаті промислових перетворень за останні 200–300 років»*.

Один із найвидатніших російських соціологів сучасності **Володимир Ядов** (1929) надає таке визначення *предмета* соціології. *«Соціологія, - пише він, - це наука про становлення, розвиток і функціонування **соціальних спільнот** і форм їх самоорганізації: соціальних систем, соціальних структур та інститутів. Це наука про **соціальні зміни**, що викликані активністю соціального суб'єкта – **спільнот**; наука про **соціальні відносини** як механізми взаємозв'язку та взаємодії між різноманітними соціальними спільнотами, між особистістю і спільнотами; наука про закономірності соціальних дій і масової поведінки»*.

Академік Російської академії наук **Тетяна Заславська** (1927), якій радянська, в тому числі вітчизняна, соціологія багато в чому зобов'язана своєю інституціоналізацією, наполягаючи на необхідності надання соціології статусу специфічної суспільної науки, вважає її предметом *«закономірності функціонування, розвитку та взаємодії соціальних спільнот різного типу»*.

Засновниця Харківської соціологічної школи, фундатор вітчизняної соціології **Олена Якуба** (1929–2002) у своєму підручнику пише: *«Предметом соціології є суспільство як цілісний організм, соціальні механізми його функціонування та розвитку... Оскільки соціологія вивчає соціальну взаємодію, можна визначити соціологію як науку про соціальну активність і механізми, що її забезпечують і регулюють»*.

Оригінальне бачення предмета соціології належить одному з провідних вітчизняних фахівців **Євгену Головасі** (1950), який вважає, що у фокусі уваги соціології повинні бути *соціальні феномени*, тобто соціальна реальність, що безпосередньо спостерігається дослідником, являється йому.

Виходячи з ідеї про «виокремлення соціальної спільноти як центральної ланки в предметній галузі соціології», відомий український соціолог **Наталія Черниш** (1948), наслідуючи ідеї знаного у світі польського соціолога **Петера Штомпки** (1944), пише про те, що доба глобалізації зумовила розширення предметної царини соціології до світової мегаспільноти, яка знаходиться сьогодні у стані становлення. *«Запровадження мегарівня соціологічного аналізу, – підкреслює вона, – є свідченням зосередження уваги дослідників на спільнотах різного рівня: всередині суспільства і у світі в цілому. Історія, таким чином, демонструє, що саме спільнота (локальна чи глобальна) є тією формою організації соціуму, яка найбільше відповідає вимогам, інтересам і прагненням людей в їхньому спільному (суспільному) житті на початку третього тисячоліття»*.

Отже, протягом розвитку соціології як самостійної науки уявлення вчених про її предмет змінювались. Це обумовлювалось перш за все трансформацією об'єкта соціології – суспільства, а саме появою та розвитком нових закономірностей, механізмів та проблем суспільного життя, його розширенням до мегарівня. Як підкреслює **В. Ядов**, предмет будь-якої науки не може бути стабільним, *«він знаходиться у постійному русі, розвитку, як і сам процес*

пізнання. Його рух залежить від двох вирішальних факторів: прогресу самого наукового знання, з одного боку, та потреб суспільства, що змінюється, соціального запиту, з іншого».

Історія соціології свідчить про те, що у визначенні її предметного поля найбільш виразно виявились дві тенденції. Одна з них – це тлумачення соціології як науки, що досліджує **цілісність суспільного організму** як соціально-культурної системи; друга – підхід до соціології як до науки про **масовидні соціальні процеси** та **масову поведінку**. Перша тенденція більшою мірою притаманна класичній європейській соціології, яку часто визначають як *предметно-орієнтовану* науку. Друга – характеризує розвиток американської соціології як *проблемно-орієнтованої* поведінкової науки.

Як зазначалось вище, дискусії щодо предмета соціології, які розпочались майже одночасно з її виникненням як самостійної науки, не вщухають і сьогодні. При цьому учасники цієї дискусії, по-різному визначаючи предмет соціології, акцентують увагу на різних елементах суспільного життя. Ось чому кожна з дефініцій (визначень) соціології (її предмета) (в тому числі наведені у цьому розділі) має так звані *ключові слова*: «соціальне», «соціальна структура», «соціальна сфера», «соціальні інститути», «соціальні відносини», «соціальні процеси», «соціальні механізми», «соціальні спільноти», «соціальні феномени», «самоорганізація та саморозвиток суспільства», «соціальний факт», «соціальна дія», «соціальна взаємодія» тощо. Остання категорія («соціальна взаємодія») є сутнісною характеристикою *суспільства*, яке можна визначити **як процес та результат людської взаємодії**.

З огляду на це, серед сучасних соціологів поширена думка про те, що соціологічну науку сьогодні перш за все цікавить «**процесуальний образ соціального світу**», тобто у фокусі уваги предметного поля соціології знаходяться *соціальні процеси*.

Отже, соціологія – це наука, яка вивчає **процеси** розвитку суспільства (локального чи глобального) та механізми його функціонування на рівні **взаємодії** між різними елементами соціальної системи: соціальними спільнотами, соціальними інститутами, особистостями.

Знаний в Україні фахівець, одеський соціолог **Ірина Попова** (1931–2008) підкреслювала, що визначення предмета соціології не треба абсолютизувати, надаючи вирішального значення тій чи іншій його дефініції. Головне, «слід визнати, що соціологія має своє коло проблем, свою сукупність специфічних понять та уявлень, використовує характерний для неї спосіб порушення питань та знаходження відповідей на них. Усе це необхідно опанувати професійно, здобуваючи специфічні знання, оволодіваючи спеціальними засобами й навичками соціологічного дослідження».

Саме сфера професійної соціології породжує її **суб'єкта**, тобто спеціаліста-соціолога, який має відповідну фахову підготовку та здійснює дослідницьку соціологічну діяльність, націлену чи то на подальший розвиток самої соціологічної науки (соціолог-теоретик), чи то на пізнання реальних соціальних проблем з метою їх ефективного вирішення (соціолог-практик). Проте розподіл соціологів-фахівців на теоретиків та практиків має умовний характер, адже неможливо розвивати теорію без знання реальних соціальних феноменів, так само неможливо досліджувати останні (соціальні феномени), не спираючись на певну теоретичну модель. Ще одним напрямком у діяльності сучасних соціологів є так звана соціальна інженерія (дивись про це докладніше в одному з наступних підрозділів цього посібника).

Сьогодні підготовку вітчизняних фахівців-соціологів здійснюють у вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська, Львова, Луганська, Луцька та інших вузівських центрів країни.

Зазвичай першим суб'єктом соціології як самостійної науки називають французького вченого О. Конта. Серед вітчизняних дослідників, діяльність яких

на початку 60-х років XX сторіччя сприяла відродженню соціологічної науки в Україні, треба перш за все назвати таких учених, як Л. Сохань, О. Якуба, І. Попова, В. Чорноволенко, В. Волович, В. Осовський, В. Хмелько, В. Паніотто та ін.

Цей навчальний посібник розрахований перш за все на майбутнього фахівця-соціолога. Тому завершити міркування про предмет соціології варто словами відомого польського соціолога **Яна Щепанського** (1913–1993), який у своїй славнозвісній книзі «Елементарні поняття соціології», звертаючись до її читача, зазначає, *«що перед ним – специфічна й складна галузь дослідження, яка має значні історичні традиції, об’ємну літературу, яка спирається на шерегу суміжних наукових дисциплін, має власну емпіричну базу, свої теорії, свою мову, й що робота у цій галузі вимагає професіоналізації»*.

1.2. Специфіка соціологічного аналізу соціальних явищ та процесів.

Взаємозв’язок соціології з іншими науками про суспільство та людину

Про соціологію часто кажуть як про своєрідну саморефлексію суспільства, його спробу самопізнання та самоаналізу. Мабуть, немає такої сфери життя сучасного соціуму, що не була б у полі зору соціологічної науки, яка *«аналізує суспільство в єдності всіх його сторін, галузей і сфер, весь соціокультурний простір, а також ще й людство загалом»* (Н. Черниш).

В чому ж полягає специфічний для соціології кут зору, який відрізняє її від інших суспільних наук? Що становить **сутність соціологічного аналізу суспільства?**

По-перше, це системний, комплексний підхід до аналізу соціальних явищ та процесів. Він полягає у тому, що соціолог розглядає суспільство як складну систему, елементи якої постійно взаємодіють один з одним. Досліджуючи той чи інший соціальний феномен чи процес, фахівець-соціолог повинен враховувати весь комплекс чинників, які обумовлюють їх виникнення та функціонування, а

саме: економічні, політичні, правові, моральні, релігійні, етнічні, психологічні, демографічні, побутові, глобальні, регіональні тощо фактори. Не випадково говорять про те, що соціологія – це *системний* погляд на суспільство, на соціальний світ, в якому все знаходиться в тісному взаємозв'язку та взаємозалежності. Так, вивчаючи сучасне українське суспільство, що трансформується, соціологи намагаються дослідити, які саме чинники обумовлюють кардинальні зміни в усіх сферах його життєдіяльності: чи впливають, скажімо, економічні кризи на рівень злочинності у соціумі, на його мораль; як політичні реформи, зміни у владі відбиваються на релігійному житті суспільства, міжетнічних стосунках, демографічній ситуації тощо; як співвідносяться соціально-стратифікаційні позиції особистості та її адаптованість до радикальних суспільних трансформацій; чи пов'язані ціннісні зміни, що відбуваються у свідомості різних груп українського населення, з глобальними ціннісними зрушеннями і т.ін.

Отже, *системність, комплексність аналізу* є специфічно соціологічним поглядом на суспільство, який виявляється у тому, *«що соціолог співвідносить досліджувані суспільні явища зі станом суспільства загалом, розглядає місце конкретного явища в системі суспільних відносин і людських взаємодій. Ця особливість соціології є відносно постійною її характеристикою, вираженою явно чи неявно, у той чи той спосіб»* (І. Попова).

По-друге, специфіка соціологічного аналізу визначається так званим **діяльнісним підходом**. Сутність цього підходу полягає у такому. Оскільки саме діяльність людей створює всі феномени соціального, суспільство в цілому та його окремі структури, оскільки саме в діяльності, міжособистісній взаємодії проявляються закономірності суспільного розвитку, виявляючи їх, соціологи завжди звертаються до аналізу *діяльності* тих чи інших соціальних груп та особистості. При цьому вони досліджують внутрішні та зовнішні детермінанти цієї діяльності, тобто суб'єктивні та об'єктивні фактори, що її зумовлюють. Серед

внутрішніх детермінант людської діяльності перш за все аналізуються такі, як потреби, інтереси, цінності, ціннісні орієнтації, мотиви, установки, життєві позиції особистості (чи соціальної групи) тощо. Серед *зовнішніх детермінант діяльності* людей соціологи досліджують вплив на неї тих чи інших соціальних інститутів (сім'ї, держави, права, релігії, освіти тощо), санкції яких можуть як спонукати людину (чи соціальну групу) до певної діяльності, так і перешкоджати їй.

Крім того, звертаючись до аналізу людської діяльності, соціологи вивчають її масштаби, форми та різновиди, цілі, спрямованість, результативність тощо. Так, співробітники кафедри соціології та соціологічної лабораторії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, які протягом багатьох років (починаючи з кінця 1960-х рр.) досліджують проблеми життєдіяльності студентської молоді, зокрема її навчальної, наукової, громадської, дозвілєвої діяльності, акцентують, з одного боку, на мотивації цих видів діяльності, пов'язаних з ними ціннісних орієнтаціях студентства і т.ін., з іншого – на таких зовнішніх чинниках, як контроль з боку батьків та викладачів, адміністрації ВНЗ; вивчають результати навчальної діяльності, форми участі в науковій роботі, ефективність громадської активності тощо.

Не випадково в сучасній, у тому числі вітчизняній, соціології все більшого поширення набувають діяльнісно-структурний та структурно-діяльнісний підходи, згідно з якими суспільство розглядається як результат взаємовпливу факторів людської дії та структур. При цьому перший з них (діяльнісно-структурний) виходить з того, що саме діяльність людей утворює соціальні структури, другий (структурно-діяльнісний) доводить, що саме структури обумовлюють діяльність індивідів.

Ще однією специфічною особливістю соціологічного пізнання соціальної реальності є використання *кількісного, якісного та імовірнісного аналізу*. Коли йдеться про кількісний та якісний аналіз, то мається на увазі, в тому числі,

застосування таких соціологічних методів дослідження суспільства, як кількісні та якісні методи.

Перші (кількісні) отримали свою назву завдяки тому, що з їх допомогою результати вимірювання тих чи інших соціальних феноменів можуть бути представлені у кількісному вираженні. **Кількісний аналіз** і, відповідно, *кількісні методи* використовуються у тому випадку, коли досліджуються загальні тенденції та закономірності певних соціальних процесів, фіксуються типові, такі, що постійно відтворюються, масовидні явища суспільного життя. Зазвичай кількісний аналіз застосовується науковцями, які є прибічниками *об'єктивно-предметної методології* у соціологічному дослідженні, зокрема тими, хто виходить із концептуальних положень таких макросоціологічних теорій, як структурний функціоналізм та теорія конфлікту (коротку характеристику цих теорій представлено у наступних підрозділах цього посібника). Найбільш поширеними серед кількісних методів є анкетування та формалізоване (чи стандартизоване) інтерв'ю (нижче див. про них більш докладно).

У фокусі **якісного аналізу** в соціології знаходиться окреме, приватне, суб'єктивне, особливе. За допомогою *якісних методів* соціологи досліджують суб'єктивні значення та почуття, суб'єктивний досвід індивідів. До цих методів вдаються прихильники так званої *суб'єктивно-ціннісної методології* у соціології, які сповідують ідеї таких мікросоціологічних теорій, як символічний інтеракціонізм, етнометодологія, феноменологія тощо (характеристику цих соціологічних концепцій буде представлено нижче). Серед якісних методів найчастіше використовують такі, як неформалізовані (нестандартизовані) індивідуальні інтерв'ю, фокусовані групові інтерв'ю, біографічний метод та ін.

Коли говорять про **імовірнісний аналіз** у соціології, то мають на увазі використання в межах цієї науки моделей, які у явному вигляді враховують вплив випадкових чинників на явище, що досліджується, наприклад, моделі випадкових процесів.

Нарешті, чи не найважливішою характеристикою соціологічного вивчення суспільства є погляд на нього як на **соціокультурну систему**. Як підкреслював видатний американський соціолог російського походження П. Сорокін, соціологічне дослідження – це завжди соціокультурний аналіз, оскільки будь-яке вивчення **соціальної** взаємодії обов'язково передбачає аналіз її **культурної** складової і, навпаки, вивчення тих чи інших культурних феноменів неможливе без урахування їх соціальної обумовленості. Учений вважав, що «суспільство» не може бути більш широким поняттям, ніж «культура»; водночас вони не можуть розглядатися поза зв'язку одне з одним. Відокремити суспільство (соціальне) від культури, підкреслював П. Сорокін, можливо лише на рівні теоретичних моделей, оскільки насправді існує лише одна реальність – соціокультурна. Вивчення цієї реальності, на думку вченого, може здійснювати лише соціологія. В якості ілюстрації специфічного погляду на суспільство як на соціокультурну систему П. Сорокін запропонував здійснений Е. Дюркгеймом аналіз причин такого явища, як самогубство, яке є *«родовим процесом або типовим феноменом, який існує завжди і скрізь»* (П. Сорокін). На відміну від біологічних, медичних, економічних тощо пояснень цього феномену, дюркгеймівський (суто соціологічний) підхід до його аналізу, підкреслював П. Сорокін, *«полягає у цілісному розгляді відповідного суспільства та його культури як причин самогубств»*.

Отже, специфіка соціологічного аналізу соціальних явищ та процесів полягає:

- у його **системності, комплексності**;
- у використанні **діяльнісного підходу**;
- у застосуванні **кількісного, якісного та імовірнісного аналізу**;
- у дослідженні **суспільних явищ як соціокультурних феноменів**.

Саме цими особливостями соціологія відрізняється від інших соціогуманітарних наук, з якими вона перш за все пов'язана спільним об'єктом.

Перш ніж розглянути *зв'язок соціології з іншими галузями соціогуманітарного знання*, з'ясуємо, чи може соціологія претендувати на статус науки, чи є підстави у Н. Смелзера визначати її як *«наукове вивчення суспільства та суспільних відносин»*. Отже, з'ясуємо, яке знання є науковим і чи є соціологія наукою.

Не вдаючись у подробиці дискусій щодо цих питань, підкреслимо, що поняття «наука» має багато значень. Буквально слово «наука» означає знання. Поняттям «наука» позначається і процес отримання наукових знань (наукова діяльність); і система знань щодо певного досліджуваного об'єкта (скажімо, біологія як наука про живу природу); і форма суспільної свідомості, якій у межах філософського знання зазвичай протиставляються релігія та мистецтво; і соціальний інститут.

Щодо поняття *«наукове знання»*, то воно визначається таким чином: *це знання, яке можна отримати за допомогою специфічних методів пізнання та позначити певними контекстами*.

Як зазначала І. Попова, специфіка науки полягає в тому, що її головною метою є *«осягнення об'єктивної істини, отримання „вірогідного”, тобто вільного від оцінки та упередженості, знання»*. Проте отримати неупереджене, абсолютно вірогідне, об'єктивне знання неможливо (і не тільки у суспільних, а й у будь-яких науках), адже наукову діяльність у будь-якій галузі здійснює людина, а отже, цій діяльності у тій чи іншій мірі завжди буде притаманна суб'єктивність. Завдання науковця полягає в тому, щоб мінімізувати, нейтралізувати її.

Критеріями науковості, окрім *прагнення до вірогідного, неупередженого знання*, є також такі засоби їх досягнення, як *раціональність, несуперечливість суджень, наукова перевірюваність, однозначність понятійного апарату* тощо.

Отже, основними ознаками науки є неупередженість наукового знання та його отримання завдяки специфічним, притаманним саме цій галузі науки методам. Враховуючи це, більшість сучасних соціальних дослідників вважає, що

соціологія – це наука, оскільки соціологічне знання отримується за допомогою специфічних наукових методів та є відносно об'єктивним (нагадаємо, що жодна наука не позбавлена суб'єктивізму) і неупередженим, що, в тому числі, досягається завдяки вдосконаленню соціологічних засобів і методів дослідження соціальної реальності.

Науковий статус соціології визнають не тільки самі соціологи (хоча, заради справедливості, зазначимо, що деякі з них не поділяють цю думку, сприймаючи соціологію як мистецтво інтерпретації соціальних феноменів), а й представники інших галузей знання. Серед них філософи В. Віндельбанд і Г. Ріккерт. До речі, ці дослідники підкреслювали, що поряд з науковим знанням існують так звані позанаукові форми знання, в тому числі про суспільство. Окрім **повсякденного знання**, яке виникає завдяки повсякденному життю, досвіду, безпосередній практичній діяльності людини, існує **гуманітарне знання**, предметом якого є суспільні явища. З погляду Г. Ріккерта і В. Віндельбанда, на відміну від наукового знання, гуманітарне не пояснює, а лише описує соціальні явища, фіксує одиничне неповторне й не має справи із суспільними законами; воно суб'єктивне, індивідуалізоване, «упереджене» (оскільки включає в себе ставлення дослідника до свого змісту); воно апелює не тільки до розуму, але й до почуттів. Гуманітарне знання відрізняється багатоманітністю смислів, кожний з яких, зазначає І. Попова, набуває своєрідності залежно від «контексту» (скажімо, різне прочитання літературного твору чи тлумачення тієї чи іншої події минулого за різних конкретно-історичних умов, у тому числі політико-ідеологічних). Ці характеристики притаманні таким галузям знання, як літературознавство, мистецтвознавство тощо.

Еталоном гуманітарного знання В. Віндельбанд і Г. Ріккерт вважали **історичне знання**, що індивідуалізує, використовує описові методи пізнання. Філософи протиставляли це знання не тільки природничим наукам, але й

соціології, відносячи її до так званих *генералізуючих* наук, тобто до наук, які продукують узагальнене знання.

Такої ж думки щодо характеру соціології додержувався й П. Сорокін. Визначаючи соціологію наукою, яка генералізує, учений підкреслював, що вона зосереджує увагу на властивостях суспільної взаємодії, які повторюються у часі та просторі, є спільними для всіх соціокультурних явищ або для конкретних видів соціокультурних феноменів (наприклад, для всіх родин чи всіх націй, для всіх революцій чи війн, для всіх релігій тощо). Натомість історія, яка відноситься до тих галузей знання, які *індивідуалізують*, вивчає унікальні, неповторні у часі та просторі соціальні явища.

Проте, зауважує І. Попова, **соціологія**, претендуючи на неупередженість, «чистоту» знання, прагнучи не брати до уваги неповторне і випадкове, **не може обійтися без історії**. Більше того, історичний підхід є невід'ємною складовою соціологічного узагальнення (генералізації), без нього не може обійтись соціологічне дослідження, спрямоване на глибокий та всебічний аналіз соціальної дійсності. Водночас сучасне історичне знання все частіше звертається до соціології, використовуючи, зокрема, її методи пізнання суспільства в його ретроспективних та актуальних контекстах.

Тісний зв'язок існує між **соціологією та філософією**, яка, будучи однією із форм світогляду, допомагає людині досягнути сенс світу і свого існування. Отже, відмінність соціологічного і філософського знання – це відмінність між наукою з її прагненням нейтралізувати упередженість і оцінки та так званими ціннісними формами свідомості, уявленнями про «добро» і «зло», про «належне» і «справедливе» тощо. Окрім того, соціологія і філософія відрізняються тим, що кожна із них має специфічні пізнавальні засоби. Так, соціологія, поряд з іншими, використовує емпіричні методи дослідження, вдається до експериментальних засобів пізнання соціальної реальності. Філософське знання є опосередкованим, воно спирається на дані, які отримані не тільки науковими, але й іншими

способами досягнення дійсності, зокрема художніми, морально-правовими тощо (І. Попова).

Проте у соціології та філософії є й багато спільного, взаємозв'язок між ними завжди мав і має місце та є необхідним. Філософія як форма світогляду збагачується, спираючись на соціологічне знання про суспільство та людину. Водночас й соціологія не може існувати поза тісного зв'язку з філософією, яка надає їй, так би мовити, гуманістичні орієнтири, вбачаючи в соціологічній діяльності не тільки засіб реалізації певних практичних потреб, вирішення конкретних соціальних проблем, але й спосіб духовного удосконалення суспільства і людини.

Що стосується інших соціогуманітарних наук, які мають з соціологією спільний об'єкт дослідження (суспільство і людину), то зазвичай найбільш **близькими до соціології** називають такі наукові галузі, як **соціальна психологія** та **соціальна антропологія**. Це обумовлюється тим, що провести «демаркаційну лінію» між предметними полями соціології та цих наук дуже важко. Проте зробити це можливо.

Так, предметом соціальної психології виступають свідомість та поведінка індивіда, обумовлені взаємодією з іншими людьми, впливом певної соціальної групи, а також особливості самих цих груп.

На відміну від соціологів, які досліджують суспільства з розвинутими індустріальними культурами та інституціоналізованою взаємодією, *соціальні антропологи вивчають локальні, відносно прості, доіндустріальні культури та суспільства* (племена, інші спільноти давньої людини), що збереглися у деяких народностей до сих пір.

Від наук, що, як і соціологія, є генералізуючими (**економіка, політологія, право** та інші), соціологія, як вважає П. Сорокін, відрізняється у кількох відношеннях. По-перше, такі галузі знання, як економіка, політологія, релігієзнавство тощо, досліджують лише одну сферу суспільного життя

(економіка – економічні відносини, політологія – політичні відносини, правознавство – правові і т.д.). Соціологія ж вивчає *«родову»* (виділено нами – Л.С.) *ознаку соціальних явищ, яка виникає практично в усіх соціальних процесах, нехай то будуть економічні, політичні, творчі, релігійні, філософські в їх взаємозв'язках один з одним»* (П. Сорокін).

Ще одна відмінність соціології від зазначених вище наук полягає у суттєвих розбіжностях у їх трактуванні природи людини та взаємозв'язку між різноманітними соціальними явищами. Так, на відміну від економіки, яка проголошує існування homo economicus як суто економічної істоти, керованої лише економічними інтересами, з чого випливає, що економічні явища ізольовані від інших соціокультурних феноменів (релігійних, правових, політичних, моральних тощо), соціологія розглядає людину як багатогранну істоту – економічну, політичну, релігійну, естетичну, моральну, що відрізняється безперервною взаємодією всіх цих аспектів. Відповідно, кожне суспільне явище, як вже зазначалось, досліджується соціологією у взаємозв'язку та взаємозалежності від інших суспільних явищ. *«У цьому розумінні соціологія вивчає людину й соціокультурний простір такими, якими вони є насамперед в усій їх різноманітності, як справжні сутності, на відміну від інших наук, які у цілях аналітики розглядають явища, штучно виокремлюючи їх і цілком ізолюючи від решти»* (П. Сорокін).

Зазначимо, що соціологія завжди активно використовувала й сьогодні використовує у своїх дослідженнях досягнення інших наук про суспільство та людину, наприклад, таких, як демографія, антропологія, психологія, статистика, політологія, економічні, правові науки тощо. Водночас в цих науках все більше поширюється застосування соціологічних методів дослідження, що свідчить про своєрідну «соціологізацію» сучасного наукового, зокрема соціального, знання.

1.3. Структура соціологічної системи знання. Фундаментальна та прикладна, теоретична та емпірична соціологія. Макро- та мікросоціологія.

Рівні соціологічного знання

Сучасна соціологія має складну структуру. Існують різні підходи та критерії виокремлення тих чи тих елементів цієї структури. Так, з огляду на можливості використання соціологічного знання чи то у вирішенні конкретних соціальних проблем, чи то для розвитку самої соціологічної науки, її теорії та методології можна виділити ***прикладну і фундаментальну соціологію***.

Головним завданням ***прикладної соціології*** є вивчення актуальних проблем життєдіяльності суспільства з метою пошуку оптимальних варіантів їх вирішення. Специфічною особливістю прикладної соціології є дослідження конкретних соціальних явищ, концентрація уваги на тих компонентах соціальної системи, які безпосередньо пов'язані з людиною, впливають на її діяльність.

На відміну від прикладної соціології, метою і завданням ***фундаментальної соціології*** є побудова і вдосконалення основ самої соціологічної науки, збагачення її теорії та методології.

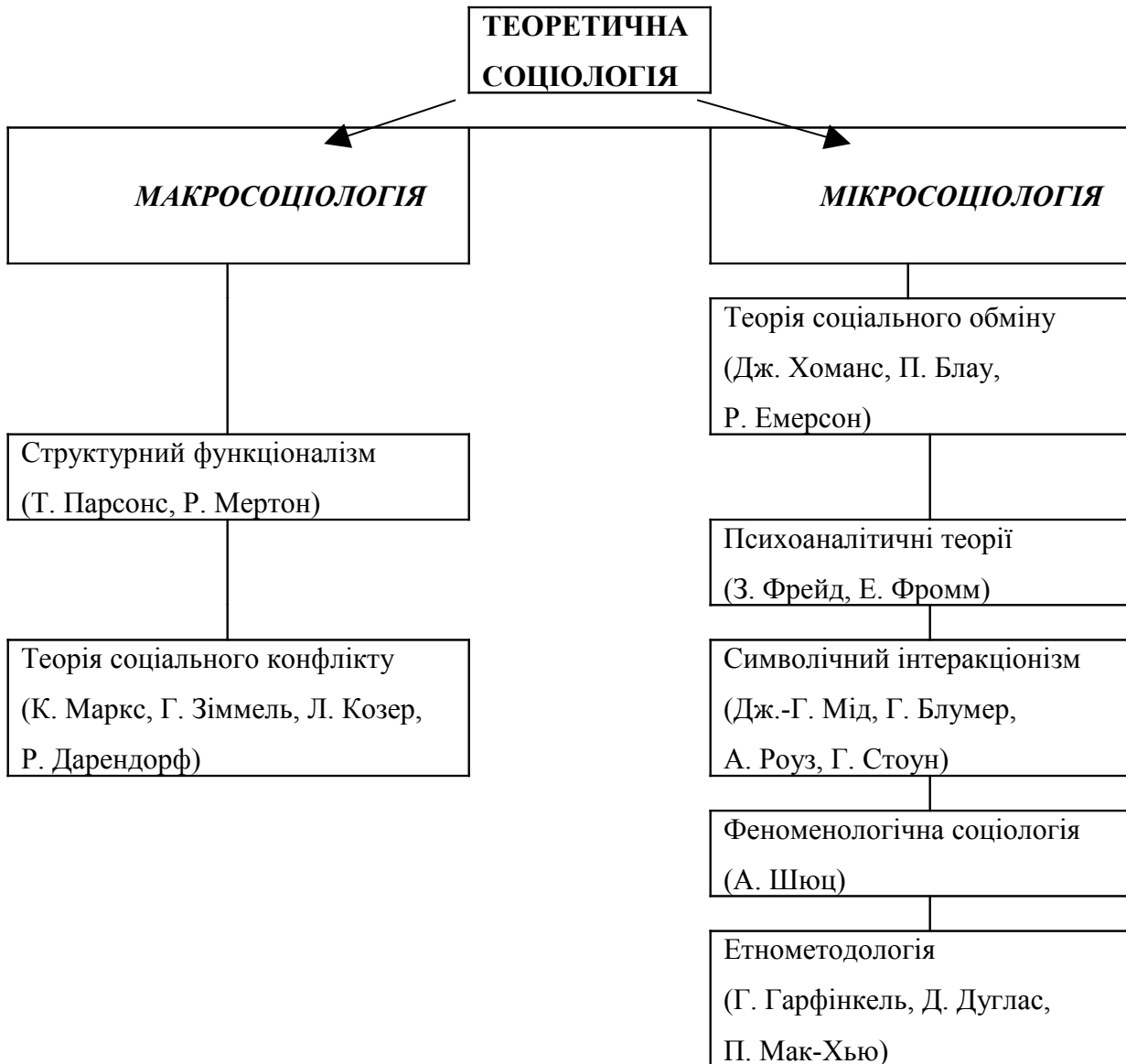
Зазначимо, що розподіл соціології на фундаментальну та прикладну має умовний характер, оскільки кожна з них безпосередньо чи опосередковано робить певний внесок у вирішення як наукових, так і практичних завдань.

Отже, поняття «***фундаментальна***» та «***прикладна***» соціологія визначають лише певні аспекти, спрямованість соціологічного знання, його цільову установку – переважно пізнавальну чи практичну.

На відміну від цього, поняттями «***теоретична***» та «***емпірична***» соціологія визначають специфіку соціологічного знання та рівень його абстракції. ***Емпіричною*** називають соціологію, орієнтовану на збір та аналіз різноманітних соціальних даних, що здійснюється за допомогою специфічних методів (кількісних чи якісних), методик та технік соціологічного дослідження.

Теоретична соціологія – це сукупність наукових тверджень, ідей, гіпотез, концептуальних підходів, напрямів, течій, «напрацьованих» класиками соціологічного знання та сучасними вченими для осмислення соціокультурної реальності у певному часово-просторовому континуумі.

Сучасну теоретичну соціологію можна представити таким чином:

Як бачимо, сучасну теоретичну соціологію складають макро- та мікросоціологічні теорії. Підкреслимо, що **макросоціологічні теорії** у своєму дослідженні суспільства, виявленні закономірностей становлення та розвитку соціальних систем виходять з аналізу великих спільнот (великих соціальних груп,

страт, націй тощо). Згідно з макросоціологічним підходом різні мікропрояви і процеси (поведінка особистості, міжособистісні відносини тощо) розглядаються під кутом зору закономірностей макрорівня. До **макросоціологічних** належать теорії засновників соціології **О. Конта** та **Г. Спенсера**, які розглядали суспільство як систему взаємопов'язаних та взаємозалежних частин, кожна з яких необхідна для існування цілого (суспільства). «**Макросоціологами**» були й такі видатні вчені, як **Е. Дюркгейм, М. Вебер, К. Маркс, Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Девіс**, а також є такі соціологи сучасності, як **Р. Дарендорф, Л. Козер, Дж. Даймонд, Г. Ленські, М. Е. Ольсен, Р. Сведберг** та ін. Вважається, що макросоціологічні концепції панували в соціології приблизно до 1920-х років. Широкий розвиток емпіричних досліджень у 30-ті роки минулого сторіччя змусив ці концепції дещо поступитися місцем ***мікросоціологічним теоріям***, в межах яких здійснюється аналіз «мікрооб'єктів»: міжособистісних взаємодій, стосунків, комунікативних зв'язків у малих групах, поведінки особистості, окремих соціальних явищ, процесів тощо. В основу мікросоціологічного аналізу покладено дослідження повсякденної взаємодії людей. З цих позицій макросоціологічні явища розглядаються представниками мікросоціології як неправомірні абстракції, реальність яких неможливо довести емпірично.

З огляду на те, що у центрі уваги мікросоціології знаходиться міжіндивідуальна взаємодія, представники різних мікросоціологічних теорій нерідко зверталися до психологічних ідей щодо пояснення людської поведінки.

Найвідомішими прибічниками мікросоціологічного аналізу суспільства є такі дослідники, як **Дж. Хоманс, Дж. Мід, Г. Блумер, П. Блау, Р. Емерсон, З. Фрейд, А. Роуз, Г. Стоун, А. Шюц, Г. Гарфінкель** та ін.

Виокремлюючи мікро- та макросоціологічні теорії, деякі дослідники визначають їх як «поведінкові» та «інституційні». «Поведінкові» (мікросоціологічні) концепції аналізують суспільство, так би мовити, «знизу», акцентуючи на індивідуальній чи груповій поведінці, варіанти якої можуть бути

найрізноманітнішими. В «інституційних» (макросоціологічних) теоріях суспільство задається «згори», оскільки основна увага приділяється соціальній системі в цілому та структурам, що її утворюють, зокрема таким соціальним інститутам, як економіка, політика, мораль, релігія, сім'я, освіта тощо.

Ось як розрізняє макро- та мікросоціологічні підходи до аналізу соціальної реальності відомий французький соціолог **Раймон Арон** (1905–1983): *«Соціологія є дослідження, що претендує на науковий підхід до соціального як такого або на елементарному рівні міжособистісних відносин, або на макрорівні великих сукупностей, класів, націй, цивілізацій, чи, використовуючи поширений вислів, глобальних суспільств».*

Щоб більш повно розкрити відмінності між такими напрямками сучасної теоретичної соціології, як макро- та мікросоціологічний підходи до аналізу суспільства, наведемо короткі характеристики основних напрямків та теорій, що склалися в межах кожного з цих підходів.

Почнемо з **макросоціології**, зокрема з огляду головних положень **структурного функціоналізму**, сутність якого полягає у виокремленні елементів соціальної системи, що підлягають дослідженню, та у визначенні їх місця, значення (*функції*) у цій системі.

Розглядаючи суспільство як *систему*, деякі представники структурно-функціонального підходу порівнюють його (суспільство) з організмом. При цьому у суспільстві виділяється щось на зразок органів, функціонування яких забезпечує життєздатність соціуму в цілому. Так, один із засновників цього напрямку англійський соціолог **Г. Спенсер** саме наявності у суспільстві структурної диференціації, яка супроводжується диференціацією функцій, доводив доцільність аналогії суспільства і організму. Отже, теоретики структурного функціоналізму акцентували на тому, яку роль (функцію) відіграють ті чи інші елементи суспільної системи, ті чи інші соціальні феномени у підтриманні та відтворенні соціального порядку. Так, **Е. Дюркгейм** досліджував роль суспільного розподілу праці у житті соціуму, у підтриманні його єдності.

Сприймаючи суспільне життя як нескінченну множину та переплетіння взаємодій людей, структурні функціоналісти намагалися не тільки визначити систему, в якій ці взаємодії здійснюються, але й знайти сталі елементи у самій системі, аспекти відносно сталого в абсолютно рухомому, тобто віднайти структури соціальної системи. Структури не пов'язані однозначно з конкретними індивідами, але вони є позиціями участі індивідів у системі. Функції є тим, що виконується структурними елементами; заповнення тих чи інших структурних позицій означає для діючих індивідів набуття певного соціального статусу та виконання певної соціальної ролі. Система повинна забезпечувати розподіл індивідів за структурними позиціями, де їх діяльність у відповідності з рольовими настановами слугуватиме задоволенню індивідуальних потреб та реалізації певних соціальних функцій.

Фундаментальні розробки у галузі структурного функціоналізму належать американському соціологу **Т. Парсонсу**. У своїй концепції Т. Парсонс доводить, що будь-яка система має дві осі орієнтацій: 1) внутрішнє/зовнішнє (система орієнтується або на події навколишнього середовища, або на свої власні потреби); 2) інструментальне/консуматорне (орієнтація пов'язана або з нагальними, актуальними «засобами», або з довгостроковими потребами та цілями). У зовнішній орієнтації системи виникають категорії адаптації та ціледосягнення, у внутрішній – інтеграції та підтримання прихованого взірця у системі. Ці категорії, за Т. Парсонсом, можуть бути використані для аналізу будь-яких соціальних систем, на будь-якому рівні (аж до сім'ї з її розподілом ролей). Головними механізмами підтримки та відтворення соціального порядку Т. Парсонс вважав **соціалізацію**, тобто інтеріоризацію (засвоєння) людиною норм і цінностей певного суспільства (чи соціальної групи), реалізація яких в індивідуальній діяльності та поведінці й забезпечує соціальну стабільність, автентичність суспільства в цілому та його окремих елементів (соціальних спільнот, соціальних інститутів тощо).

Великий внесок у розвиток структурно-функціональної теорії зробив американський соціолог **Р. Мертон**. Розробляючи свою власну концепцію, він виходив із трьох принципів: 1) функціональної єдності суспільства (узгодженість функціонування всіх його частин); 2) універсального функціоналізму (функціональність – корисність всіх соціальних явищ); 3) функціональної

необхідності. Основна теорема «функціонального аналізу», за Р. Мертоном, наголошує: як одне і те ж явище може мати різні функції, так і одна і та ж функція може виконуватися різними явищами. При цьому функціональний результат сприяє виживанню системи, її адаптації до навколишнього середовища. Те, що не сприяє виживанню та адаптації, є **«дисфункцією»**. Р. Мертон також вводить у науковий обіг поняття **явної** функції (це наслідок події чи вчинку, який був викликаний навмисно) та **латентної** (прихованої) функції (це наслідок, отримання якого не входило у наміри діючого індивіда, і він не знає, що його викликало).

Соціологічне теоретизування, в тому числі у контексті макросоціологічного аналізу суспільства, було спрямовано не тільки на пошуки відповіді на питання, як можливий соціальний порядок, завдяки чому забезпечується стабільність суспільства, але й прагнуло з'ясувати, як і чому змінюється соціум, що обумовлює його трансформацію. Відповіді на ці питання дають, у тому числі, **теорії соціального конфлікту**. Головною ідеєю цих теорій є визнання соціального конфлікту найважливішим чинником суспільного розвитку.

Конфліктний підхід перш за все пов'язують з іменами **Карла Маркса** (1818–1883) та **Георга Зіммеля** (1858–1918).

Теорії, засновані на ідеях **К. Маркса** щодо ролі конфлікту в житті суспільства, його революційних перетвореннях, називають **діалектичними теоріями конфлікту**. У сучасній соціології представником цієї традиції є німецький соціолог **Ральф Дарендорф** (1929). Учений вважає соціальні конфлікти результатом опору існуючим у будь-якому суспільстві відносинам панування і підпорядкування. Проте, на відміну від класичного марксизму, за яким основою соціальної конфліктності є протистояння економічних інтересів антагоністичних класів (рабовласників та рабів, феодалів та селян, капіталістів та пролетаріїв), Р. Дарендорф розглядає соціальну конфліктність як універсальну властивість соціальних систем, природний продукт їхньої структурованості та інтегрованості. Подавлення конфлікту, за Р. Дарендорфом, – це шлях до його загострення. Натомість «раціональна регуляція» соціального конфлікту сприяє «еволюції», що контролюється, тобто керованим змінам у суспільстві. Хоча причини конфліктів існували та будуть існувати завжди, «ліберальне»

суспільство, на думку дослідника, може їх узгоджувати на рівні конкуренції між індивідами, групами і класами. З огляду на це, «раціональне приборкання» соціального конфлікту, вважає Р. Дарендорф, має бути одним із головних завдань політики.

Конфліктні теорії, що виходять з концепції **Г. Зіммеля**, називають **функціональними теоріями конфлікту**. До цієї версії конфліктного підходу в соціології належить концепція відомого американського вченого **Льюїса Козера** (1913–2003), який визначав соціальний конфлікт як ідеологічне явище, яке відображує прагнення та почуття соціальних груп та індивідів у боротьбі за владу, обмежені ресурси, зміну статусу, перерозподіл доходів, переоцінку цінностей тощо. Він підкреслював, що будь-яке суспільство має явні або потенційні соціальні конфлікти, які виступають визначальним елементом соціальної взаємодії та сприяють руйнуванню чи укріпленню соціальних зв'язків. Якщо у «закритих» суспільствах соціальні конфлікти поділяють суспільство на дві ворожі групи або два ворожі класи, підривають основи колективної «злагоди», погрожують руйнуванням соціальних зв'язків та самої суспільної системи завдяки революційному насильству, у «відкритих», «плюралістичних» суспільствах ці конфлікти мають «вихід», а соціальні інститути охороняють суспільну злагоду. Цінність конфліктів, їх позитивна функція, на думку Л. Козера, полягають у тому, що вони захищають суспільство від застою та забезпечують можливість соціальних інновацій.

Прибічники теорій соціального конфлікту по-різному пояснюють причини конфліктів. Так, французький учений А. Турен вбачає їх у психологічних особливостях особистостей та різних соціальних спільнот. За К. Боулдінгом, Л. Крайсбергом, М. Крозьє та інш., соціальні конфлікти обумовлюються протистоянням груп, які переслідують несумісні цілі. Д. Белл вважає, що класова боротьба як найбільш гостра форма соціального конфлікту пов'язана з перерозподілом доходів.

На відміну від К. Маркса, який акцентував на антагоністичному характері соціальних конфліктів, оскільки розглядав, як зазначалось вище, перш за все конфлікти між антагоністичними класами, більшість конфліктологів розглядають конфлікти як неантагоністичні протиріччя, які можуть бути врегульованими.

Отже, структурно-функціональний та конфліктний підходи до аналізу суспільства є конфронтуючими напрямками соціологічного (макросоціологічного) теоретизування. Особливої гостроти «змагання» між ними набуло у 1950–1960 роки, чому сприяли ідеологічне та воєнне протистояння у тогочасному світі. Тим не менш, науковці, зокрема Л. Козер, вважали, що кожна з цих теорій – структурно-функціональна та конфліктна – може забезпечити розв’язання специфічних дослідницьких завдань: перша, аналізуючи проблеми стабілізації, усталеності соціальної системи, друга, розглядаючи проблеми її модернізації та розвитку.

А тепер звернемось до короткого викладення основних положень деяких **мікросоціологічних теорій**.

Почнемо з **теорії соціального обміну**. В межах цієї теорії обмін різними типами діяльності розглядається як фундаментальна засада суспільних відносин, на якій зростають різноманітні структурні утворення (влада, статус, престиж, конформізм та інші). Існують два висхідні положення теорії соціального обміну: 1) у поведінці людини переважає раціональне, що спонукає її до одержання певних «користей» (грошей, товарів, послуг, престижу, поваги, успіху, схвалення, дружби, любові і т.д.); 2) процес соціальної взаємодії витлумачується як постійний обмін між людьми різними «користями». *«Обмінні угоди розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а всі більш складні структурні утворення (соціальні інститути та організації) пояснюються як зростаючі на обмінних відносинах».*

Видатний представник соціологічної теорії соціального обміну **Джордж Каспар Хоманс** (1910–1989), вирішуючи питання про взаємозв’язок макро- та мікрорівня соціальної реальності, зводить ціннісно-нормативний рівень соціальних відносин (норми, ролі, статус та інш.) до психологічних принципів взаємного обміну «нагородами», не визнаючи при цьому якісну своєрідність соціальних структур. Вдаючись до «обмінних операцій» з оточуючими, людина прагне одержати «винагороди» та уникнути «покарань» та «прорахунків». Отже, соціальна поведінка – це майже завжди раціональний обмін. Вступаючи в соціальні відносини, індивіди вдаються до розрахунків цінності винагороди, що

пропонується їхніми партнерами для обміну, а також до розрахунків витрат, яких вони можуть зазнати.

Послідовник Дж. Хоманса **Пітер Мікаел Блау** (1918), пояснюючи мікросоціальні відносини, головну увагу приділяє ціннісно-нормативному аспекту процесів обміну. Він вважає, що, починаючи обмін, кожна людина робить припущення щодо прагнень іншої особи, дізнаючись про її потреби. При цьому кожний індивід намагається найкращим чином представити себе для того, щоб переконати партнера, що він має ті цінності, якими прагне володіти партнер.

Ричард Емерсон (1925) розширює концептуальну базу теорії соціального обміну завдяки таким поняттям, як «мережі» соціального обміну та «продуктивний обмін». Це дозволяє йому перейти від дослідження відносин у малій групі до аналізу більш широких структурних зв'язків.

Отже, теорія соціального обміну, пояснюючи закономірності функціонування суспільства, звертається до людської поведінки, яка розглядається як процес, завдяки якому індивіди задовольняють один одного, обмінюючись значущими послугами та вигодами.

До **мікросоціологічних** належать й **психоаналітичні теорії**, які засновані на соціально-філософських та соціологічних ідеях концепції **Зігмунда Фрейда** (1856–1939) та його послідовників.

Головна проблема психоаналітичних теорій – це проблема конфлікту особистості та суспільства. На думку багатьох представників цього напрямку, цивілізація, соціальні та моральні норми, заборони, санкції, соціальний контроль, репресії придушують природні потяги або потреби людини, що призводить до прогресуючого відчуження, незадоволеності, деформації характеру, розвитку неврозів і таке інше. Разом з тим існуючі соціальні норми та інститути розглядаються психоаналітиками як необхідна умова виживання людини, її адаптації до соціальної реальності. З огляду психоаналітичних теорій, соціальні дії індивідів можуть зумовлюватися як свідомими, так і, що трапляється частіше, позасвідомими психологічними процесами. До позасвідомих проявів особистості З. Фрейд відносить ворожість, деструктивність, прагнення експлуатації людини людиною тощо. Особлива роль у мінімізації деструктивної людської поведінки, на думку З. Фрейда, належить культурі, яка сприяє переходу зовнішніх заборон у

внутрішні норми людини, засвоєнню нею моральних цінностей, що притаманні певному суспільству (чи соціальній групі).

В межах психоаналітичних теорій існують також ліберальні та радикалістські течії (Д. Рісмен, Е. Фромм, Г. Маркузе, фрейдомарксизм), у фокусі яких – ідея повного знищення існуючих соціальних, моральних, політичних норм та інститутів, звільнення первісних людських потягів, трансформації характерів завдяки двоєдиній – сексуальній та соціальній – революції або завдяки комунітарному руху та психоаналітичній техніці.

Ще одна мікросоціологічна теорія – **символічний інтеракціонізм** – виникла як реакція на недооцінку, зокрема в межах психологічного знання, соціальних чинників у розвитку психічних процесів, людської поведінки в цілому.

Символічний інтеракціонізм акцентує на аналізі соціальної взаємодії переважно в її **символічному змісті**. Ґрунтуючись на переконанні, що природа людини та упорядкованість суспільного життя є продуктами *соціальної комунікації*, повсякденної взаємодії людей, їх постійного взаємоприспосовування, прихильники цього напрямку розглядають соціальну взаємодію (**інтеракцію**) як таку, що відбувається не безпосередньо (за схемою «стимул-реакція»), а опосередковується певними символічними засобами, яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення (такими символами можуть бути вираз обличчя, жест, інтонація тощо). Особливу увагу представники цього напрямку приділяють аналізу мови – головного символічного «медіуму» взаємодії.

Безперервний комунікаційний процес, завдяки якому індивіди та групи взаємним пристосуванням включаються в узгоджені дії, і є, з погляду представників символічного інтеракціонізму, реальним суспільним буттям людини. Символічному інтеракціонізму притаманне бачення соціального процесу як такого, що виробляє та змінює соціальні значення, постійно визначає та перевизначає ситуації взаємодії їх учасниками. У ході цього перевизначення змінюється й об'єктивне (з точки зору індивідів, що взаємодіють) середовище соціальної діяльності.

Велике значення для становлення теорії символічного інтеракціонізму мала творчість американського соціолога і соціального психолога **Чарльза Хортон Кулі** (1864–1929), який вважав, що суспільство може існувати лише на основі

взаємодії особистостей, їх комунікації. При цьому останню (людську взаємодію) Ч. Кулі розглядав як відношення між уявленням про партнера з комунікації та індивідуальною самосвідомістю, а суспільство трактував як відношення між «ідеями особистостей».

Найбільш вагомим внеском у розвиток символічного інтеракціонізму є творчий доробок американського психолога, соціолога і філософа **Джорджа Герберта Міда** (1863–1931). Саме Дж. Мід заклав теоретичні та методологічні засади теорії символічного інтеракціонізму (зазначимо, що сам термін «символічний інтеракціонізм» був запропонований його учнем Г. Блумером у 1937 році). За Дж. Мідом, будь-яка міжособистісна взаємодія як засаднича основа існування суспільства передбачає володіння символічною системою, перш за все мовою, що дозволяє людині крізь символи побачити себе у світі та створити нові символи.

Зазвичай виокремлюють дві школи символічного інтеракціонізму – Чиказьку (Г. Блумер, А. Стросс, Т. Шибутані та ін.) та Айовську (М. Кун, Т. Партленд). Для першої притаманний інтерес до процесуального аспекту взаємодії, до моменту становлення соціальних речей та явищ; для другої – акцент на вивченні стабільних, сталих символічних структур. Полемізуючи з макросоціологами, інтеракціоністи докоряли їм тим, що вони оперують «пустими» абстракціями (на кшталт «культура», «соціальна структура», «соціальний розвиток» тощо). Неправомірність застосування цих понять у контексті соціологічного аналізу суспільства представники символічного інтеракціонізму вбачали в тому, що відповідним їм феноменам приписується статус реалій, які нібито існують поза поведінкою конкретних індивідів і виступають визначальними чинниками цієї поведінки.

До символічного інтеракціонізму примикає так званий **соціодраматургічний підхід**, прибічники якого (К. Берк, І. Гофман, Х. Данкен) пояснюють соціальне життя як реалізацію «драматургічної» метафори, аналізуючи взаємодію у таких термінах, як «актор», «маска», «сцена», «сценарій» та ін. Так, в основу концепції **Ірвінга Гофмана** (1922–1982) покладена ідея гри як незаперечної передумови існування людей у суспільстві, як необхідного способу соціального життя.

Мікросоціологічний аналіз суспільства притаманний такому напрямку соціологічного знання, як **феноменологічна соціологія**. В його межах суспільство розглядається як явище, що створюється та постійно відтворюється у повсякденній взаємодії індивідів, у процесах міжособистісної комунікації.

Засновником цього підходу вважається **Альфред Шюц** (1899–1959). Прибічники феноменологічної соціології намагаються теоретично досягнути соціальний світ у його суто людському бутті, у співвідношенні з уявленнями, ідеями, цілями та мотивами практично діючих соціальних індивідів. З точки зору представників цього напрямку, соціальне життя втрачає об'єктивний характер і може бути зведеним до уявлень про суспільство та до взаємодії і взаємовпливу цих уявлень у свідомості індивідів. Це обумовлюється тим, що, на думку феноменологів, соціальний порядок створюється людьми, а отже, дійсність певною мірою залежить від їхньої інтерпретації цієї дійсності. Індивіди, з огляду феноменологічної соціології, не є бранцями структури, вони постійно створюють та змінюють її у своєму повсякденному житті.

Теоретичний доробок А. Шюца був покладений в основу численних концепцій феноменологічної орієнтації в соціології. Серед них треба назвати **структурну соціологію Едварда Тиріак'яна** (1929), **соціологію знання Пітера Людвіга Бергера** (1929) та **Томаса Лукмана** (1927), **когнітивну соціологію Ларона Сікурела** (1928), **етнометодологію Гарольда Гарфінкеля** (1917–2011) та ін. Зупинимося більш докладно на останній із них.

Етнометодологія – це напрямок у соціології, в межах якого методи етнографії та соціальної антропології, зокрема методи дослідження примітивних культур, використовуються як загальна методологія соціальних наук. Засновник етнометодології Г. Гарфінкель підкреслював, що предметом етнометодології є процедури інтерпретації, несвідомі, нерелексовані механізми повсякденної соціальної комунікації між людьми.

Етнометодологія засновується на певних теоретичних допущеннях: 1) на ототожненні соціальної взаємодії з мовною комунікацією; 2) на ототожненні дослідження з тлумаченням та інтерпретацією дій та мови іншого –

співрозмовника; 3) на виділенні двох рівнів в інтерпретації – розуміння та розмови; 4) на ототожненні структурної організації розмови з синтаксисом повсякденної мови. Для представників етнометодології соціальна реальність не має об'єктивних характеристик, вона конструюється під час мовної комунікації. Соціокультурна реальність розглядається етнометодологами як потік неповторних, унікальних ситуацій.

Прибічники етнометодологічної перспективи в соціології підкреслюють відносність позитивістського (макросоціологічного) ідеалу пояснення суспільства, який передбачає природничо-наукову за характером об'єктивність та обґрунтованість узагальнень. Автори навчального посібника з соціології за редакцією С. Макеева підкреслюють, що етнометодологія наполягає на необхідності суттєвого перегляду самих засад соціологічного знання, щоб якомога точніше відобразити надзвичайно складну, тонку, двоїсту і конструктивну природу соціальних феноменів. Своїм розумінням соціального устрою етнометодологи стверджують можливість індивідів та їх об'єднань встановлювати та підтримувати соціальний порядок завдяки здатності логічно конструювати події зсередини.

Підсумовуючи короткий огляд макро- та мікросоціологічних теорій, наведемо характеристику, яку дає цим теоріям **Н. Смелзер**. *«Соціологи, – пише він, – досліджують суспільство на двох рівнях: мікро- та макрорівні. Мікросоціологія вивчає спілкування людей у повсякденному житті – інтеракцію, їх взаємодію. Дослідники, які працюють у цьому ключі, вважають, що соціальні явища можна зрозуміти лише на підставі аналізу тих смислів, яких люди надають цим явищам при взаємодії один з одним. Головна тема їхніх досліджень – поведінка індивідів, їхні вчинки, мотиви, значення, які визначають взаємодію між людьми, яка, у свою чергу, справляє вплив на стабільність суспільства або зміни, що в ньому відбуваються.*

Макросоціологія головну увагу приділяє моделям поведінки, які допомагають зрозуміти сутність будь-якого суспільства. Ці моделі, які ми інакше називаємо структурами, включають такі суспільні інституції, як сім'я,

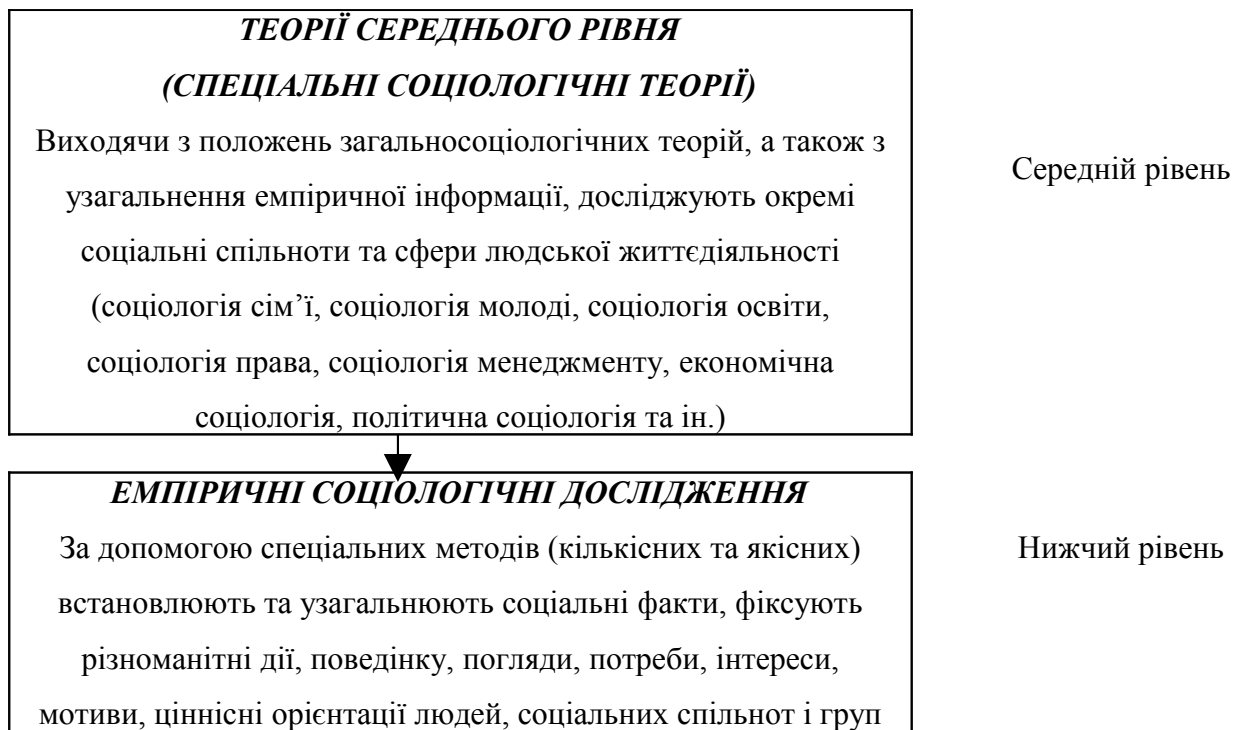
освіта, релігія, а також політичний та економічний устрій. Люди, від самого народження залучені до цієї системи соціальних структур, зазнають їх глибокого впливу. Макросоціологи приділяють головну увагу вивченню взаємозв'язків між різними частинами суспільства, вони намагаються виявити також, як змінюються ці взаємозв'язки».

Зазначимо, що у 80-х роках минулого сторіччя опозиція макро- та мікросоціології поступається місцем спробам їх синтезу. На думку багатьох сучасних соціологів, такий синтез може стати вагомим чинником розвитку соціологічного теоретизування. На шляху інтеграції макро- та мікрорівня соціологічного аналізу вже сьогодні є певні результати. Серед них треба назвати *теорію «структурації» Ентоні Гідденса* (докладніше про його творчість див. нижче), в межах якої акцентуються структурні властивості соціальних систем як передумова та результат людської діяльності; *теорію «інтеграції свободи і примусу в процесі соціальної дії і соціального порядку» Джеффри Александера* (1945); *інтеграцію теорії дії та теорії систем* у творчості **Юргена Хабермаса** (докладніше про його творчість дивись нижче) та ін.

Крім зазначених вище елементів структури соціології (фундаментальна та прикладна, теоретична та емпірична соціологія), в сучасній соціологічній науці виділяються **три рівні** соціологічного знання: **вищий, середній та нижчий** (див. схему).

РІВНІ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Виділення різних рівнів соціологічного знання обумовлено різним ступенем узагальнення одиниць соціологічного аналізу. Найбільший ступінь узагальнення притаманний *загальносоціологічним теоріям*, які розкривають *соцієтальні* особливості соціального розвитку, закономірності та механізми функціонування суспільства в його глобальному та локальному вимірах, взаємозв'язок між окремими частинами соціального цілого, формують методологічні підходи до соціологічного аналізу суспільства.

До загальносоціологічних теорій належать названі вище та інші макро- та мікросоціологічні теорії. Тобто вищий рівень системи соціологічного знання складається із багатьох теорій. Немає жодної загальносоціологічної теорії, яка б пояснила чи допомогла б зрозуміти соціальний світ в усьому його розмаїтті, у безлічі проявів та перетворень.

«Багато соціологій для одного світу» – так визначає відомий польський соціолог **Петер Штомпка** *поліпарадигмальність* сучасного соціологічного знання. Щоб з'ясувати, що це означає, звернемось до поняття «наукова парадигма», яке запропоновано **Томасом Куном** (1922–1996) та означає модель,

взірець постановки та вирішення проблем, а також систему певних висхідних положень, що конституюють наукову картину світу. Отже, коли говорять про поліпарадигмальність соціології (чи будь-якої іншої науки), мають на увазі існування багатьох таких моделей. Зазначимо, що поліпарадигмальність притаманна не тільки сучасній соціології. Сьогодні, мабуть, жодна галузь наукового знання (природничого, суспільного чи гуманітарного) не має єдиної, цілісної теорії, яка б всебічно пояснювала світ природи, світ суспільства чи світ людини. Навіть фізика, яку визнають найбільш розвинутою з природничих наук, не має такої теорії. Отже, поліпарадигмальність – це «нормальний» стан будь-якої сучасної науки.

Розглядаючи питання поліпарадигмальності в соціології, В. Ядов підкреслює, що парадигмою *«в соціології є таке системне уявлення про взаємозв'язки між різними теоріями, яке включає: а) прийняття певної загальної для даних теорій філософської („метафізичної”) ідеї про соціальний світ з відповіддю на критеріальне питання: що є „соціальне”?; б) визнання деяких загальних принципів, критеріїв обґрунтованості та вірогідності знання відносно соціальних процесів і явищ та, нарешті, в) прийняття певного загального кола проблем, які підлягають або, навпаки, не підлягають дослідженню в межах даної парадигми»*.

Існує багато класифікацій соціологічних парадигм. **Джордж Рітцер (1940)** виокремлює три соціологічні парадигми: 1) парадигму соціальних фактів, 2) парадигму соціальних конструкцій, 3) парадигму соціальної поведінки. Кожна з цих парадигм стверджує своє бачення соціального світу. В першій акцентується обумовленість соціального світу понадіндивідуальними соціальними структурами (як, наприклад, у теорії Е. Дюркгейма, про яку більш докладно див. нижче); в межах другої суспільство сприймається як сукупність соціальних суб'єктів, що інтенціонально діють («розуміюча» соціологія М. Вебера з її теорією соціальної

дії (нижче див. про це докладніше)); третя парадигма фокусує увагу на поведінці цих суб'єктів (біхевіоризм¹).

На думку В. Ядова, принципові відмінності між соціологічними парадигмами визначаються відповідями на такі ключові питання: суспільства змінюються а) за об'єктивними закономірностями, що не залежать від людей, б) зміни продукують соціальні суб'єкти (колективні або індивідуальні), в) чи має місце і те, і інше. На сучасному етапі розвитку науки загальний парадигмальний зсув, підкреслює російський дослідник, обумовлен черговим переосмисленням наукової картини світу, ствердженням його мінливості, процесуальності.

У соціології цей зсув детермінований різким зростанням динамізму соціальних змін: глобалізацією, розпадом системи соціалістичних країн, суттєвим підвищенням рівня природних, техногенних і соціальних ризиків. Отже, якщо змінюється світ, то чи може залишатися незмінною соціальна теорія, що претендує на його пояснення та розуміння, чи може не змінюватися її предмет та критерії обґрунтованості соціального (в тому числі соціологічного) знання? Множинність пояснення досліджуваних соціальних феноменів та процесів як критерій обґрунтованості соціального знання обумовлює поліпарадигмальність сучасної соціології², існування численних загальносоціологічних теорій, тобто теорій найвищого рівня узагальнення.

Іншою мірою узагальнення характеризуються **теорії середнього рівня** або **спеціальні соціологічні теорії**, які аналізують окремі *сфери суспільного життя*, різноманітні **соціальні феномени** та **соціальні процеси**, відтворення та розвиток окремих **соціальних спільнот** та **соціальних інститутів** тощо.

¹ Біхевіоризм (від англ. *behavior* — «поведінка») — напрям у сучасній соціології, психології, соціальній психології, згідно з яким соціальна поведінка людини є реакцією на різні зовнішні стимули і подразники. В основі біхевіористських досліджень соціальної поведінки лежить схема «стимул-реакція». При цьому представниками соціального біхевіоризму ігнорується роль як індивідуальних особливостей людини, так і її соціальної природи.

² Ті ж причини (неоднозначність, множинність пояснення і т.д. феноменів та процесів, що відбуваються в природі) обумовлюють поліпарадигмальність природничих наук, про що йшлося вище.

Поняття «**теорії середнього рівня**» було запропоновано американським соціологом **Р. Мертоном**. Головним призначенням цих теорій, на його думку, є «посередництво» між загальносоціологічними теоріями, які відрізняються високим рівнем абстракції, та емпіричними соціологічними дослідженнями.

Існує безліч спеціальних соціологічних теорій. Жоден соціологічний словник не містить переліку всіх цих теорій, оскільки зробити це надзвичайно важко (якщо взагалі можливо). Справа в тому, що розвиток суспільства, зміни, що відбуваються в ньому, зникнення старих та поява нових соціальних феноменів та процесів обумовлюють появу нових і нових галузей соціологічного знання (теорій середнього рівня). Так, сучасні трансформаційні процеси в Україні, що кардинально перетворюють усі сфери життя нашого суспільства – від економіки і політики до побуту людей, призвели до становлення таких спеціальних соціологічних теорій, як електоральна соціологія, соціологія підприємництва, соціологія бідності, інформаційна соціологія, соціологія реклами, соціологія менеджменту, соціологія туризму, соціологія соціальної безпеки, соціологія свободи тощо.

Оскільки численні теорії середнього рівня будуть докладно представлені у відповідних навчальних курсах, що викладаються на соціологічному факультеті, в межах цього посібника ми не будемо вдаватися до їх поглибленого аналізу.

Натомість уявляється необхідним докладніше зупинитися на питаннях, що стосуються **емпіричних соціологічних досліджень**, які представляють нижчий (але не менш значущий, ніж вищий та середній) рівень соціологічного знання, чому присвячений наступний підрозділ цього посібника.

Завершуючи цей підрозділ, лише зазначимо, що всі рівні соціологічного знання тісно пов'язані між собою. Емпірична база соціології – згруповані та узагальнені соціальні факти, які розглядаються під кутом зору різноманітних теоретичних підходів, у свою чергу, стають необхідним підґрунтям для побудови та розвитку як теорій середнього рівня, так і загальносоціологічних теорій. Отже,

подальший розвиток соціології як цілісної системи наукового знання пов'язаний, у тому числі, з розвитком теоретичної та методичної бази соціологічних досліджень, що має позначитися на розвитку і загальносоціологічних, і спеціальних соціологічних теорій.

1.4. Соціологічне (емпіричне) дослідження: типологія, програма, методи та етапи здійснення

Не претендуючи на всебічне викладення питань, що стосуються організації та проведення емпіричних соціологічних досліджень (цим питанням присвячені спеціальні навчальні курси), підкреслимо, що знайомство з тим, що таке соціологічне дослідження, вже на першому курсі допоможе майбутнім соціологам більш свідомо ставитися до власної участі в їх проведенні. Зазначимо, що на багатьох соціологічних факультетах, зокрема у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна, студентів, у тому числі першокурсників, активно залучають до участі у здійсненні емпіричних досліджень, перш за все на їх польовому етапі, тобто на етапі збору первинної соціологічної інформації.

Отже, що таке **емпіричне соціологічне дослідження**? У науковій літературі існує багато дефініцій (визначень) цього поняття. На нашу думку, соціологічне дослідження можна визначити як спеціально організований процес, який здійснюється фахівцями-соціологами та спрямовується або на отримання нового знання щодо закономірностей функціонування та розвитку суспільства в цілому чи окремих соціальних спільнот, інституцій, суспільних феноменів та процесів, або на вирішення конкретних практичних завдань життєдіяльності суспільства. У порівнянні із загальносоціологічними та спеціальними соціологічними теоріями, які, відповідно, належать до вищого та середнього рівня соціологічного знання, емпіричним соціологічним дослідженням притаманна найменша міра абстрактності, оскільки вони фіксують **конкретні соціальні факти**.

Соціологічні дослідження можна **класифікувати** за різними критеріями. Так, **за їх масштабом** виокремлюють **міжнародні, загальнонаціональні, регіональні, місцеві** тощо, **за часом проведення** – **довготривалі та оперативні**.

За рівнем знань про об'єкт дослідження виокремлюють **розвідувальні** (їх мета – збирання інформації про досліджуваний об'єкт (в разі, коли такої інформації бракує) задля вияву проблемної ситуації та формулювання гіпотез), **описові** (проводяться, коли знань про об'єкт достатньо для формулювання гіпотез) та **аналітико-експериментальні** (використовуються при наявності достатніх знань про об'єкт, що дозволяє вивчати функціональні взаємозв'язки та причинно-наслідкові відносини).

За цілями соціологічні дослідження поділяють на **фундаментальні та прикладні**. Перші спрямовані на отримання нового знання про суспільство та процеси, що в ньому відбуваються, тобто власне на розвиток соціологічної науки. Прикладні дослідження, використовуючи отримане знання, мають на меті вирішення конкретних проблем життєдіяльності суспільства чи його окремих складових.

Дослідження бувають **разовими та повторними**. Останні дозволяють порівнювати дані, отримані у першому та наступних дослідженнях, та виявляти тенденції розвитку досліджуваного соціального феномену чи процесу. До **повторних** досліджень відносять: **панельні**, метою яких є аналіз змін, що відбуваються у тій чи іншій соціальній групі протягом певного проміжку часу; **когортні**, що спрямовані на вивчення проблем життєдіяльності представників одного покоління; **трендові**, мета яких – повторне дослідження тих самих соціальних процесів, суб'єктами яких є різні групи людей; **моніторингові**, тобто дослідження, які здійснюються з певною періодичністю (скажімо, один раз на рік чи на півроку), що забезпечує постійне отримання соціологічної інформації щодо стану певних процесів, які відбуваються в суспільстві; **лонгітюдні**, тобто

дослідження, завдяки яким здійснюється довготривале періодичне спостереження тих самих осіб, груп або інших соціальних об'єктів.

Ще одним різновидом соціологічних досліджень є так звані **пілотажні** (або пробні) дослідження, які проводяться для перевірки якості інструментарію (наприклад, анкети чи бланку формалізованого інтерв'ю при проведенні кількісних досліджень).

Дослідження, об'єктом якого є одне і те ж явище, називається **монографічним**. Його здійснюють задля детального аналізу даного явища. В залежності від **методів отримання інформації** (кількісних чи якісних, про які нижче йтиметься докладніше) виокремлюють **кількісні** та **якісні** дослідження. У цьому підрозділі мова піде переважно про кількісні дослідження.

Підготовка та проведення соціологічного дослідження здійснюється у декілька **етапів**.

Перший – це **визначення соціальної проблеми, проблемної ситуації**, яка склалася у тій чи іншій сфері життєдіяльності суспільства (соціальній групі, інституті тощо), обумовлюється певним соціальним протиріччям та потребує свого вирішення. Тільки за умови виявлення такої ситуації проведення емпіричного дослідження має сенс.

Другий етап підготовки дослідження передбачає розробку його **програми**, яка є одним із найважливіших соціологічних документів, що містить у собі методологічні, методичні та процедурні засади дослідження певного соціального об'єкта (нижче див. про це більш докладно).

Важливим з точки зору чіткої організації та проведення соціологічного дослідження є такий **етап** його підготовки, як **складання робочого плану та графіка виконання робіт**, де визначаються зміст та терміни здійснення певних процедур дослідження, відповідальні за ті чи інші етапи дослідницької роботи тощо.

Наступний **етап** – це **розробка методики дослідження** або його **інструментарію**. Виходячи з положень програми, в яких обґрунтовується вибір методів дослідження, соціолог чи певний дослідницький колектив розробляє конкретні інструменти дослідження: анкети, бланки стандартизованих інтерв'ю, гайди (сценарії) фокусованих групових інтерв'ю тощо.

На наступному **етапі** відбувається **пілотаж** (перевірка) розробленого інструментарію завдяки проведенню пілотажного дослідження. Для перевірки, наприклад, якості анкети в межах пілотажу необхідно опитати за цією анкетой не більше 50 респондентів. Завдяки виявленим під час пілотажного дослідження недолікам, помилкам у формулюванні тих чи інших питань, у структурі анкети, стандартизованого інтерв'ю чи будь-якого іншого інструментарію у їх текст вносяться відповідні поправки та уточнення.

Важливим **етапом** підготовки емпіричного соціологічного (кількісного) дослідження є визначення його вибірки (більш докладно див. про це нижче).

Після розрахунку вибіркової сукупності дослідження, який здійснюється на підставі критеріїв вибірки, обґрунтованих у програмі, відбувається тиражування інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю тощо) та інших методичних матеріалів (інструкцій для анкетерів та інтерв'юерів тощо).

Ще одним **етапом** підготовки дослідження є **формування та інструктаж групи** безпосередніх **виконавців** (анкетерів, інтерв'юерів і т.д.) дослідження на його польовому етапі.

Цим етапом закінчується підготовчий період організації соціологічного дослідження. Після нього розпочинається **оперативний етап збору даних** (або **польовий етап**). На цьому етапі відбувається узгодження ходу виконання польових робіт безпосередньо на об'єктах дослідження (у тих чи інших організаціях, установах тощо); підготовка необхідних технічних засобів, приміщень, транспорту тощо; складання графіка польових робіт; збір первинної соціологічної інформації за розробленим інструментарієм; первинна перевірка

заповнення інструментарію (анкет, бланків інтерв'ю тощо); контроль процесу опитування та дотримання вимог до його методики.

Наступний етап – це **підготовка отриманої первинної інформації до її опрацювання та комп'ютерної обробки**. Цей етап передбачає розробку інструкції для вибракування неправильно заповнених анкет, вибракування непридатних для обробки анкет; фіксацію отриманих відповідей на відкриті запитання для їх подальшої типологізації; розробку інструкції щодо кодування закритих питань; складання програми для комп'ютера або адаптацію вже існуючих програм обробки отриманої інформації; **перенесення отриманої інформації з анкет у комп'ютер; обробку первинної соціологічної інформації на комп'ютері; аналіз результатів дослідження і підготовку попереднього звіту**.

Останній етап емпіричного соціологічного дослідження – це **формулювання висновків і рекомендацій та публікація отриманих результатів**. На цьому етапі відбувається обговорення та доопрацювання попереднього звіту, підготовка остаточного звіту, висновків і рекомендацій за підсумками дослідження; підготовка і затвердження аналітичної довідки за підсумками дослідження для органів управління, зацікавлених сторін, замовників і т.д.

Формулювання та викладення підсумків дослідження у вигляді звіту чи публікації (наукової статті, індивідуальної чи колективної монографії, збірника наукових праць тощо) є надзвичайно важливим **етапом** дослідження, адже дає читачу можливість самостійно проаналізувати обґрунтованість та достовірність сформульованих висновків, а також скористатися емпіричними даними для постановки завдань подальшого емпіричного вивчення конкретної суспільної проблеми.

А тепер звернемося до більш докладного аналізу програми соціологічного дослідження, розробка якої здійснюється на другому етапі його підготовки.

За своєю суттю **програма соціологічного дослідження** – це **викладення** теоретико-методологічних засад та процедур усіх етапів дослідження (збору, обробки та аналізу інформації). Як науковий документ програма соціологічного дослідження повинна відповідати певним вимогам щодо її змісту та структури.

Програма дослідження має дві складові частини – **методологічну** та **процедурну**. У свою чергу, **методологічна** частина складається з таких підрозділів, як характеристика проблемної ситуації; формулювання об'єкта та предмета дослідження, його мети та завдань; уточнення та інтерпретація основних понять; попередній системний аналіз об'єкта дослідження; гіпотези дослідження. Щодо **процедурної** частини програми дослідження, то вона містить у собі принциповий (або стратегічний) план дослідження; обґрунтування вибіркової сукупності дослідження; визначення основних методів збору та аналізу емпіричних даних. До програми може додаватися **робочий план** дослідження, в якому визначаються його етапи, терміни проведення дослідження, оцінка необхідних ресурсів. Іноді робочий план не включається до програми, а виступає самостійним документом, що забезпечує проведення будь-якого соціологічного дослідження.

Як вже зазначалось, проведення емпіричного дослідження можливе лише за умов чіткого визначення **проблемної ситуації**, з опису якої розпочинається перша, **методологічна частина програми дослідження**. Зазвичай виокремлюють два аспекти проблемної ситуації – **предметний** та **гносеологічний**. Предметний аспект проблемної ситуації – це певне соціальне протиріччя між потребами суспільства в актуалізації тих чи інших бажаних для цього суспільства характеристик його окремих елементів (соціальних груп, інститутів тощо) чи вирішенні їх проблем та реальним станом цих елементів соціуму.

Гносеологічний аспект проблеми – це протиріччя між знанням про потреби суспільства або тих чи інших соціальних груп, спільнот у певних практичних діях,

спрямованих на вирішення існуючих проблем, та незнанням того, завдяки чому (яким засобом, методом, способом, шляхом) ці дії можуть бути зреалізовані.

Визначення проблемної ситуації дозволяє виокремити об'єкт соціологічного дослідження. Зазначимо, що **об'єкт дослідження** – це носій проблемної ситуації, певна область соціальної реальності, сфера діяльності тих чи інших суб'єктів соціальної системи (індивідів, соціальних спільнот, інститутів). Об'єктом соціологічного дослідження можуть бути певні соціальні процеси, суспільні відносини, соціальні спільноти, соціальні організації тощо, в діяльності яких актуалізується певне соціальне протиріччя, що обумовлює проблемну ситуацію.

Отже, об'єкт дослідження – це реальність, на яку спрямований процес наукового пізнання.

Предметом дослідження є частина об'єкта, його найбільш важливі характеристики, вивчення яких дозволить вирішити проблемну ситуацію.

Мета дослідження передбачає визначення його кінцевого результату, який може мати як теоретичну, так і прикладну значущість.

У відповідності до мети в програмі соціологічного дослідження формуються його головні **завдання**, тобто питання, на які мають відповісти дослідники, щоб досягти поставленої мети.

Надзвичайно важливим елементом методологічної частини програми дослідження є **уточнення та інтерпретація його основних понять**. Уточнення та інтерпретація змісту понять, якими позначаються досліджувані феномени чи процеси, є поетапною операцією. Перший етап – це так звана **теоретична інтерпретація**, тобто переведення змісту проблемної ситуації у наукові терміни. Другий етап – це **емпірична інтерпретація**, тобто визначення емпіричних ознак досліджуваного феномену (кожне поняття «розкладається» на такі складові, які можуть бути досліджені завдяки тим чи іншим методам).

Визначення понять, в яких зазначаються правила фіксування відповідних емпіричних ознак у соціальній реальності, отримало назву **операціональної**

інтерпретації. Наприклад, громадянську ідентичність тієї чи іншої групи українського суспільства можна вимірювати завдяки таким показникам, як відчуття її представників громадянами України, почуття гордості за неї, надання ціннісної значущості всім атрибутам державності, її символіці (Конституції, прапору, гімну, знаменним історичним подіям, видатним особистостям, які шануються як національні герої, і т.ін.), сприйняття України як своєї Батьківщини тощо.

Наступним підрозділом методологічної частини програми є **попередній системний аналіз об'єкта дослідження.** Такий аналіз здійснюється на підставі вивчення існуючої наукової літератури за темою дослідження, емпіричних даних, отриманих іншими дослідниками. Це дає можливість визначити, які характеристики, риси, властивості досліджуваного об'єкта вже вивчені, що потребує подальшого, більш глибокого дослідження, які існують проблемні зони, «білі плями», що до цього часу не вивчалися та мають бути проаналізовані.

При розробці програми соціологічного дослідження найбільші труднощі у науковців зазвичай викликає формулювання **гіпотез дослідження**, тобто наукових припущень щодо можливих пояснень певних соціальних явищ та процесів. Гіпотези дослідження поділяються на **гіпотези-підстави** (це найбільш загальні гіпотези) та **гіпотези-наслідки** (вони виводяться з перших, покликані розкрити основні гіпотези та дозволяють довести або заперечити гіпотезу-підставу). Окрім того, виокремлюють **основні** та **неосновні гіпотези** (з огляду на основні та неосновні завдання дослідження); **первинні** та **вторинні** гіпотези (останні висувуються, якщо отримані під час дослідження дані не підтверджують первинні гіпотези); **описові** (містять припущення про наявні характеристики та властивості об'єкта дослідження) та **пояснювальні** (припущення щодо ступеня взаємодії складових елементів об'єкта, причинно-наслідкові зв'язки між ними) гіпотези.

Процедурна частина програми соціологічного дослідження розпочинається з викладання **принципового (або стратегічного) плану**

дослідження, який має чотири основні варіанти: **розвідувальний** план (розробляється у тому випадку, коли дослідник має недостатню інформацію щодо об'єкта дослідження, що не дозволяє сформулювати жодної гіпотези); **описовий** план (застосовується за умов достатніх знань про об'єкт дослідження (це дозволяє сформулювати описові гіпотези) з метою докладного опису його характеристик та особливостей); **аналітико-експериментальний** план (використовується, коли знань про об'єкт дослідження достатньо, щоб висунути пояснювальні гіпотези та схарактеризувати функціональні та причинно-наслідкові зв'язки між складовими частинами об'єкта); **план повторно-порівняльного дослідження** (такий план застосовується задля виявлення тенденцій розвитку тих чи інших соціальних процесів у певному часовому інтервалі).

Достовірність, надійність результатів соціологічного (кількісного) дослідження багато в чому залежить від точного розрахунку та обґрунтування **вибірки дослідження**. Отже, визначення вибірки (або вибіркової сукупності) є надзвичайно важливою процедурою у контексті підготовки соціологічного дослідження. Розраховуючи вибірку сукупність, соціолог перш за все з'ясовує питання щодо **одиниць дослідження** (або **одиниць спостереження**). В залежності від предмета дослідження його одиницею може бути окремий індивід (наприклад, студент), певна група (наприклад, студентська група), певна установа, заклад, організація (наприклад, вищий навчальний заклад), той чи інший акт поведінки (наприклад, акт протестної поведінки) тощо. Отже, **одиниця дослідження** – це елемент певного класу явищ, індивідів чи груп, які піддаються реєстрації та вимірюванню в межах того чи іншого соціологічного дослідження.

Наступним кроком соціолога є збір інформації щодо загальної чисельності соціальних об'єктів (індивідів, явищ тощо), які мають відношення до предмета дослідження, тобто загальної кількості одиниць спостереження, яка утворює **генеральну сукупність** дослідження. Так, якщо предметом дослідження є, наприклад, динаміка ціннісних орієнтацій українського студентства, то

генеральною сукупністю такого дослідження буде загальна чисельність студентів України. Суцільне обстеження¹ всіх одиниць спостереження (у нашому випадку – студентів) практично неможливе (це надзвичайно важко в організаційному та фінансовому плані) і, головне, непотрібне. За умов коректно сформованої вибірки дослідження його результати можуть бути екстрапольовані (поширені) на всю генеральну сукупність. Отже, емпіричні соціологічні дослідження зазвичай є несуцільними. Вони здійснюються на певній частині генеральної сукупності, яка відбирається за чіткими правилами. Вибіркова сукупність, тобто певна частина елементів генеральної сукупності, яка, власне, й підлягає дослідженню, є своєрідною мікромоделлю генеральної сукупності. Для того, щоб вибірка сукупність була **репрезентативною**, тобто представляла характеристики генеральної сукупності дослідження, її структура повинна максимально збігатися зі структурою генеральної сукупності за основними якісними характеристиками та контрольними ознаками останньої.

Зазвичай у соціології виокремлюють **вибірки імовірнісні (випадкові)** та **цілеспрямовані**. До перших відносять власне випадкову вибірку, серійну вибірку (або гніздову, або вибірку угруповань). **Випадкова вибірка** – це такий метод її формування, при якому для **кожного** елемента генеральної сукупності існує імовірність потрапити до вибірки.

Одним із розповсюджених у соціології методів імовірнісної (випадкової) вибірки є метод **механічної вибірки**. Принцип такої вибірки полягає в тому, що всі елементи генеральної сукупності зводять у єдиний список і з нього через рівні інтервали (крок відбору) відбирають відповідну кількість респондентів. Крок відбору (K) розраховують за формулою: $K = N/n$, де N – величина генеральної сукупності, а n – величина вибіркової сукупності. Наприклад, ми проводимо дослідження серед студентів певного ВНЗ, де N = 5000 осіб, а n = 500, тоді

¹ Зазначимо, що суцільні обстеження (особливо за умов значного обсягу генеральної сукупності) в соціології практично не застосовуються. Прикладом суцільного обстеження є перепис населення. Проте перепис не є соціологічним дослідженням.

$K = 5000/500 = 10$. Це означає, що із загального списку студентів цього ВНЗ має бути відібраний кожний десятий.

Цілеспрямована вибірка здійснюється за допомогою таких методів: **стихійна** вибірка (зазвичай застосовується при телефонному або поштовому опитуванні), **основний масив** (коли до вибірки потрапляють 60-70% з генеральної сукупності) та **квотна вибірка**. Найбільш точним та широковживаним є метод **квотної вибірки**, який використовується за тих умов, коли соціолог, починаючи дослідження, має статистичні дані про вимірювані (контрольні) ознаки елементів генеральної сукупності. Отже, **квотна** (або **пропорційна**) – це вибірка, що відтворює структуру генеральної сукупності у вигляді квот (пропорцій) розподілу досліджуваних ознак. Кількість ознак (або критеріїв) квотної вибірки зазвичай не перевищує чотирьох. Найчастіше ними є *стать, вік, освіта*. В залежності від предмета, цілей, завдань та гіпотез дослідження до них можуть додаватися такі ознаки, як *район проживання, національність, рід діяльності* тощо.

Як приклад покажемо, що таке квотна вибірка за ознакою «стать». Якщо, скажімо, серед студентів того чи іншого вищого навчального закладу, де проводиться дослідження, 53 % дівчат та 47 % хлопців, то у вибірці цього дослідження також повинна бути дотримана ця пропорція.

Що стосується розрахунку обсягу вибірки, тобто визначення кількості **респондентів** – *учасників певного соціологічного дослідження, які є джерелом отримання емпіричної інформації*, то треба зазначити, що цей процес є досить складним. У межах курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи» ми не вважаємо за доцільне викладення математичних процедур розрахунку вибірки соціологічного дослідження (тім більше, що це не входить до завдань цього навчального курсу). Підкреслимо лише деякі принципові особливості розрахунку вибіркової сукупності. Перш за все зазначимо, що обсяг вибірки залежить від глибини аналізу, а також від того, який ступінь точності даних необхідний. При цьому, чим більш **дисперсним (неоднорідним)** є склад об'єкта дослідження, тим

більшим має бути обсяг вибірки, оскільки вона повинна відображати всю різноманітність досліджуваного об'єкта. Окрім того, при розрахунку вибіркової сукупності її реальний об'єм має бути дещо збільшеним у порівнянні з теоретично визначеним, що обумовлено можливою необхідністю **ремонту вибірки**, тобто її доповнення в процесі дослідження з певних причин (недоступність тієї чи іншої групи респондентів, порушення пропорційності вибіркової сукупності у порівнянні з генеральною тощо).

Наступним елементом процедурної частини програми соціологічного дослідження є обґрунтування вибору його **методів**, тобто способів побудови та обґрунтування соціологічного знання, сукупності засобів, процедур та операцій емпіричного та теоретичного пізнання соціальної дійсності (більш докладно про методи соціологічного дослідження див. нижче).

Зазначимо, що програму соціологічного дослідження можна визнати повноцінною, коли в ній міститься не лише перелік методів збирання первинної соціологічної інформації, а й обґрунтування їх вибору; продемонстровано зв'язок методів збору інформації з цілями, завданнями та гіпотезами дослідження.

Окрім того, обов'язковим елементом програми дослідження є визначення комп'ютерних програм, за допомогою яких здійснюватиметься обробка первинної соціологічної інформації. Наприклад, у разі проведення анкетування комп'ютерна обробка одержуваної інформації може здійснюватися за допомогою: вітчизняної програми ОСА (обробка соціологічних анкет), розробленої відомим українським соціологом А. Горбачиком, яка нині існує у кількох варіантах, а також американської програми SPSS (статистична програма для соціальних наук).

Отже, ми схарактеризували такий етап підготовки емпіричного соціологічного дослідження, як розробка його програми.

А тепер розглянемо таке питання, як **методи соціологічного дослідження**. Перш за все зазначимо, що методи соціологічного дослідження поділяють на: **методи збору інформації** (спостереження, опитування, аналіз документів,

експеримент, біографічний метод тощо); **методи обробки та аналізу даних** (факторний, кореляційний, регресійний, дисперсійний аналіз, рангування, шкалювання, індексування та інші); **методи побудови теорій** (дедуктивний, індуктивний, порівняльний, причинний, структурно-функціональний, генетичний, ідеографічний тощо).

В межах програми соціологічного дослідження зазвичай визначаються **методи збору емпіричної інформації**. У відповідності до існуючих у сучасній соціології методологічних¹ підходів до аналізу соціальної реальності (зокрема до так званих об'єктивістського та суб'єктивістського підходів) серед методів соціологічного дослідження виокремлюють **кількісні** та **якісні**.

Кількісні методи переважно застосовують прибічники об'єктивістського підходу, які вважають, що соціолог-дослідник, вивчаючи процеси, що відбуваються в суспільстві, повинен перш за все фіксувати та аналізувати повторюваність та типовість явищ у **масових** соціальних процесах, фокусуючи увагу на їх об'єктивності, загальних рисах, зовнішній (суспільній) обумовленості. Метою такого вивчення є **пояснення** причин та вимір взаємозв'язків між тими чи іншими соціальними феноменами (явищами) та процесами, які виступають одиницями дослідження. Логікою аналізу при такому підході є **дедукція**, тобто спосіб отримання нового знання, який ґрунтується на тому твердженні, що певні властивості, характеристики, закономірності, притаманні певному класу явищ, процесів, предметів тощо, властиві також кожному конкретному явищу, процесу і т.д., що належить до цього класу (тобто форма висновку від загального до часткового, одиничного).

Науковці, які звертаються до якісних методів дослідження, виходять з тієї точки зору, що соціальна взаємодія обумовлюється не зовнішніми чинниками, не впливом суспільних структур, а суб'єктивним сприйняттям людиною оточуючого світу. У зв'язку з цим, на думку прибічників «якісної» методології, у центрі уваги

¹ У цьому контексті під **методологією** розуміють систему найбільш загальних принципів, положень та методів, які складають основу для даної науки.

соціолога має бути окреме, приватне, суб'єктивне, особливе. Відповідно, метою соціологічного дослідження стає розуміння, інтерпретація та концептуалізація суб'єктивних значень, оцінок та почуттів респондентів, які і мають бути одиницями соціологічного аналізу. За цих умов логікою аналізу є **індукція**, тобто метод отримання нового знання про певний клас предметів, явищ, процесів, що будується на дослідженні окремих елементів цього класу та встановленні загальних для нього суттєвих ознак (висновок від часткового до загального).

Проте існування «кількісної» та «якісної» методології як прояв різних підходів до аналізу соціальної реальності не робить ці методології антагоністичними, категорично несумісними. Це обумовлюється тим, що джерелом функціонування суспільства, його розвитку є не тільки такі об'єктивні феномени, як соціальні структури, які забезпечують певний соціальний порядок, тобто упорядковують соціальні взаємодії, але й унікальний суб'єктивний досвід окремої людини. Тому сьогодні багато соціологів, здійснюючи емпіричні дослідження, використовують як кількісні, так і якісні методи збору соціологічної інформації.

До **кількісних методів**, які одержали свою назву завдяки тому, що отримана за їх допомогою інформація може бути представлена у кількісному вигляді, перш за все треба віднести метод **опитування**, який представлений такими дослідницькими процедурами, як **анкетування** та **інтерв'ю**. Опитування як метод безпосереднього або опосередкованого збирання первинної вербальної (словесної) інформації поділяють на **заочні** (наприклад, поштові, пресові опитування) та **прямі; стандартизовані** (за наперед розробленим планом) і **нестандартизовані** (вільні); **одноразові і багаторазові**; а також **опитування експертів**.

Основним інструментом **анкетування**, тобто такого різновиду опитування, який не передбачає прямого контакту дослідника (анкетера) з респондентом, є опитувальник або анкета. Запитання, які формуються в анкеті, виконують

надзвичайно важливу функцію – функцію дослідницького інструменту, за допомогою якого соціолог отримує необхідну інформацію стосовно предмета свого дослідження. Саме тому існують жорсткі вимоги до формулювання запитань в анкеті, її структури тощо. Так, **анкета** повинна мати такі структурні елементи, як **вступ** (звернення до респондентів та короткий виклад теми, мети та завдань дослідження; назва організації, яка його проводить; інструкція щодо процедури заповнення анкети; посилання на анонімність опитування та використання його результатів виключно у наукових цілях); **блоки** простих, **нейтральних за змістом запитань**, які забезпечують полегшене входження респондентів у процес опитування, пробуджують їх зацікавлення, вводять у коло обговорюваних проблем; **блоки більш складних запитань**, які вимагають аналізу і роздумів, активізації пам'яті, підвищеної зосередженості й уваги (цей блок є найбільш важливим, оскільки завдяки йому соціолог отримує основну первинну соціологічну інформацію); **в останньому блоці запитання мають бути достатньо простими**, знімати психологічну напруженість у респондентів; нарешті, анкета має містити **«паспортичку»**, тобто блок із запитаннями, що розкривають соціально-демографічні, професійно-освітні, етнічні, культурні та інші характеристики респондентів (стать, вік, освіта, сімейний стан, місце проживання, національність, рідна мова, ставлення до релігії, професійна підготовка, рід діяльності, місце роботи, стаж роботи тощо).

Запитання, які включають до тих чи інших блоків анкети, можуть бути різних типів. Так, є так звані **закриті** запитання, тобто такі, що містять більш-менш повний набір варіантів відповідей. Даючи відповідь на таке запитання, респондент позначає той варіант, який відповідає його думці. Різновидами закритих запитань є **альтернативні** запитання (передбачають вибір респондентом лише **одного** варіанта відповіді); **запитання-меню** (неальтернативні закриті запитання, відповідаючи на які респондент може обрати декілька варіантів відповідей); **запитання типу «так» - «ні»**; **«шкальні» запитання**, тобто

запитання, за допомогою яких можна не просто зафіксувати наявність або відсутність певної ознаки чи ставлення до того чи іншого твердження, а оцінити ступінь її вираженості.

Відкритими називають запитання, які не містять варіантів відповідей. Респондент, відповідаючи на відкрите запитання, повинен дати на нього власну відповідь і записати її на відведеному для цього в анкеті місці.

Найчастіше у соціологічному інструментарії (анкеті або бланку стандартизованого інтерв'ю) застосовують так звані **напівзакриті** запитання, які є комбінацією закритих і відкритих запитань. У таких запитаннях спочатку наводяться можливі варіанти відповідей, а наприкінці залишають місце для власної відповіді респондента.

Що стосується **вимог до формулювання** будь-якого запитання соціологічного інструментарію, то вони полягають перш за все у тому, щоб запитання було **чітким та стислим** (не більше 11-15 слів); **однозначним** (тобто сприймалось респондентами у тому ж сенсі, в якому його сприймає й дослідник); **не містило в собі слів, які не належать до загальноновживаної лексики** (наприклад, певні наукові терміни, яких респондент може не знати); **не складалось би з двох чи більше запитань**, на які треба давати різні відповіді; **не було тенденційним**, тобто не містило в собі «підказку» до відповіді, яка б підтверджувала гіпотезу дослідника, тощо.

Окрім анкетного, існує такий різновид опитування, як **інтерв'ю**. У соціології інтерв'ю називають такий спосіб отримання первинної соціологічної інформації, який передбачає безпосередній контакт дослідника (інтерв'юера) з респондентом. Інтерв'ю бувають **індивідуальні** та **групові**, **стандартизовані** (або **формалізовані**), тобто такі, що передбачають використання опитувальника з чітко визначеними порядком та формулюваннями запитань, та **нестандартизовані** (або **неформалізовані**), тобто такі, що передбачають лише план інтерв'ю, в якому визначаються головні теми (проблеми, що обговорюватимуться під час інтерв'ю);

напівстандартизовані (чи **напівформалізовані**) інтерв'ю, тобто такий різновид інтерв'ю, в якому застосовуються заздалегідь визначені теми та запитання, але інтерв'юєру надається більша свобода в постановці, порядку та формулюванні запитань.

Метод опитування є, як зазначалось, найбільш поширеним методом соціологічного аналізу суспільства. Серед достатньо розповсюджених треба назвати такі методи, як **спостереження** та **аналіз документів**. Перший із них (спостереження) є універсальним методом наукового пізнання. Дослідження у будь-якій галузі наукового знання (природничій чи соціогуманітарній) розпочинається саме зі спостереження того чи іншого явища чи процесу, що відбувається чи то у природі, чи то у суспільстві та виступає об'єктом цього дослідження.

У соціології спостереженням називається метод збирання первинної інформації шляхом ***безпосередньої реєстрації*** дослідником подій, явищ та процесів, що відбуваються за певних умов. Найчастіше метод спостереження застосовується при дослідженні поведінки людей та їх спілкування в групі як у контексті їх повсякденності, так і у тих чи інших екстремальних (у тому числі конфліктних) ситуаціях.

Для того, щоб спостереження було визнано ***науковим*** методом аналізу суспільних явищ та процесів, зокрема методом соціологічного аналізу, його результати мають бути **зафіксовані у щоденниках, протоколах або картках** спостереження.

В залежності від цілей та завдань соціологічного спостереження, положення та ролі спостерігача щодо ситуації, яка вивчається, ступеня формалізації дослідницької процедури, умов її організації тощо виокремлюють такі **різновиди спостереження: нестандартизоване** (такий спосіб вивчення соціальних явищ та процесів, при якому визначається лише об'єкт спостереження, проте дослідник не визначає заздалегідь, які саме елементи процесу, події, ситуації, що вивчається,

він буде спостерігати); **стандартизовані** (такий спосіб збору емпіричної соціологічної інформації, при якому заздалегідь визначаються не тільки об'єкт та предмет аналізу, але й ті елементи досліджуваного процесу, що мають найбільшу значущість для досягнення мети та вирішення задач дослідження); **невключене** (зовнішнє) (спосіб дослідження, при якому дослідник знаходиться поза об'єкта, який він вивчає, тобто він досліджує його, так би мовити, з боку, не беручи участь у подіях, які вивчає); **включене** (спосіб дослідження, при якому дослідник у тому чи іншому ступені безпосередньо включений у процес, який він вивчає, знаходячись у прямому контакті з індивідами (групами), що ним досліджуються, та беручи разом з ними участь у певній сфері діяльності); **польове** (здійснюється у природних для об'єкта умовах: на тому чи іншому підприємстві, школі, вищому навчальному закладі тощо); **лабораторне** (спосіб збору соціологічної інформації, який здійснюється у штучно створених для групи, що спостерігається, та контрольованих дослідниками умовах); **систематичне** (спостереження, яке здійснюється за чітко визначеним графіком, з регулярною фіксацією заздалегідь обумовлених ознак, ситуацій, процесів та дій); **епізодичне** (спостереження, в межах якого фіксація явищ та подій, що вивчаються, здійснюється за відсутності чіткого регламенту їх реєстрації у певних часових інтервалах чи на різних етапах їх протікання); **випадкове** (спостереження, при якому його одиниці та терміни заздалегідь не передбачаються, тому дослідник спостерігає та фіксує цікаві, такі, що, з його точки зору, заслуговують на увагу, факти та події соціального життя); **одномоментне** (спостереження, яке фіксує одне явище чи одну подію, що відбувається у певному місці та у певний час); **панельне** (неодноразове, систематичне, пролонговане у часі спостереження за одним і тим же об'єктом, що здійснюється через певні часові інтервали з метою виявлення змін, які відбуваються з цим об'єктом) та інші.

Спостереження можна одночасно віднести і до кількісних, і до якісних методів збору соціологічної інформації, оскільки отримані за його допомогою дані

можуть бути як у формі тексту, тобто якісної інформації, та оброблятися відповідними методами (див. про це далі), так і у кількісній формі (у тому випадку, коли спостереження здійснюється завдяки застосуванню стандартизованих карток (протоколів, щоденників) реєстрації феноменів чи процесів, що спостерігаються), а отже, можуть бути оброблені за допомогою комп'ютерних програм.

До, так би мовити, напівкількісних (чи напівякісних) методів соціологічного дослідження можна віднести і такий метод, як **аналіз документів**. У соціології цей метод визначається як сукупність методичних засобів та процедур, що застосовуються для отримання із документальних джерел соціологічної інформації, необхідної для вивчення певних соціальних процесів та явищ.

Зазначимо, що в соціології **документом** називається **фіксована** у будь-який спосіб **інформація** (друковані тексти, фото-, кіно-, аудіо-, відеоматеріали, статистичні дані тощо).

Документи можна класифікувати за кількома критеріями. Так, за **значущістю** документи поділяють на **офіційні** (закони, укази, декларації, розпорядження, накази тощо) та **неофіційні** (особисті листи, щоденники, заяви, скарги, сімейні альбоми, домашні відео тощо). За **формою викладення** документи можна поділити на **статистичні** (статистичні звіти, збірники статистичних матеріалів, що містять економічні та соціальні показники розвитку країни, динаміку народжуваності, смертності, матеріального становища населення, рівня його освіченості тощо) та **текстові** (вербальні), тобто такі, в яких інформація представлена у словесній формі (листи, газети, книжки тощо). За **способом фіксації** інформації виокремлюють такі різновиди документів: **письмові** (рукописи, книжки, пресові повідомлення, різного роду документальні свідоцтва: про народження, одруження, службовий статус, право на володіння певним майном (власністю) тощо); **іконографічні**, тобто такі, що сприймаються візуально (твори живопису, кіно- та фотодокументи, відеозаписи тощо); **фонетичні**, тобто

такі, що зорієнтовані на слухове сприйняття (грамплатівки, магнітофонні записи, аудіодиски тощо). За критерієм **авторства** документи поділяють на **індивідуальні** (листи, заяви тощо) та **колективні** (створені декількома авторами) (звернення до депутатів, уряду, до населення країни: декларації про наміри певної групи, партії, руху тощо).

До найважливіших джерел соціологічної інформації належать документи, які створюються спеціально для цілей дослідження: анкети, опитувальники, бланки інтерв'ю, тести, протоколи (щоденники) спостережень тощо.

Особливістю документальної інформації є те, що вона містить дані не тільки про об'єкт дослідження, а й про ставлення до нього автора (чи авторів) документу. Завдання дослідника полягає в тому, щоб відповідним чином реконструювати документальну реальність, враховуючи суб'єктивний контекст появи документа.

Як підкреслювалось вище, в залежності від мети дослідження, засобів отримання документальної інформації вона може мати як кількісний, так і якісний характер. Якісну інформацію дослідник отримує завдяки так званому **традиційному аналізу документів**, під яким розуміють сукупність певних логічних побудов, спрямованих на розкриття основного змісту матеріалу, що вивчається. Кількісну інформацію можна отримати за допомогою **формалізованого** методу аналізу документів, а саме завдяки **контент-аналізу**. Цей метод аналізу документів спрямований на вилучення соціологічної інформації із великих масивів документальних джерел. Він ґрунтується на виявленні певної сукупності кількісних, статистичних характеристик текстів (повідомлень). При цьому передбачається, що кількісні характеристики змісту документів, які вивчаються, відображують деякі сутнісні особливості соціальних явищ та процесів, що досліджуються. Наприклад, тематика телепередач, час, що надається цим передачам тими чи іншими телекомпаніями, у певній мірі відображують інтереси глядацької аудиторії, інформаційну політику даного джерела інформації та існуючі у суспільстві норми їх взаємодії. Контент-аналіз засновується на

стандартизації процедур пошуку, виокремлення та підрахунку у змісті документа, що вивчається, так званих **одиниць аналізу**, якими можуть бути окремі слова (терміни, імена політичних чи громадських діячів, назви партій, рухів, організацій, географічні назви тощо), вислови, судження, оцінки, точки зору, аргументи, що представлені у формі речень, абзаців, фрагментів текстів, а також різні види публікації (за тематикою, жанром, типом і т. ін.). Визначення одиниць аналізу, які мають підраховуватися, залежать від цілей дослідження.

Ще одним методом одержання соціологічної інформації, який також можна віднести як до кількісних, так і до якісних методів, є **експеримент**.

Експериментом у соціології називають засіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни показників діяльності і поведінки об'єкта внаслідок дії на нього певних чинників (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати. Загальна логіка експерименту полягає в такому: вибір експериментальної групи; створення для неї незвичної (експериментальної) ситуації (тобто сукупності умов, за яких відбувається експеримент); вплив на групу певного чинника; простеження скерованості, закономірностей і сталості зміни характеристик, які цікавлять дослідника. Характеристики, яких було досягнуто внаслідок дії введеного чинника, називають контрольними.

Існують різні види експерименту. Так, експеримент може бути **природним**. Він здійснюється з групами учасників, які існують незалежно від експериментатора (наприклад, шкільні класи, студентські групи тощо). Такий вид експерименту найчастіше використовується в педагогіці, зокрема з метою перевірки ефективності тих чи інших навчальних методик.

Серед різновидів експерименту також виокремлюють **польові** (коли група перебуває у природних умовах свого функціонування) і **лабораторні** (коли експериментальну ситуацію і групи формують штучно). Вирізняють також експерименти **лінійні** (коли аналізу підлягає одна й та сама група) і **паралельні**

(коли в експерименті беруть участь дві групи: контрольна зі сталими характеристиками й експериментальна зі змінними характеристиками).

За *характером об'єкта і предмета дослідження* розрізняють **соціологічні, економічні, правові, соціально-психологічні, педагогічні** та інші експерименти. За *специфікою поставленого завдання* експерименти поділяють на **наукові** (які мають на меті отримання нового знання) і **прикладні** (мають на меті отримання практичного ефекту). За *характером експериментальної ситуації* є експерименти **контрольовані і неконтрольовані**.

Оскільки проведення експерименту в соціології пов'язано з певним втручанням у життя людей, наслідки якого можуть бути непередбачуваними, мати негативний характер, дослідники вкрай рідко вдаються до такого методу. Окрім того, здійснення експерименту вимагає великих коштів.

Специфічний ракурс аналізу соціальної реальності забезпечують **якісні методи** соціологічного дослідження, які, на відміну від кількісних методів, передусім спрямовані на пізнання тих сенсів і значень, які надає індивід різним судженням та діям, тим чи іншим соціальним феноменам та процесам, ситуації у суспільстві в цілому. Якісні методи є незамінними як у випадку дослідження певного нового явища або групи, про які дослідник має недостатньо інформації навіть для формулювання основних гіпотез, так і за необхідності глибокого аналізу певного явища, дослідження якого неможливо здійснити за допомогою лише кількісних методів.

До основних методів якісного дослідження належать такі: **кейс-стаді** (case-study) – вивчення унікального об'єкта, його взаємозв'язків з іншими об'єктами (об'єктом може виступати окремий випадок або звичайна чи екстремальна ситуація, в якій функціонує той чи інший об'єкт); **етнографічний метод**, який передбачає багатосторонній аналіз повсякденної практики певної спільноти (заснований на дослідженні культури даної спільноти (її норм, цінностей, міфів), передбачається, що дана спільнота відрізняється за стилем та нормами поведінки

від основної маси населення); **історичні дослідження** (описують суб'єктивний досвід переживання певних історичних подій; джерелами інформації в даному випадку можуть бути мемуари, щоденники, листи, офіційні свідоцтва тощо); **історія сім'ї** (дослідження взаємодії сім'ї та суспільства протягом декількох поколінь, ретрансляція культурного капіталу сім'ї, трансмісія соціального статусу, гендерних стереотипів тощо); **історія життя людини** (**біографічні** інтерв'ю, коли людина розповідає про себе і своє життя); **метод фокусованого групового інтерв'ю**; **індивідуальні глибинні інтерв'ю**.

Найрозповсюднішими якісними методами є фокусовані групові інтерв'ю та індивідуальні глибинні інтерв'ю.

Фокусовані групові інтерв'ю – це метод дискусії в групах, яка проводиться за заздалегідь розробленим сценарієм, невідомим респондентам до початку дослідження. Цей метод використовується, зокрема, для перевірки гіпотез щодо певних, раніше невідомих соціальних проблем. Ідея проведення фокусованих групових інтерв'ю заснована на гіпотезі про те, що за допомогою кількісних методів, зокрема масового анкетування, фіксується ідеологізований зріз масової свідомості, орієнтований на відтворення стандартних суспільних норм та ідеологічних штампів. У процесі фокусованого групового інтерв'ю особлива увага приділяється фіксації емоційного ставлення до тих чи інших суспільних проблем або явищ. Це вимагає дотримання таких правил: чисельність групи не повинна перевищувати 10 осіб, щоб усі учасники мали змогу брати участь у дискусії; члени групи обираються випадково, з дотриманням правил квотної вибірки, учасники дискусії не повинні бути знайомими один з одним; до початку бесіди вони не повинні бути поінформованими про тему і мету дослідження.

Фокусовані групові інтерв'ю дозволяють виявити не тільки спрямованість вибору респондента, а й його мотивацію, набір пояснювальних схем, якими респондент аргументує свою поведінку.

Індивідуальні глибинні (нестандартизовані) інтерв'ю – це інтенсивне та детальне інтерв'ю, що спрямовано на виявлення невідомих змінних глибинних психологічних пластів особистісної свідомості, недсяжних при стандартизованих інтерв'ю. Індивідуальне глибинне інтерв'ю як якісний метод дослідження використовується з різною метою. По-перше, таке інтерв'ю застосовують для зондажу громадської думки щодо різноманітних питань суспільного життя; по-друге, до нього звертаються, коли необхідно дослідити орієнтації та мотиви поведінки людини у тій чи іншій повсякденній або незвичайній для неї ситуації. Нарешті, глибинне інтерв'ю використовують у розвідувальному дослідженні.

Отже, ми проаналізували нижчий рівень соціологічного знання – емпіричне соціологічне дослідження, його типологію, етапи та методи здійснення, структуру та зміст програми. А тепер звернемось до аналізу функцій соціології, її ролі у житті сучасного, в тому числі українського, суспільства.

1.5. Соціологія і суспільство. Функції соціології. Роль соціології у розвитку сучасного українського суспільства

Взаємозв'язок між соціологією та суспільством перш за все обумовлений тим, що соціологія, як і кожна наука, – це суспільне явище, тому їй притаманні риси того суспільства, в якому вона розвивається. Водночас соціологія впливає на суспільство, в тому числі змінюючи його.

Як підкреслює І. Попова, характер впливу соціології на суспільне життя зазнає значних змін. Цей вплив зумовлений, по-перше, тим, що являє собою соціологія, по-друге, за яких умов вона функціонує. Багато дослідників сходяться на тому, що соціологія відіграє особливо важливу роль у часи кардинальних суспільних змін. При цьому у такі періоди найбільшої значущості набуває соціологічна теорія, зокрема так звана «велика теорія», яка дозволяє усвідомити та осмислити те, що відбувається у соціумі.

Отже, соціологія великою мірою залежить від суспільства, від того, що в ньому відбувається, вона виникла лише за певних суспільних умов, а саме за умов широких соціальних перетворень останніх двох-трьох століть (про це більш докладно йтиметься нижче).

Сучасний англійський соціолог Е. Гідденс підкреслює: *«Розвиток та актуальні проблеми соціології необхідно розглядати у контексті тих змін, що сформували та продовжують формувати сучасний світ. Ми живемо у світі об'ємних соціальних перетворень»*.

Соціологічне знання виконує важливі **функції** (завдання), спрямовані на пізнання та удосконалення суспільства. Саме завдяки реалізації цих функцій соціологія здійснює безпосередній вплив на життєдіяльність суспільства в цілому, різних соціальних груп, соціальних інституцій, окремої особистості.

Отже, визначаючи функції соціології, треба брати до уваги специфічні особливості конкретного суспільства на певному етапі його розвитку. З огляду на це, можна виокремити такі **групи функцій сучасної української соціології**:

- **теоретико-пізнавальні**: полягають у нарощуванні фундаментального знання щодо структури та функціонування суспільства в цілому та його окремих елементів;
- **практично-політичні**: їх реалізація передбачає взаємодію соціології з владними органами і полягає у сприянні ефективному управлінню соціальними процесами завдяки наданню цим органам оперативної соціологічної інформації щодо реального стану суспільства;
- **громадянські**: пов'язані з формуванням громадянського суспільства в Україні; полягають у методично надійному, доступному широкому загалу і регулярному інформуванні суспільства про сутність процесів, які в ньому відбуваються, їх причини та результати.

Кожна із цих груп функцій має у своєму складі завдання, які її конкретизують.

Так, внутрішньою складовою **теоретико-пізнавальної групи функцій** зазвичай визначають так звану **прогностичну** функцію, покликану на підставі наукового (соціологічного) аналізу минулого суспільства та його сучасності формувати прогнози щодо можливих варіантів розвитку суспільства у майбутньому.

Як зазначає відома українська дослідниця Н. Черниш, прогностична функція соціології, тобто її здатність виробляти науково обґрунтовані прогнози щодо тенденцій розвитку соціальних процесів і спільнот у майбутньому, має особливе значення у перехідні епохи розвитку суспільства, а отже, саме у наш час. Реалізуючи цю функцію, соціологія може визначати діапазон можливостей і вірогідностей; подати декілька сценаріїв можливих процесів, пов'язаних із кожним з обраних сценаріїв, розрахувати ймовірні втрати щодо кожного з обраних варіантів, визначити побічні ефекти, а також довготермінові наслідки.

Активна роль соціології у суспільстві, на думку Е. Гідденса, виражається передусім в тому, що соціологія обов'язково передбачає **соціальну критику**. Це також, на наш погляд, треба розглядати як завдання, що вирішується у межах теоретико-пізнавальної функції соціології. Адже реалізація соціально-критичної функції можлива лише за умов глибокого наукового пізнання соціального світу, в тому числі його негативних феноменів (відчуження, бюрократизації, дегуманізації праці, злочинності, наркоманії тощо).

Наукове, зокрема соціологічне, пізнання та розуміння суспільства, в якому людина живе, є найважливішою ознакою освіченості людини і суспільства в цілому, підкреслює І. Попова. Отже, елементом теоретично-пізнавальної функції є **функція освіти**, передачі знання, яка досягається у процесі соціологічної діяльності, в тому числі соціологічної освіти.

Щодо **практично-політичних функцій** соціології, то вони реалізуються, як зазначалось вище, перш за все завдяки наданню органам влади оперативної соціологічної інформації, необхідної для прийняття ними управлінських рішень.

Реалізація практично-політичних функцій здійснюється також завдяки так званій **соціально-інженерній діяльності**, в процесі якої наукове (соціологічне) знання трансформується безпосередньо у перетворювально-практичну діяльність. Необхідними елементами соціально-інженерної діяльності виступають **соціальне проектування** та **соціальні технології**. Перший з них (**соціальне проектування**) – це ґрунтована на науковому (соціологічному) знанні діяльність щодо створення образу майбутнього об'єкта. Таким об'єктом у соціальному проектуванні є ті стани суспільних явищ і процесів, яких передбачається досягти.

Соціальна технологія – це визначення науково обґрунтованих засобів реалізації образу майбутнього суспільного стану. За концепцією К. Поппера, соціальна технологія – це засіб застосування теоретичних висновків соціології у практичних цілях. Соціальна технологія безпосередньо пов'язана з соціальним проектуванням, яке не тільки створює образ майбутнього об'єкта, але й прораховує принципову можливість його досягнення. Соціальна технологія визначає засоби досягнення бажаного стану об'єкта. Реалізація цих засобів – справа соціальної інженерії. Отже, утворюється єдиний ланцюг: **соціальне проектування – соціальні технології – соціально-інженерна діяльність**.

У зв'язку з актуалізацією практичних функцій соціології сьогодні суттєво розширюються можливості технологізування різноманітних сфер життєдіяльності як суспільства в цілому, так і окремої людини. В сучасних умовах одержують поширення такі поняття та відповідні їм феномени, як «**технологія управління**», «**технологія міжособистісного спілкування**» та інше. Як вважає В. Щербіна, крізь призму технологізації можна розглянути «*всю сукупність використовуваних суспільством засобів ефективного функціонування – від вищих органів влади до специфічних соціальних інституцій*».

З огляду на ті завдання, які реалізуються в межах практично-політичних функцій соціології, до їх складу входить така функція, як **соціальне планування**, тобто планування, спрямоване на визначення цілей, показників, завдань, термінів,

темтів, пропорцій соціальних процесів, систем та їх ланок з урахуванням оптимізації їх розвитку, підпорядкування плановому врегулюванню соціальних факторів та резервів. Завдяки реалізації цієї функції, як зазначає Н. Черниш, соціальне планування охоплює різноманітні галузі суспільного життя на всіх його рівнях – від процесів життєдіяльності світового співтовариства, окремих регіонів і країн до життя конкретних міст та сіл, окремих підприємств, колективів тощо.

Реалізація **громадянських функцій** соціології, спрямованих на створення в Україні **громадянського суспільства**, як одну з головних умов цього процесу передбачає формування та розвиток **соціологічного мислення** різних верств населення, окремої особистості. При цьому *під соціологічним мисленням ми розуміємо здатність індивіда (чи соціальної групи) адекватно оцінювати свою діяльність у різноманітних сферах особистого і суспільного життя (економічній, політичній, правовій, моральній, ідеологічній, сімейно-побутовій тощо), а також передбачати її результати та наслідки як для особистісного, так і для суспільного розвитку.* Успіх формування соціологічного мислення населення в цілому та окремої людини залежить від того, наскільки оперативно, повно та об'єктивно йде процес розповсюдження даних емпіричних (соціологічних) досліджень щодо реального стану українського суспільства, ефективності реалізації внутрішньої, в тому числі соціальної, політики владними органами різних рівнів; можливостей та конкретних результатів участі тих чи інших соціальних груп або окремих громадян у реформуванні суспільних відносин. Отже, за сучасних умов, як ніколи, актуалізується **інформаційна** функція соціології як складова її громадянських функцій.

Деякі дослідники виокремлюють так звану **ідеологічну функцію** соціології. У цьому контексті підкреслимо, що ідеологія – це система поглядів, ідей, оцінок, в яких відбивається ставлення індивідів до дійсності та один до одного, виражаються інтереси різних соціальних груп, класів, суспільств. З огляду на це, ідеологія – це упереджений погляд на суспільство, його упереджена оцінка,

оскільки вона відображує суб'єктивне, таке, що не є ціннісно нейтральним, знання про соціальний світ. А отже, соціологія як система наукового, тобто неупередженого, здобутого спеціальними методами, об'єктивного знання про суспільство, не може мати ідеологічної функції. Проте можна погодитися з В. Ядовим, який говорить про **ідеологічний вплив** соціології, тобто її здатність впливати на суспільне життя, зокрема на життєдіяльність окремих соціальних груп, спільнот, колективів, окремої людини, змінюючи їх погляди на суспільство, його оцінки завдяки самому факту проведення соціологічних досліджень та оприлюднення їх результатів.

Як підкреслює Е. Гідденс, *«соціологію не можна розглядати як лише нестримне інтелектуальне заняття у відриві від практичних наслідків соціологічного аналізу для тих, чия поведінка є предметом цього аналізу»*. Проте, як вважає І. Попова, це зовсім не означає, що соціолога не турбує «чистота» знання, яке він одержує. Навпаки, врахування того, на які соціальні дії орієнтують суспільство результати соціологічної діяльності, загострює почуття відповідальності соціолога за ті пропозиції та рекомендації, які він формулює на підставі результатів здійснених досліджень.

Усі функції соціології тісно пов'язані між собою. Громадянська група функцій пов'язана з теоретико-пізнавальними функціями, зокрема через освітню функцію, завдяки якій відбувається не тільки зростання освіченості окремої людини та суспільства в цілому щодо закономірностей соціального життя, але й формування (за допомогою соціологічної освіти) соціологічного мислення особистості (чи певної соціальної групи), що входить до завдань громадянської групи функцій.

Соціально-критична функція, з одного боку, є частиною теоретико-пізнавальної групи функцій, з іншого боку, оскільки ця функція спрямована на виявлення проблем, протиріч та «больових точок» суспільства, вона

безпосередньо пов'язана з практично-політичними функціями, реалізація яких також полягає у вирішенні цих проблем та протиріч.

Отже, відрив однієї функції від іншої, їх розмежування, визнання особливої ролі однієї з функцій можуть спричинити викривлене уявлення про взаємовплив і взаємодію між суспільством і соціологією, про місце і роль соціологічної науки у суспільному розвитку.

Як підкреслював відомий французький соціолог Е. Дюркгейм, соціологія не була б варта уваги, коли б не дозволяла удосконалювати суспільство.

Переоцінити значущість соціології у пізнанні трансформаційних процесів, які відбуваються в сучасній Україні, важко, проте у подальшому її роль у реформуванні нашого суспільства, його удосконаленні, безперечно, повинна збільшуватись. Необхідність цього обумовлена багатьма причинами, насамперед нагальною потребою у науковому (в тому числі соціологічному) обґрунтуванні реформ, що здійснюються в країні. Це передбачає всебічний аналіз та прогнозування можливих *соціальних наслідків* тих чи інших економічних, політичних, правових і т.ін. нововведень, їх впливу на соціальне самопочуття населення, його матеріальне становище, настрої, протестну поведінку тощо.

Зростання ролі та значення соціальної сфери життя суспільства зумовлює необхідність «втручання соціології» у розробку соціальної політики української держави. При цьому мова йде не лише про *соціально орієнтовану економіку* та певну *систему соціального захисту* населення, але й про потребу розгалуження такої сфери діяльності держави та суспільства, як *соціальна робота*.

У сучасній науковій літературі під соціальною роботою мають на увазі, по-перше, **практичну професійну діяльність** з надання допомоги та підтримки людям, які опинились у скрутній ситуації; по-друге, **навчальну дисципліну**, яку вивчають майбутні фахівці з соціальної допомоги та підтримки населення (такий навчальний курс викладається на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та в інших ВНЗ, які здійснюють

підготовку спеціалістів з соціальної роботи); по-третє, **галузь наукових знань**, у межах якої формулюються теоретичні підвалини соціальної роботи, зокрема здійснюється розробка категоріально-понятійного апарату, за допомогою якого досліджуються засадничі принципи соціальної допомоги різним групам населення, тенденції та закономірності її практичної реалізації, аналізується та узагальнюється досвід соціальної роботи, ефективність наявних та пошук її інноваційних форм, дієвість засобів та методів здійснення цієї роботи тощо. Все це складає предметне поле соціальної роботи як галузі наукового знання.

Зазначимо, що соціальна робота як наукова галузь ще дуже молода, вона знаходиться в процесі становлення, предметного та структурного визначення. Говорячи про структурне визначення, ми маємо на увазі необхідність визначення місця соціальної роботи як наукової дисципліни у системі наук про людину та суспільство. Якщо проаналізувати існуючі теорії соціальної роботи, то можна дійти висновку, що вони належать до психологічного, соціологічного та педагогічного напрямків наукового знання. Відповідно, у центрі уваги психологічних теорій соціальної роботи – ідея допомоги людині шляхом оптимізації її власних зусиль, використання своїх особистісних та соціальних ресурсів у вирішенні тієї чи іншої життєвої проблеми, поліпшення несприятливої для нормального функціонування індивіда ситуації. Педагогічні теорії соціальної роботи ґрунтуються на ідеї допомоги людині або певній групі шляхом виховного впливу на процес їх «входження» у суспільство, який здійснюють такі соціальні інститути, як сім'я, школа, позашкільні заклади і т.ін. Що стосується соціологічних теорій соціальної роботи, то вони концентрують свою увагу на соціальному контексті допомоги, а саме на соціальних причинах виникнення складних ситуацій, на соціальних нормах та соціальній патології, соціальному контролі за поведінкою індивідів чи груп.

Безперечно, практична реалізація соціальної роботи в Україні повинна ґрунтуватися на всіх перелічених вище теоретичних підходах, враховувати

індивідуально-психологічні, педагогічні та соціальні чинники, що обумовлюють необхідність надання соціальної допомоги певним індивідам чи групам, використовувати психологічні, педагогічні та соціологічні методи роботи з ними. Не випадково соціальних працівників готують сьогодні у педагогічних ВНЗ, на психологічних та соціологічних факультетах. Проте, на наш погляд, соціальна робота – це галузь, яка перш за все має бути заснована саме на соціологічному баченні, соціологічних дослідженнях соціальних процесів і проблем, в тому числі запитів та потреб різних прошарків суспільства та окремої особистості.

Отже, важливим завданням сучасної вітчизняної соціології, яке, зокрема, реалізується в межах її практично-політичних функцій, є вироблення теоретичних засад, надання необхідної соціологічної емпіричної інформації та формулювання конкретних пропозицій і рекомендацій відповідним суспільним та державним органам (різноманітним соціальним службам, громадським організаціям тощо) для прийняття ними науково обґрунтованих управлінських рішень щодо використання тих чи інших форм і методів соціальної допомоги різним групам населення нашої країни.

Як вже підкреслювалось, соціологія має велике значення для становлення в Україні громадянського суспільства та правової держави.

Зазначимо, що у соціальних науках **громадянське суспільство** визначається як цілісна система неpolітичних і неpolітизованих духовних та економічних відносин у суспільстві; це область спонтанної (добровільної) самореалізації людей (та їх об'єднань), яка захищена відповідними правовими нормами від будь-яких проявів регламентації їх діяльності з боку держави та її органів. Отже, формування та розвиток громадянського суспільства можливі лише за умов існування **правової держави**, тобто держави, в якій життя суспільства, кожного її члена (від пересічного громадянина до Президента) підкорене закону, а закон спрямований на забезпечення всезагального рівноправ'я та соціальної справедливості. Основою правової держави є створення умов для беззаперечної

реалізації гарантованих Конституцією прав людини. Громадянське суспільство та правова держава не дистанціюються одне від одного, а взаємодіють між собою завдяки створенню надійних та доступних каналів взаємодії. Одним із таких каналів є *інститут громадської думки*.

У цьому контексті підкреслимо, що у соціології **громадська думка** визначається як думка значної частини населення (різних соціальних груп чи окремих спільнот) щодо певної суспільної проблеми, події, факту в конкретній соціальній чи соціально-політичній ситуації. Коли говорять про **інститут громадської думки**, то мають на увазі існування відносно усталеної форми організації соціального життя, що забезпечує усталеність зв'язків і відносин у межах суспільства завдяки наявності відповідної соціально-професійної групи (фахівців-соціологів), організацій, установ, де ця група здійснює свою діяльність, спрямовану на вивчення громадської думки (соціологічні центри (наприклад, Центр імені Разумкова (м. Київ) чи Східноукраїнський фонд соціальних досліджень (м. Харків), академічні інститути (наприклад, Інститут соціології Національної академії наук України), вузівські кафедри, відділення, факультети соціології тощо), а також існуванню певної нормативно-ціннісної системи, що регулює цю діяльність та відносини як у межах цього інституту, так і його взаємодії із суспільством у цілому, окремими соціальними інститутами, групами, індивідами. Одним із документів, що регулює ці відносини в межах нашої країни, є Професійний кодекс соціолога – члена САУ (Соціологічної асоціації України) (докладно про цей Кодекс йтиметься далі).

Становлення інституту громадянської думки в Україні є, з одного боку, наслідком розвитку соціології, активізації соціологічних досліджень різноманітних проблем сучасного суспільства, з іншого – зростаючої (в т.ч. під впливом соціології) громадянської самосвідомості населення, формування у нього соціологічного мислення.

Ще раз підкреслимо, що під соціологічним мисленням ми розуміємо здатність індивіда (або соціальної групи) критично оцінювати свою діяльність у різних сферах приватного та суспільного життя, рефлексувати з її приводу, а також передбачати результати та наслідки цієї діяльності як для себе особисто, так і для суспільства в цілому. Важливими чинниками формування соціологічного мислення є знання, вміння та навички аналізу актуальної соціально-економічної, соціально-політичної та соціокультурної ситуації у суспільстві, відносин між різними соціальними групами, а також тенденцій їх розвитку в короткостроковій та довгостроковій перспективі.

Звичайно, найважливішим каналом становлення соціологічного мислення є розвиток загальносоціологічної та спеціальної соціологічної освіти у вищій школі України. Перша (загальносоціологічна) передбачає засвоєння соціологічних знань майбутніми фахівцями будь-якого профілю підготовки. Спеціальна соціологічна освіта – це система підготовки фахівців-соціологів різного професійного спрямування (соціологів-дослідників, у тому числі теоретиків та емпіриків, соціологів-викладачів, соціологів-практиків (для роботи у різних сферах суспільного життя: на промислових підприємствах, установах, організаціях, політичних партіях тощо), соціологів-консультантів, соціологів-аналітиків (для роботи в органах державного управління) і т.д. Проте соціологічна освіта в Україні (як загальна, так і спеціальна), на жаль, має нетривалу історію, про що далі йтиметься докладніше. Окрім того, далеко не всі громадяни мають вищу освіту чи прагнуть її отримати. З огляду на це, формування соціологічного мислення, як вже підкреслювалося, можливо також за умов реалізації такої складової громадянської групи функцій соціології, як **інформаційна функція**, яка полягає у наданні населенню в цілому (а не тільки органам влади) оперативної та вичерпної інформації, заснованої на результатах емпіричних досліджень щодо ситуації у суспільстві та його окремих сферах, соціально-психологічної атмосфери в ньому, рівня конфліктності/солідарності різних суспільних груп тощо.

Надання такої інформації здійснюється завдяки публікації отриманих соціологами даних перш за все у засобах масової інформації (у газетах, журналах, на телебаченні, радіо, в Інтернеті тощо), а також у наукових публікаціях (статтях, колективних та індивідуальних монографіях тощо).

На жаль, у сучасному українському суспільстві інформаційна функція соціології реалізується далеко не повною мірою, що перш за все відбиває ставлення до нашої науки з боку влади, яка все ще ігнорує можливості та необхідність соціологічного супроводу реформування всіх сфер суспільного життя в нашій країні.

Звернення соціології (в межах масштабних соціологічних досліджень) до аналізу реформ, що відбуваються в Україні, їх впливу на трансформацію ціннісних орієнтацій різних верств населення, динаміки політичних преференцій, соціального статусу, можливостей соціальної мобільності тощо не тільки надає дослідникам, державі та суспільству, його окремим членам інформацію про певний стан соціуму, характеристики суспільної свідомості та поведінки, але й впливає на свідомість та поведінку громадян самим фактом такого звернення. У цьому сенсі, як підкреслювалось вище, можна говорити про *ідеологічний вплив* соціології, тобто її спроможність завдяки проведенню досліджень та інформуванню населення про їх результати змінювати його погляди та оцінки тих чи інших соціальних проблем, ціннісні орієнтири та мотивацію масової поведінки.

Великі потенційні можливості щодо розбудови правової держави та громадянського суспільства в Україні має сучасна молодь, зокрема студентство. Саме тому у підготовці майбутніх фахівців, як підкреслювалось вище, все більшого значення набуває їх озброєння соціологічними знаннями. Сьогодні навчальні курси з основ соціології та деяких спеціальних соціологічних теорій (соціологія медицини – у медичних ВНЗ, соціологія права – у юридичних, економічна соціологія – на економічних факультетах та ВНЗ тощо) повинні стати невід’ємною складовою професійної підготовки майбутніх фахівців у будь-якій

галузі. Це допоможе студентській молоді не тільки оволодіти широким колом теоретичних питань (*що таке суспільство, які рушійні сили його розвитку, як виникають певні елементи соціальної структури тощо*), але й досягнути власні можливості впливу на соціальні процеси, навчитися регулювати ці процеси, управляти ними.

Сподіваємось, що цей посібник допоможе його читачеві, перш за все майбутньому соціологу, знайти відповіді на ці та ще багато інших питань сучасного життя, якими опікується соціологія.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Хто і коли ввів у науковий обіг термін «соціологія»?
2. Що означають такі поняття, як «об'єкт науки» та «предмет науки»?
3. Визначте об'єкт та предмет соціології.
4. Що обумовлює дискусії щодо предмета соціології?
5. Як визначають предмет соціології провідні фахівці-соціологи минулого та сучасності?
6. Чому предмет соціології «знаходиться у постійному русі, розвитку»?
7. Що означає поняття «суб'єкт соціології»?
8. Назвіть перших суб'єктів світової та вітчизняної соціології.
9. У чому полягає специфіка соціологічного аналізу соціальних явищ та процесів?
10. Що таке «системність, комплексність» соціологічного дослідження?
11. У чому проявляється «діяльнісний підхід» до аналізу соціальних явищ та процесів у соціології?
12. Що таке «кількісний, якісний та імовірнісний аналіз» у соціології?
13. Розкрийте сутність соціокультурного підходу до аналізу соціальної реальності.
14. Що таке наука? Чим наукове знання відрізняється від повсякденного знання?
15. Визначте місце соціології у системі соціогуманітарного знання.
16. Завдяки чому соціологія як наукове знання про суспільство відрізняється від різноманітних галузей гуманітарного знання?
17. Що є спільного та що відрізняє соціологію та історію?
18. У чому полягає відмінність соціологічного та філософського знання?
19. Що поріднює соціологію з соціальною психологією та соціальною антропологією? Що відрізняє ці галузі наукового знання?
20. Які існують відмінності між соціологією та такими науками, як економіка, політологія, правознавство, релігієзнавство?
21. Схарактеризуйте основні елементи структури соціологічного знання.
22. Що таке фундаментальна та прикладна соціологія?

23. Поняття та феномени теоретичної та емпіричної соціології.
24. Побудуйте схему структури сучасної теоретичної соціології.
25. Що означають поняття «макросоціологія» та «мікросоціологія»?
26. Назвіть та надайте стислу характеристику основних макросоціологічних теорій.
27. Які теорії сучасної соціології можна віднести до мікросоціологічних? Наведіть приклади таких теорій, їх основні ідеї та персоналії.
28. Чим відрізняються макро- та мікросоціологічний підходи до аналізу суспільства?
29. Побудуйте схему рівнів соціологічного знання.
30. Як пов'язані між собою вищий, середній та нижчий рівень соціологічної системи знання?
31. Що, за Т. Куном, означає поняття «наукова парадигма»?
32. Чому соціологію називають поліпарадигмальною (чи мультипарадигмальною) наукою?
33. Як класифікує соціологічні парадигми Дж. Рітцер?
34. Чим пояснюється поліпарадигмальність соціологічної науки?
35. Що означає поняття «загальносоціологічна теорія»?
36. Хто і коли ввів до наукового обігу поняття «теорії середнього рівня»?
37. Чим відрізняються теорії середнього рівня (чи спеціальні соціологічні теорії) від загальносоціологічних теорій?
38. Що є предметом соціологічних теорій середнього рівня? Назвіть та коротко схарактеризуйте деякі з цих теорій.
39. Що таке «емпіричне соціологічне дослідження»?
40. Класифікація емпіричних соціологічних досліджень, її критерії.
41. Назвіть основні етапи підготовки та проведення соціологічного емпіричного дослідження.

42. Що таке програма соціологічного дослідження? Перелічте та коротко опишіть основні елементи методологічної та процедурної частини програми дослідження.
43. Що таке проблемна ситуація дослідження?
44. Що означає поняття «гіпотеза» в науці? Як класифікують гіпотези соціологічного дослідження?
45. Що таке генеральна сукупність та вибіркова сукупність соціологічного дослідження?
46. Назвіть основні типи вибірки соціологічного дослідження. Надайте коротку характеристику квотній вибірці.
47. Що означає поняття «репрезентативність вибірки»?
48. Назвіть основні методи збирання соціологічної (емпіричної) інформації.
49. Чим відрізняються кількісні та якісні методи збору соціологічних даних? Назвіть основні з них.
50. Дайте характеристику таким методам опитування, як анкетування та інтерв'ю. Назвіть їх основні різновиди.
51. Що таке «закрите» та «відкрите» запитання анкети? Наведіть приклади таких запитань.
52. За яких умов спостереження вважається методом соціологічного аналізу? Назвіть основні різновиди спостереження як методу соціології.
53. Схарактеризуйте такий метод соціологічного дослідження, як аналіз документів.
54. Що таке соціологічний експеримент?
55. Перелічте основні якісні методи збору соціологічної інформації.
56. Що означає поняття «функція» стосовно науки?
57. Назвіть основні групи функцій соціології.
58. Схарактеризуйте складові теоретико-пізнавальної групи функцій соціологічного знання.

59. Які функції утворюють групу практично-політичних функцій соціології?
60. Що включає в себе група громадянських функцій соціології?
61. Чи можна говорити про ідеологічну функцію соціології?
62. Що таке «ідеологічний вплив» соціології?
63. Що таке «соціологічне мислення»? Основні канали та чинники формування соціологічного мислення населення в умовах сучасної України.
64. Визначте роль соціологічної освіти у формуванні соціологічного мислення населення.
65. Що означають такі поняття, як «громадська думка» та «інститут громадської думки»?
66. Доведіть, що в Україні існує інститут громадської думки.
67. Схарактеризуйте роль та значення соціології у житті сучасного, в тому числі українського, суспільства.

Рекомендована література до розділу 1

Основна:

1. Бауман З. Мыслить социологически : [учеб. пособ.] / З. Бауман ; [пер. с англ. ; под ред. А.Ф. Филиппова]. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 255 с.
- Бергер П. Приглашение в социологию : Гуманистическая перспектива / П. Бергер ; [пер. с англ. **О.А. Оберемко** ; под ред. Г.С. Батыгина]. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 168 с.
2. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс ; [пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник ; наук. ред. О. Іващенко]. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
3. Комаров М.С. Введение в социологию : [учеб. для вузов] / М.С. Комаров. – М. : Наука, 1994. – 153 с.
4. Кравченко А.И. Введение в социологию : [учеб. пособ.] / А.И. Кравченко. – М. : Новая школа, 1995. – 144 с.
5. Маркович Д.Ж. Общая социология : [учеб. для вузов] / Д.Ж. Маркович ; [пер. с серб.]. – [3-е изд., перераб. и доп.] – М. : Владос, 1998. – 432 с.
6. Монсон П. Лодка на аллеях парка : введение в социологию / П. Монсон ; [пер. со швед.]. – М. : Весь Мир, 1994. – 96 с.
7. Попова І.М. Соціологія. Пропедевтичний курс : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / І.М. Попова. – Київ : ТанDEM, 1996. – 271 с.
8. Смелзер Н. Социология / Н. Смелзер ; [пер. с англ.]. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.
9. Социология. Основы общей теории : [учеб. пособ. для вузов] / [Осипов Г.В., Москвичев Л.Н., Кабыща А.В. и др.] ; под ред. Г.В. Осипова, Л.Н. Москвичева. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 460 с.
10. Соціологія : Терміни, поняття, персоналії : Навчальний словник-довідник / [за ред. В.М. Пічі]. – К. : Каравела, 2002. – 480 с.
11. Соціологія : [навч. посіб.] / за ред. С.О. Макєєва. – [4-те вид., перероб. і допов.]. – К. : ТОВ «Знання»; КОО, 2008. – 566 с.

12. Черниш Н.Й. Соціологія : [підручник за рейтингово-модульною системою навчання] / Н.Й. Черниш. – [5-те вид., перероб. і допов.]. – К. : Знання, 2009. – 468 с.
13. Юрій М.Ф. Соціологія : [підруч.] / М.Ф. Юрій. – К. : Дакор, 2004. – 548 с.
14. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В.А. Ядов. – [3-е изд., испр.]. – М. : Омега-Л, 2007. – 567 с. – (Университетский учебник).
15. Якуба О.О. Соціологія : [навч. посіб. для студ.] / О.О. Якуба. – Х. : Константа, 1996. – 192 с.

Додаткова:

1. Балог А. Социология – мультипарадигмальная наука? / А. Балог // Социс. – 2002. – №7. – С. 22-30.
2. Вебер М. Наука как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 707-735.
3. Вебер М. Смысл свободы от оценки в социологической и экономической науке / М. Вебер // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 547-601.
4. Гидденс Э. Девять тезисов о будущем социологии / Э. Гидденс // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – Зима. – №1. – С.57-82.
5. Головаха Е.И. Исследование социальных феноменов эпохи постсоветизма : Методология, теория, типология / Е.И. Головаха // Проблеми розвитку соціологічної теорії. – Київ, 2001. – С. 13-19.
6. Джонсон Т. Теоретическая социология : условия фрагментации и единства / Т. Джонсон, К. Дандекер, К. Эшуорт // THESIS : теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1993. – Зима. – №1. – С. 83-104.

7. Дюркгейм Э. Социология и социальные науки / Э. Дюркгейм // Философская и социологическая мысль. – 1992. – №5. – С. 113-126.
8. Заславская Т.И. Роль социологии в преобразовании России / Т.И. Заславская // Социологические исследования. – 1996. – №3. – С. 3-9.
9. Илле М.Е. К вопросу о предмете социологии / М.Е. Илле // Социально-политический журнал. – 1994. – №11-12. – С. 100-112.
10. Ильин В.В. Социология как фундаментальная наука / В.В. Ильин // Социологические исследования. – 1994. – №3. – С. 29-35.
11. Комаров М.С. Размышления о предмете социологии / М.С. Комаров // Социологические исследования. – 1990. – №11. – С. 33-42.
12. Лапин Н.И. Предмет и методология социологии / Н.И. Лапин // Социологические исследования. – 2002. – №8. – С.106-119.
13. Осипов Г.В. Что происходит с социологией? / Г.В. Осипов // Вестник РАН. – 1997. – Т. 67, №6. – С. 502-507.
14. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – [5-е изд.]. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.
15. Сорокин П. Структурная социология / П. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992. – С. 156-220.
16. Тернер Д. Структура социологической теории / Д. Тернер. – М. : Прогресс, 1995. – 470 с.
17. Штомпка П. Много социологий для одного мира / П. Штомпка // Социологические исследования. – 1991. – № 2. – С. 13-23.
18. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; [пер. с англ. В.А. Ядова]. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 223 с.
19. Щепанский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепанский. – М., 1969. – 240 с.
20. Ядов В.А. Размышления о предмете социологии / В.А. Ядов // Социс. – 1990. – № 2. – С. 3-16.

Розділ 2

ЕТАПИ РОЗВИТКУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ: СВІТОВИЙ ТА ВІТЧИЗНЯНИЙ КОНТЕКСТ

2.1. Проблеми періодизації розвитку світової соціологічної думки.

Протосоціологія: головні персоналії. Історичні, соціокультурні та теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки

Звертаючись до аналізу історії розвитку соціології як самостійної науки, перш за все необхідно визначити хронологічні рамки її існування. Проблема історичних меж функціонування соціології полягає в тому, що, з одного боку, її можна вважати стародавньою наукою, адже багато цікавих соціологічних спостережень ми знайдемо у конфуціанських текстах, у працях **Солона, Платона, Аристотеля, Геракліта, Протагора, Епікура** та інших мислителів давнини. З іншого боку, соціологію можна визнати як відносно молоду галузь наукового знання, становлення якої припадає на кінець тридцятих та сорокові роки XIX сторіччя та пов'язано з іменем *О. Конта*.

Сенс мають прибічники обох підходів до визначення віку соціології. Проте, за думкою багатьох дослідників, щоб виокремити соціологію як самостійну галузь знання про суспільство, яка має всі ознаки науковості, в історії розвитку досліджень суспільства необхідно виділити два нерівнозначні за тривалістю періоди: етап так званої *протосоціології* та етап *власно соціології* як окремої науки.

Протосоціологією звичайно називають доконтівський період у функціонуванні соціологічної думки. Цей етап можна було б назвати передісторією соціології. Він почався ще на зорі духовного розвитку людства спробами його кращих представників (мислителів, філософів) зрозуміти характер суспільного устрою, шляхи та принципи побудови соціуму. Так, велике значення

для розвитку соціологічної думки мали ідеї давньогрецьких філософів **Платона** (427–347 рр. до н.е.) та **Аристотеля** (384–322 рр. до н.е.) про соціальну природу людини (вони називали її «політичною (чи соціальною) твариною»), сім'ї та держави, про суспільну диференціацію тощо.

Серед протосоціологічних персоналій особливе місце посідає арабський історик та соціальний філософ **Ібн Халдун** (1332–1406 рр.). Він стверджував закономірний характер суспільного розвитку, який, на думку Ібн Халдуна, обумовлюється географічним середовищем та виявляється у циклах підйому та спаду цивілізації у процесі зміни поколінь. Згідно з концепцією Ібн Халдуна, рівень розвитку культури та характер правління у державі визначаються суспільним розподілом праці, взаємним обміном економічною діяльністю та обумовленою цим соціальною солідарністю представників влади та їх підлеглих.

Суттєве значення для розвитку науки про суспільство мають соціологічні спостереження, якими насичені твори **Н. Макіавеллі** (1469–1527), **Т. Мора** (1478–1535), **М. Монтеня** (1533–1592), **Т. Гоббса** (1588–1679), **Ф. де Ларошфуко** (1613–1690), **Б. Паскаля** (1623–1662), **Дж. Локка** (1632–1704), **Б. Спінози** (1632–1677), **Ж. де Лабрюйєра** (1645–1696), **Д. Віко** (1668–1744), **Ш. Монтеск'є** (1689–1755), **Ф. Вольтера** (1694–1778), **Д. Дідро** (1713–1784), **К. Гельвеція** (1715–1771), **А. Сміта** (1723–1790), **П. Лакло** (1741–1803), **Й. Гердера** (1744–1803), **К. Сен-Сімона** (1768–1825) та багатьох інших мислителів минулого.

Знайомство з творчою спадщиною цих авторів (будь то «Небезпечні зв'язки» П. Лакло чи «Думки» Б. Паскаля, «Максіми» Ф. де Ларошфуко чи «Характери» Ж. де Лабрюйєра, «Листи про сліпих у повчання зрячим» Д. Дідро чи «Філософські думки» Ф. Вольтера) збагачує сучасних дослідників знанням про сутність та рушійні сили людських стосунків, міжособистісного спілкування, суспільного розвитку в цілому.

Отже, корені соціологічної науки сягають часів античності. Значне приращення наукове знання про суспільство отримало також у період пізнього

середньовіччя. Проте, за думкою вчених, які займаються історією соціології, найвагоміший внесок у протосоціологію зробила блискуча плеяда французьких філософів-просвітителів. Саме їх стараннями було створене міцне теоретичне підґрунтя соціології як самостійної науки, історія якої починається з творчості Огюста Конта. Окремі періоди історичного розвитку соціологічної системи знань будуть схарактеризовані нами нижче, після того, як ми більш докладно проаналізуємо теоретичні, історичні та соціокультурні передумови її виникнення.

Говорячи про історичні, соціокультурні та теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки, перш за все підкреслимо, що поява соціології як окремої галузі людського знання – це наслідок не лише поступу самої науки, логіки її внутрішнього розвитку, але й кардинальних зрушень у суспільному житті, перш за все пов'язаних з так званою промисловою революцією у Європі, яка призвела до бурхливого розвитку таких процесів, як індустріалізація, урбанізація, секуляризація тощо.

Серед найважливіших **історичних чинників**, під впливом яких виникла соціологія, зазвичай називають Велику французьку революцію 1789 року. Вона була водночас і результатом, і каталізатором подальших радикальних політичних, економічних та інтелектуальних змін у суспільстві. Саме у післяреволюційній Франції з'являються паростки громадянського суспільства, зароджується новий соціальний порядок, одержують певне розповсюдження демократичні зрушення, актуалізуються такі соціокультурні феномени, як суспільна свідомість, громадські настрої, громадська думка тощо. Як наслідок, з'являється потреба у науковому осмисленні цих та багатьох інших феноменів, що з'явилися завдяки докорінній трансформації соціального буття. Таким чином, поява соціології була відповіддю на «виклики» часу, на «соціальний запит», це своєрідна саморефлексія суспільства, яке намагається пізнати себе.

Як уже підкреслювалось, **теоретичні джерела становлення соціології як окремої галузі наукового знання** складають численні соціологічні спостереження

філософських та громадсько-політичних вчень мислителів минулого, тобто різноманітні протосоціологічні теорії. До імен, зазначених нами, можна було б додати ще не один десяток. Але, як вважають фахівці з історії соціології, серед перелічених вище філософів, економістів, письменників, громадських діячів чи не найважливішу роль у становленні соціологічної науки відіграли концепції **Ш. Монтеск'є** та **К. Сен-Сімона**. Зазвичай саме їх наукові пошуки визначають як теоретичні передумови виникнення соціології як самостійної науки.

Соціальний філософ, історик та правознавець **Шарль Луї Монтеск'є (1689–1755)** був відомим діячем Просвітництва. Головною темою соціально-філософської теорії Ш. Монтеск'є була проблема політичного деспотизму. Він стверджував, що будь-яке суспільство, засноване на тотальному насильстві чи деспотизмі, не може залишатися життєздатним тривалий час. Найбільш вагомі соціологічні спостереження Ш. Монтеск'є представлені у його праці «Про дух законів» (1748), де зазначається, що, наслідуючи англійський досвід парламентського правління, можна запобігти абсолютизму через інституційний поділ законодавчої, виконавчої та судової функцій держави. На думку Ш. Монтеск'є, це найважливіший принцип поділу влади, який відвертає абсолютну владу. Названа вище робота Ш. Монтеск'є є чи не першим досвідом *порівняльної соціології* соціальних інститутів, який свідчить про взаємозв'язок релігії, освіти, управління і географії. Соціологічна традиція, заснована Ш. Монтеск'є, була досить авторитетною не лише у XVIII, але й у XIX сторіччі та спричинила великий вплив на наукові погляди Е. Дюркгейма та А. де Токвіля.

Головні праці Ш. Монтеск'є: «Персидські листи» (1721), «Роздуми про причини величчя та падіння римлян» (1734), «Про дух законів» (1748).

Клод Анрі де Сен-Сімон (1760–1825) – французький філософ, один із засновників концепції «утопічного соціалізму». Ідеї К. Сен-Сімона справили велике враження та були засвоєні О. Контом, який з 1816 до 1824 року був його особистим секретарем.

К. Сен-Сімон одним із перших висловив точки зору щодо примату методів природничих наук у пізнанні суспільного життя. Виходячи з цього, він розробив концепцію «соціальної фізіології», у якій поєднав раціоналістичні погляди з

історицизмом у тлумаченні суспільних явищ. К. Сен-Сімон вважав, що розвиток суспільства перш за все обумовлений зміною пануючих у ньому філософсько-релігійних та наукових ідей. На його думку, визначальну роль в історії відіграє індустрія, яку він розумів як сукупність різних видів економічної діяльності людей. Такого ж значення він надавав відповідним індустрії формам власності та класам. Свої ідеї та пануючі теорії власності будь-яка суспільна система розвиває поступово і до кінця. Після цього «органічна», творча епоха змінюється на «критичну», руйнівничу епоху, яка веде до побудови більш ефективного суспільного ладу. Таким чином, у соціологічній концепції К. Сен-Сімона зроблено перший крок до аналізу соціальних явищ як різних боків закономірного розвитку цілісного організму-суспільства. Розуміння всесвітньої історії пов'язано у К. Сен-Сімона з думкою про прогрес як *поступовий* рух людства від нижчих суспільних форм до вищих відповідно зі стадіями розвитку мислення: релігійною, метафізичною та позитивною (науковою). К. Сен-Сімон стверджував, що побудова нового суспільства, якості якого задовольняли б переважну більшість населення, перш за все залежить від інтенсивного розвитку промисловості та сільського господарства, виробничих сил суспільства та викорінювання в ньому паразитизму. Головними рисами «промислової системи» К. Сен-Сімон вважав перетворення суспільства у всезагальну асоціацію людей, введення обов'язкової для всіх виробничої праці, надання однакових можливостей щодо застосування своїх здібностей, введення розподілу за «здібностями», перетворення державної влади у знаряддя організації промисловості, поступове утвердження всесвітньої асоціації народів та всезагального миру при стиранні національних кордонів.

Концепція К. Сен-Сімона (через О. Конта та безпосередньо) мала великий вплив на розвиток соціологічної думки у Франції, Німеччині, Італії, Росії та інших країнах.

Головні праці К. Сен-Сімона: «Нарис науки про людину» (1813), «Праця про всесвітнє тяжіння» (1813), «Про промислову систему» (1821), «Катехізис промисловців» (1823–1824), «Нове християнство» (1825).

Таким чином, отримання соціологією статусу самостійної науки було підготовлено досягненнями філософської думки, а також всіх наук про природу і людину, які одержали особливо помітний розвиток у XVI–XVIII сторіччях та

забезпечили осягнення людським розумом підвалин фізичного світу та місця людини у ньому. Могутніми чинниками наукового оформлення соціологічного знання були, як уже підкреслювалось, докорінні зміни суспільної свідомості на початку ХІХ сторіччя. Без усього цього соціологія як самостійна наука була б не лише незатребуваною, але й взагалі неможливою.

Отже, хоча соціологічна думка така ж давня, як і людське співтовариство, виникнення окремої галузі наукового знання про суспільство – соціології – стало можливо лише за певних історичних, соціокультурних та теоретичних передумов, які були викладені вище.

Як зазначала відома українська дослідниця І. Попова, *«переплетення усіх цих чинників, їх неповторне поєднання й міра життєздатності зумовили логіку розвитку соціології, появу аналогічних ідей і теорій на різному національному ґрунті, поширення ... за різних історичних умов схожої інтелектуальної проблематики, типових культурних діалогів»*.

Звернення до аналізу різних підходів до розвитку світової та вітчизняної соціології як самостійної науки переконує дослідників у тому, що важливим фактором її становлення та успішного функціонування є «відкритість» суспільства, його демократичність. Можна абсолютно категорично стверджувати, що в умовах тоталітарних суспільств соціологія не може розвиватися і взагалі існувати (яскравий приклад тому – історія радянської соціології).

Сьогодні, коли людство переживає перехід до так званого *інформаційного* суспільства, до найважливіших чинників розвитку соціології необхідно віднести готовність та спроможність того чи іншого соціуму, насамперед його правлячої еліти, не тільки усвідомлювати потребу, але й спонукати дослідників до об'єктивного наукового (соціологічного) аналізу реальних соціальних процесів.

Продовжуючи наш історико-соціологічний екскурс, розглянемо основні етапи розвитку соціологічної науки. Для цього звернемося до періодизації соціології, яку запропонував відомий західний соціолог М. Елброу.

2.2. Етапи розвитку соціології (за М. Елброу): основні напрямки та їх представники

Періодизація розвитку соціологічної науки має велике значення не лише в історико-соціологічному контексті, але й для кращого розуміння проблеми трансформації предмета цієї науки. Існує декілька спроб такої періодизації. Однією з найбільш вдалих, на наш погляд, є періодизація розвитку соціології, запропонована британським соціологом Мартіном Елброу, який виокремлює **п'ять етапів** функціонування соціології як самостійної галузі наукового знання.

Перший етап отримав у М. Елброу назву «**універсалізм**». Це так звана класична стадія розвитку соціології, суттєвою рисою якої є спроба зрозуміти процеси суспільного життя та соціальних змін як всезагальні, позачасові та аналогічні універсальним закономірностям, які існують у природі. Так, О. Конт будував своє позитивне соціологічне знання про суспільство за аналогією пізнання природничих (фізичних, хімічних, біологічних тощо) процесів. Це обумовило його розуміння соціології як соціальної фізики та розподіл її предметної області на *соціальну статичку* та *соціальну динаміку*. Ще один видатний представник першого етапу розвитку соціології – англійський учений Герберт Спенсер – вважав, що соціальні процеси розвиваються за аналогією з еволюцією живої природи, а суспільство – за аналогією з живим організмом.

Другий етап у розвитку соціології М. Елброу визначає як період становлення «**національних шкіл**». Саме цьому етапу притаманний найбільш інтенсивний розвиток численних класичних соціологічних теорій. Серед них теорія **М. Вебера**, в якій акцент робиться на раціоналізмі, що притаманний *німецькій* культурі; соціологічна концепція засновника *французької соціологічної школи* **Е. Дюркгейма**, у фокусі уваги якого були соціокультурні фактори та їх роль у суспільному розвитку. Характерною рисою *американської соціології* цього періоду була домінанта прагматизму. Серед найбільш видатних представників

британської соціологічної школи цього періоду називають **А. Тойнбі** з його дослідженнями циклічних стадій у розвитку світової цивілізації. Головними персоналіями італійської соціології зазвичай називають **Б. Кроче** та **В. Парето**, російської соціологічної школи – **М. Михайловського**, **М. Ковалевського** та **П. Сорокіна**.

М. Елброу підкреслює, що другій фазі притаманний свого роду «**концептуальний імперіалізм**», тобто боротьба за панування певної соціологічної парадигми та негативне ставлення, нетерпимість до концепцій інших напрямків соціологічного знання.

Третій етап функціонування соціології, за думкою М. Елброу, починається у період розвитку політико-ідеологічного протистояння двох систем (капіталізму та соціалізму) після Другої світової війни.

М. Елброу позначає цей етап як період протистояння соціологів двох протилежних напрямків: марксистської соціології та соціології структурно-функціонального аналізу. Безперечними лідерами структурно-функціонального аналізу в цей час були американські соціологи **Т. Парсонс** та **Р. Мертон**. Вони продовжили традицію еволюціонізму в соціології, сприйняття суспільства як соціального організму, розвивали ідею його раціональної організації. Критика цього напрямку з боку соціологів-марксистів була пов'язана з недооцінкою представниками структурно-функціонального аналізу соціальних протиріч як рушійної сили суспільного прогресу, применшення ними ролі соціально-економічних детермінант на користь перебільшення консервативних функцій соціокультурних факторів. М. Елброу називає цей період фазою **інтернаціоналізації** соціології, адже зіткнення теоретико-методологічних напрямків на міжнародному рівні сприяло консолідації соціологів різних країн, які належали до тієї чи іншої соціологічної традиції.

Четвертий етап розвитку соціології М. Елброу пов'язує з появою у 70-ті роки ХХ сторіччя національних соціологічних шкіл у країнах «третього світу».

Він назвав цей етап періодом *«індигенізації»* чи *«отуземлення»* соціології, тобто розвитку особливих напрямків соціологічної думки, які враховують культурну специфіку та традиції населення країн, що розвиваються. Саме у цей період соціологи цих країн починають усвідомлювати, що процеси, які відбуваються у їх суспільствах, неможливо зрозуміти та пояснити, якщо дивитися на них «очима Заходу». На цьому ґрунті виникає особливий напрямок у африканській соціології, який спирається на розуміння соціальних процесів в африканських суспільствах у контексті особливих змістів соціальних відношень, які відображаються у африканській усній поезії (А. Акіово, М. Макінде). У деяких країнах Латинської Америки, наприклад у Мексиці, Нікарагуа, Колумбії, отримала велику поширеність так звана соціологія, «що бере участь у дії». Її завданням була не тільки соціологічна просвіта мас, але й залучення учасників соціологічних гуртків, що з'явилися у цих країнах, як до досліджень, так і до активних соціальних дій на користь демократичного переустрою суспільства.

Деякі дослідники вважають, що марксистська соціологія також пережила фазу «індигенізації». Це насамперед стосується таких її різновидів, як марксизм-ленінізм у СРСР, маоцзедунізм у Китаї, вчення Чучхе у Кореї тощо.

Сучасний, **п'ятий**, за М. Елброу, період розвитку світової соціології – це період *«глобалізації»*. Саме таку назву він отримав на XII Міжнародному соціологічному конгресі (Мадрид, 1990). Глобалізація – це не «національна» і не «інтернаціональна» фаза у розвитку соціологічного знання, хоча є продуктом і того, і того. Глобалізація – це прагнення об'єднати зусилля соціологів усіх шкіл, напрямків, теоретико-методологічних підходів для вирішення актуальних загальнолюдських проблем.

Отже, глобалізація як сучасний етап розвитку світової соціології – це своєрідна відповідь науковців на об'єктивні процеси, що відбуваються сьогодні у людському співтоваристві. Необхідність консолідації, в тому числі соціологів, обумовлена тим, що за сучасних умов, мабуть, немає жодної країни, жодного

суспільства, яке було б «самодостатнім». У нове сторіччя наша цивілізація увійшла як взаємопов'язана система і в галузі економіки, і у політичній організації, і у сфері культури, і у сфері глобальних комунікацій. Сьогодні людство опинилося перед спільними для всіх країн загрозами: екологічними проблемами, можливістю ядерної війни, міжнародним тероризмом, епідемічними захворюваннями, СНІДом тощо.

Соціологічна наука не може не реагувати на всі ці проблеми, в свою чергу, вони вимагають від неї нового розуміння соціальної реальності. Отже, сьогодні змінюються об'єкт та предмет дослідження соціологів, виникають нові феномени, що характеризують зміни в образі життя як тих чи інших континентів, країн, народів, людства в цілому, так і окремої сім'ї, яка включається до нового соціального простору безпосередньо (наприклад, через телекомунікації) чи опосередковано.

У відповідь на ці процеси у соціології виникає теорія «міровізації» соціального життя, відбувається «розширення масштабів» розуміння соціального простору до загальносвітового, тобто не обмеженого окремим суспільством (П. Штомпка).

Розглянемо дещо докладніше творчість основних представників соціологічної науки на кожному з виокремлених М. Елброу етапів її розвитку. Почнемо із засновника соціології **Огюста Конта**, творчість якого належить до **першого етапу розвитку соціології**.

Огюст Конт (1798–1858) – французький філософ та соціолог, один із засновників позитивізму у соціології. О. Конт вважав, що соціологія як наукова дисципліна повинна будуватися за аналогією з природничими науками та базуватися на *позитивному* (здобутому за допомогою наукових методів – спостереження, експерименту тощо) знанні про суспільство. Згідно із позитивістським підходом, 1) соціальні явища такі ж самі, що і явища природи; 2) методи аналізу, які застосовуються у природничих науках, можуть бути використані і в соціології; 3) задача останньої полягає у розробці системи у вищій

мірі узагальнених, емпірично обґрунтованих теоретичних положень, які повинні стати основою для прогнозування соціальних процесів.

Визнаючи суспільство частиною органічної природи, О. Конт доходить висновку щодо закономірностей суспільного розвитку. Суспільство, за його думкою, розвивається за тими ж законами, що й природа. Саме тому О. Конта вважають одним із засновників еволюційно-органістичної теорії.

У своєму розумінні закономірностей розвитку суспільства О. Конт виходив із сформульованого ним закону трьох стадій розвитку людського знання. За О. Контом, наше знання послідовно проходить такі стадії: 1) теологічне або фіктивне знання; 2) метафізичне або абстрактне знання; 3) наукове або позитивне знання.

За О. Контом, нова наука «соціологія» повинна бути позитивною наукою, тобто вона має розглядати всі соціальні явища як феномени, що розвиваються за тими ж незмінними законами, що й природні явища. Розробляючи класифікацію наук, О. Конт визначив соціологію як науку, що узагальнює знання про світ, здобуті іншими науками. Тому саме соціологією він завершує свою піраміду наук, підкреслюючи її значення у відкритті універсальних законів розвитку суспільства.

Методами соціологічного аналізу О. Конт назвав такі, як *спостереження, експеримент, порівняння та історичний метод*. За допомогою цих методів соціологи повинні досліджувати суспільство, яке, згідно з О. Контом, є вищою реальністю (на відміну від індивіда, який, вважав французький учений, є абстракцією). Під суспільством О. Конт розумів усе людство або якусь його частину, пов'язану *консенсусом* (взаємною згодою).

Соціологічне вчення О. Конта складається із двох частин – *соціальної статистики*, яка описує закони існування суспільства, та *соціальної динаміки*, яка описує закони та схеми суспільної трансформації. Надаючи великого значення соціології, О. Конт підкреслював її перетворюючу роль у суспільстві та вважав цю роль такою ж важливою, як і роль релігії. На його думку, соціологія повинна призвести до революції в умах людей, що й сприятиме прогресивному розвитку суспільства.

Головні праці Огюста Конта: «Курс позитивної філософії» (у 6-ти тт.) (1830–1842), «Система позитивної політики» (у 4-х тт.) (1851–1854).

Другою батьківщиною соціології звичайно називають Англію. Саме у цій країні контівський позитивізм у дослідженні суспільства знайшов широку підтримку та розвиток. Перш за все це стосується творчості видатного англійського дослідника *Герберта Спенсера*.

Герберт Спенсер (1820–1903) – засновник органічного напрямку в соціології. Згідно з органічною теорією, суспільство розглядається як єдина система взаємодії природничих, у першу чергу біологічних, та соціальних факторів; усі сфери суспільного життя органічно пов'язані між собою та не можуть функціонувати поза зв'язку.

Г. Спенсер розглядав суспільство як організм, який розвивається за тими ж законами, що й природа (перш за все за біологічними законами). Головним для Г. Спенсера було вивчення структурних елементів суспільства (освіти, держави, права тощо), їх функцій та взаємозв'язку. Дослідженням структури суспільства та функцій її частин, які Г. Спенсер порівнює з частинами організму, він заклав основи структурно-функціонального напрямку в соціології.

Центральним поняттям соціології Г. Спенсера є поняття *еволюції*. *Соціальну еволюцію* він визначав як прогресивний розвиток суспільства на шляху його ускладнення і удосконалення діяльності соціальних інститутів, перш за все політичних. Об'єктивну обумовленість соціальної еволюції Г. Спенсер пояснював потребами людей. При цьому він підкреслював, що у процесі соціальної еволюції збільшується значення колективної діяльності людей. Важливим виміром соціального прогресу, за Г. Спенсером, є перехід від суспільства, в якому особистість цілком підкорена соціальному порядку, до такого стану, коли «соціальний організм» служить індивідам, які його складають.

Суспільство, як вважав Г. Спенсер, розвивається від порівняно простого стану, коли всі його частини взаємозамінні, до складної структури. В складному суспільстві одну частину (тобто інститут) не можна замінити на іншу. Усі частини повинні функціонувати на благо цілого; в протилежному випадку суспільство розвалюється. За Г. Спенсером, такий взаємозв'язок є основою соціальної інтеграції.

Головні праці Г. Спенсера: «Основи соціології» (1876–1896), «Соціологія як предмет вивчення» (1903).

Серед фундаторів соціологічної науки особливе місце належить **Карлу Марксу (1818–1883)**. Хоча сам учений ніколи не називав себе соціологом, його теоретичні надбання справили великий вплив на розвиток світової соціологічної думки як за часів життя К. Маркса, так і після його смерті.

Соціальна теорія, з точки зору К. Маркса, повинна базуватися на *«життєвій реальності людських індивідів»*, які борються за своє існування. Щоб вижити, люди мусять виробляти засоби існування, взаємодіяти у цьому виробництві. Це, за К. Марксом, первинно. Свідомість же – це результат соціальної співпраці. Отже, вважав учений, мораль, релігія, політичні погляди тощо є вторинним по відношенню до соціального буття, перш за все до економічної сфери. Люди продукують ідеї, норми, цінності, спираючись на ту соціальну структуру, в якій вони живуть. Змінюються конкретні обставини і середовище – змінюється і свідомість людей. Проте К. Маркс вважав, що людський розум не є пасивним продуктом соціальних обставин, він активний у відображенні та зміні матеріального світу.

Втілюючи *матеріалістичні принципи у пізнання соціальної реальності*, К. Маркс органічно поєднав їх з *діалектичним методом*. У фокусі його діалектики – відношення людей, соціальних спільнот та загальної структури, соціального середовища, яке вони створюють. Структури є полем самореалізації особистості, проте водночас вони зумовлюють, визначають цю самореалізацію. Увага до обох аспектів – соціальної дії та структури, на думку багатьох дослідників К. Маркса, є сильною стороною його соціології.

Отже, основу підходу К. Маркса до аналізу суспільних процесів становить матеріалістичне розуміння історії, за яким головним її детермінантом є *економічний* розвиток. За К. Марксом, характер суспільних відносин визначає *спосіб виробництва* матеріального життя як певна єдність продуктивних сил та виробничих відносин. У боротьбі за існування люди створюють специфічні форми соціальної організації, відповідні способів виробництва, який склався у даному суспільстві. Для визначення певного ступеня історичного розвитку, типу суспільства в його цілісності та специфічній конкретності, особливостей суспільної організації цього типу та притаманного йому способу виробництва К. Маркс вводить поняття *«суспільно-економічної формації»*. Кожна суспільно-

економічна формація складається із *базису*, що утворюється сукупністю продуктивних сил та виробничих відносин, та *надбудови*, до якої К. Маркс відносить усі суспільні інститути й способи мислення, ідеологію, релігійні уявлення тощо. При цьому надбудова походить від базису, який є основою суспільно-економічної формації.

Рушійною силою історії К. Маркс вважав розвиток продуктивних сил як найбільш динамічного елементу виробництва. Саме цей динамізм зумовлює суперечливий характер взаємодії між продуктивними силами та консервативними виробничими відносинами. Вирішення цього протиріччя здійснюється революційним шляхом, у результаті чого на зміну старим виробничим відносинам, які гальмують розвиток продуктивних сил, приходять нові, прогресивні відносини, тобто утворюється новий спосіб виробництва, а отже, нова суспільно-економічна формація. Суперечності між продуктивними силами та виробничими відносинами уособлюються у суперечностях між існуючими соціальними *класами*.

Теорія класів є наріжною у розумінні К. Марксом історичного розвитку людства. Він вважав, що історія – це не що інше, як історія класової боротьби. Визначаючи поняття «клас», К. Маркс виходить як з його економічного, так і політико-соціологічного тлумачення. Перше відображає певне місце людей в економічній структурі, джерела їх прибутку, належність до групи, що посідає певне місце у суспільному виробництві. Друге (політико-соціологічне) характеризує групи людей щодо місця в історичному процесі, спільної діяльності, способу мислення, психології, способу життя, світогляду, боротьби за свої інтереси. Через ставлення до певної форми власності, специфічної для кожного історичного типу суспільства, класи утворюються певними соціальними відносинами (матеріальними, ідеологічними, політичними тощо).

К. Маркс вважав, що кожне суспільство створює два антагоністичні класи, між якими не вщухає гостра боротьба. Тільки пролетаріат, на думку вченого, подолає класові антагонізми та приведе людство до комунізму – асоціації індивідів, де вільний розвиток кожного буде передумовою вільного розвитку всіх.

В історії соціологічної думки К. Маркса називають одним із засновників *конфліктологічної традиції*, зокрема концепції *класового конфлікту*. Теоретичні

положення, сформульовані ним у «Комуністичному маніфесті» та «Капіталі», й сьогодні багато в чому спрямовують соціологічний аналіз соціальних конфліктів.

Попри історичної долі теоретичних передбачень К. Маркса, практичної реалізації його ідей, вчення цього видатного мислителя, його основні наукові гіпотези, дослідницькі моделі, соціологічні узагальнення мають велику аналітичну продуктивність і в сучасних умовах розвитку суспільства.

Основні праці К. Маркса: «Німецька ідеологія» (1845), «Злиденність філософії» (1847), «Маніфест Комуністичної партії» (1848, у співавторстві з Ф. Енгельсом), «Капітал» (1867), «Передмова до критики політичної економії» (1873).

Творчі портрети вчених, які визначають **другий** (за М. Елброу) **етап розвитку соціології**, почнемо з **Еміля Дюркгейма**.

Еміль Дюркгейм (1858–1917) – французький філософ та соціолог, засновник французької соціологічної школи, якого вважають одним із фундаторів сучасної соціології.

У своїй науковій діяльності головну увагу Е. Дюркгейм приділяв вивченню причин порядку та безладу в суспільстві. Він розробив концепцію колективної свідомості як сукупності переконань та думок, що поділяють усі члени даного суспільства. Соціальна інтеграція, за Е. Дюркгеймом, можлива, коли члени суспільства (окремі особистості, соціальні групи) надають важливого значення його нормам та цінностям і керуються ними у своєму житті. Саме тому соціологічний аналіз Е. Дюркгейма називають соціокультурним. До наукового обігу соціологів французький вчений вводить поняття *аномії*, тобто такого стану суспільства, якому притаманні відсутність чіткої системи соціальних норм та цінностей, руйнування єдності культури, внаслідок чого ускладнюється процес міжособистісної взаємодії.

Центральним поняттям соціології Е. Дюркгейм вважав поняття *«соціальний факт»*. Дослідження реальних *соціальних фактів*, які складають систему соціальної дійсності, є, за Е. Дюркгеймом, предметом соціології. При цьому вчений підкреслював, що «соціальні факти необхідно розглядати як речі», тобто визначати їх незалежне від суб'єкта існування та примусову по відношенню до

нього силу. За Е. Дюркгеймом, вивчати соціальні факти необхідно так, як досліджують свій предмет природничі («позитивні») науки.

Значне місце в творчому доробку Е. Дюркгейма посідає аналіз категорії та феноменів соціальної *солідарності*. Е. Дюркгейм розрізняє так звані *механічну* та *органічну* солідарність. Перша притаманна примітивним суспільствам і заснована на нерозвиненості та схожості людей, які повністю підкорені колективній свідомості. «Я» у такому суспільстві – це тільки «Ми», а будь-яке відхилення від норм колективної поведінки карається законом.

Розподіл суспільної праці, за Е. Дюркгеймом, породжує органічну солідарність, засновану вже не на подібності, а на різниці між індивідами. Якщо механічна солідарність припускає поглинання індивіда колективом, то органічна солідарність, навпаки, передбачає розвиток особистості. Саме завдяки праці людина усвідомлює свою залежність від суспільства, яка раніше підтримувалася репресивними засобами. Тому перехід від механічної до органічної солідарності Е. Дюркгейм вважав не тільки історичним законом, але й головним критерієм прогресу.

Найважливішим чинником суспільного життя, який забезпечує солідарність тієї чи іншої соціальної групи, Е. Дюркгейм вважав «колективні уявлення» (ідеали, вірування тощо), вбачаючи у них головні компоненти моралі та релігії. Проблема соціальної солідарності знаходиться у центрі уваги такої праці Е. Дюркгейма, як «Самогубство». Саме на цьому соціальному феномені (самогубстві), вважав Е. Дюркгейм, можна перевірити рівень єдності та солідарності суспільства. Базуючись на статистичних даних щодо розповсюдженості самогубств у різних суспільствах і різних групах в межах цих суспільств, Е. Дюркгейм виокремлював три види самогубств: егоїстичні, альтруїстичні та аномічні (тобто обумовлені соціальною дезорганізацією).

Соціологічна спадщина Е. Дюркгейма справила великий вплив на світову, особливо французьку, соціологію. Його концепцію зазвичай розглядають як певний фінал розвитку методології та теорії класичного позитивізму в соціології.

Основні праці Е. Дюркгейма: «Елементи соціології» (1889), «Про розподіл суспільної праці» (1893), «Правила соціологічного методу» (1895), «Самогубство» (1897).

Великий внесок у розвиток соціологічного знання зробив німецької соціолог **Георг Зіммель (1858–1918)** – один із провідних представників *філософії життя* і автор концепції *формальної соціології*.

Трактуючи предмет та завдання соціології, Г. Зіммель підкреслював, що у фокусі уваги соціологічного дослідження повинні бути «чисті» форми *соціації* або соціальної взаємодії. Соціація, за Г. Зіммелем, – це така форма, завдяки якій індивіди та групи різноманітних інтересів утворюють єдність, де вони реалізують ці інтереси. Отже, об'єктом зіммелівської соціології є соціація (соціальна взаємодія), форми якої первинні щодо суспільства в цілому. Г. Зіммель вважав, що форми соціації повинні досліджуватися як самодостатні, а не як елементи суспільного цілого. Соціологію, яка вивчає «чисті» форми соціації, вчений називає «чистою» або «формальною». Поряд з «чистою» він виділяє ще дві соціології: «загальну», що розглядається як «соціологічне дослідження історичного життя» в його різноманітних проявах, та «філософську», що вивчає «епістемологічні і метафізичні аспекти соціології». Отже, зіммелівський підхід до аналізу суспільства будується на трьохступеневій пізнавальній моделі (загальна – формальна – філософська соціологія), яка забезпечує єдність філософського, теоретико-соціологічного та конкретно-наукового знання про суспільство.

Основними поняттями формальної соціології Г. Зіммеля є поняття «*форма*» та поняття «*зміст*». Співвідношення форми і змісту у контексті соціологічного аналізу, на думку Г. Зіммеля, треба розуміти як протиставлення матеріалу соціальної взаємодії, тобто культурно-історичних витворів людської думки, цілей, прагнень, ідеалів індивідів і таких форм-структур даної взаємодії, які найчастіше повторюються і є характерними для всіх культурно-історичних епох. У межах формальної соціології була запропонована така класифікація соціальних форм (чи форм *соціації*): *соціальні процеси, соціальні типи, моделі розвитку*.

Важливими для подальшого розвитку соціології були ідеї Г. Зіммеля щодо соціальної *диференціації*. У своїй концепції соціальної диференціації він виходить з органічної теорії Г. Спенсера, зокрема з його розуміння соціальності як процесу трансформації суспільства від невизначеної одноманітності до визначеності (диференціації). За Г. Зіммелем, диференціація суспільства супроводжується збагаченням індивідуальності, сприяє процесу становлення особистості.

Водночас збільшується й число суперечливих вимог та норм, що пред'являє індивідові кожне із соціальних кіл, до яких він належить. Це приховує в собі небезпеку внутрішнього індивідуального конфлікту.

Головним висновком Г. Зіммеля у концепції соціальної диференціації є його ідея конфлікту, який, на думку вченого, може мати позитивні наслідки для збереження соціального цілого і його складових. За Г. Зіммелем, конфлікт – це *«засіб досягнення своєрідної єдності, навіть якщо вона досягається ціною знищення однієї із сторін, що бере участь у конфлікті»*. Як соціальний процес, підкреслював учений, конфлікт має системний характер, він охоплює все суспільство. На відміну від К. Маркса, який перш за все підкреслював антагоністичний характер конфліктів, їхню деструктивну роль у суспільстві, Г. Зіммель робить акцент на *інтегративних функціях* конфліктів. Таке трактування конфлікту поклало початок одному з напрямків сучасної соціологічної теорії – *конфліктному функціоналізму*.

Значна увага в творчості Г. Зіммеля приділяється питанням культури. Вчений вважав, що ядро сучасної йому культури визначається впливом двох головних факторів – грошей та інтелекту. У цьому контексті, за Г. Зіммелем, історія суспільства має вигляд власне історії наростаючої *інтелектуалізації* (і, як наслідок, *раціоналізації*) соціального життя й поглиблення принципів грошового господарства. В цілому сучасній культурі, вважав Г. Зіммель, притаманне *відокремлення від безпосереднього життя*, що породжується наростаючим поділом праці та спеціалізацією всіх сфер та аспектів життя і культури. *«Конфлікт і трагедія культури»*, на думку німецького соціолога, зумовлюється саме цим.

Соціологічна спадщина Г. Зіммеля, безумовно, актуальна в теоретичному відношенні і може застосовуватись до аналізу багатьох процесів сучасного суспільства.

Основні праці Г. Зіммеля: «Проблеми філософії історії» (1892), «Філософія грошей», (1900), «Соціологія» (1908), «Конфлікт і грошові зв'язки» (1912).

Серед представників німецької соціології **другого етапу**, безперечно, найбільш могутньою є постать **Макса Вебера**.

Макс Вебер (1864–1920) – німецький соціолог, соціальний філософ та історик, засновник *розуміючої соціології* і *теорії соціальної дії*.

Соціологічна концепція М. Вебера належить до так званої гуманістичної соціології, головною особливістю якої є її антипозитивістська спрямованість. Представники цього напрямку не вважають соціальні явища об'єктами, які треба вивчати за допомогою методів природничих наук. Дослідження соціальних явищ, на їх думку, вимагає застосування інших (відмінних від природознавчих) методів пізнання. Суспільство та індивіди, згідно з цим підходом, трактувалися не як «готові» соціальні факти, а як такі, що постають у процесі соціальної інтеракції (взаємодії). Таким чином, предметом гуманістичної соціології є *соціальна взаємодія*.

За М. Вебером, не будь-яка взаємодія є *соціальною*, а тільки така, в якій індивіди беруть участь *свідомо, осмислено*. Отже, соціальну взаємодію, вважав М. Вебер, треба розглядати у контексті значень і смислів, які вкладають у неї її учасники. Відтак аналіз соціальної взаємодії, на думку вченого, потребує *розуміння* (на відміну від природознавчої процедури *пояснення*, яку застосовували соціологи-позитивісти). Саме тому соціальну теорію М. Вебера називають *розуміючою соціологією*. Її предметом німецький дослідник вважав *соціальну дію*. Важливою складовою теорії соціальної дії М. Вебера є його концепція *ідеальних типів*. Під ідеальним типом німецький соціолог розумів певну ідеальну модель того, що найбільш корисно людині, що об'єктивно відповідає її інтересам. Ідеальні типи М. Вебера визначають сутність оптимальних суспільних станів – стану влади, міжособистісного спілкування, індивідуальної та групової свідомості тощо.

М. Вебер вирізняв чотири типи соціальної дії: *традиційний*, *афективний*, *цілераціональний* та *цінніснорациональний*. *Традиційні* дії здійснюються індивідом завдяки тривалій звичці. *Афективні* базуються на афектах, тобто несвідомих психологічних імпульсах та почуттях. *Цілераціональні* дії притаманні людині, яка чітко уявляє собі мету дії та засоби її досягнення, а також враховує можливу реакцію інших людей на свої дії. Критерієм раціональності є успіх. *Цінніснорациональна* дія здійснюється індивідом завдяки його свідомій вірі у етичну, естетичну або релігійну цінність певної поведінки. Соціологія, на думку німецького дослідника, має вивчати саме цілераціональні та цінніснорациональні

дії. М. Вебер виходив з того, що в історичному процесі зростає ступінь раціональності соціальних дій, особливо це стосується, на його думку, економічної сфери суспільства.

В соціології М. Вебера значне місце посідає проблема цінностей, зокрема моральних, політичних, естетичних, релігійних. М. Вебер визначає цінність як *«установку тієї чи іншої історичної епохи»*, як *«властивий епосі напрямок інтересу»*. Така трактовка цінностей має велике значення для реалістичного пояснення свідомості людей, їх соціальної поведінки та діяльності. Вона відіграла важливу роль у розробленій М. Вебером теорії соціальної дії, про що йшлося вище.

Фахівці у галузі історії соціології вважають М. Вебера найвидатнішим ученим не тільки своєї епохи, адже його ідеї і сьогодні отримують свій подальший розвиток. Універсальна освіченість М. Вебера дозволила йому зробити великий внесок не тільки у розвиток соціології, але й у такі галузі знання, як політична економія, право, філософія, історія, релігієзнавство, синологія, логіка та методологія науки тощо.

Головні праці М. Вебера: «Об'єктивність» (1904), «Протестантська етика і дух капіталізму» (1905), «Про категорії розуміючої соціології» (1913), «Господарська етика світових релігій» (1913–1919), «Політика як покликання і професія» (1919), «Господарство і суспільство» (1921).

До найвідоміших персоналій **другого** (за М. Елброу) етапу розвитку соціології, безперечно, належить видатний італійський учений **Вільфредо Федеріко Парето (1848–1923)**. В історію соціології він увійшов як представник так званого *психологізму*. Специфічною особливістю його соціологічної концепції є акцент на психологічних, перш за все ірраціональних, аспектах суспільного життя: інстинктах, почуттях, емоціях тощо.

Згідно з В. Парето, соціальна дійсність повинна досліджуватись за зразком точних та природничих наук. Особливого значення він надавав емпіричній обґрунтованості соціологічного знання. Основна праця В. Парето «Трактат із загальної соціології» насичена алгебраїчними й геометричними ілюстраціями, формулами, графіками. Соціологія, вважав В. Парето, не може існувати поза досвідом. Головним методом цієї науки, на його думку, повинен бути логіко-

експериментальний метод, який добре зарекомендував себе у природничих галузях знання. Визначальною рисою цього методу є те, що він виходить із фактів зовнішнього світу, а не із суб'єктивних ідей.

Визначаючи роль соціології у суспільстві, В. Парето виходить із ідей «чистої» науки, яка тільки *вивчає* суспільство, а не намагається його *змінити, поліпшити*. З точки зору італійського вченого, *предметом соціології є нелогічні дії* людей, тобто дії, *якими керує* не раціональне знання про факти та зв'язки між ними, а *віра, що заснована на інстинктах та почуттях*. Як вважав учений, у суспільстві домінують саме нелогічні дії. Водночас, підкреслював В. Парето, суспільство – це не хаос нелогічних дій, не просто їхня сума, а соціальна система, яка постійно прагне рівноваги. Важливими компонентами цієї системи є так звані *резидуї та деривації*. Назви цих компонентів суспільства вчений запозичує з хімії та лінгвістики. В хімії резидуї – це «залишки» або «осади» після фільтрування, випарювання тощо. За В. Парето, резидуї – це фундамент людських почуттів, інстинктів, психологічних станів. Проте він вважав, що їх треба вивчати не як психічні, а як культурні факти. Водночас резидуї створюють фундамент суспільства, його усталену сферу, забезпечують рівновагу в соціальній системі.

Вторинними, похідними від резидуїв, виступають, на думку італійського вченого, *деривації*, тобто ідеологічні доктрини, теорії, уявлення тощо (у лінгвістиці дериваціями позначають похідні слова). Деривації є складовою частиною усіх людських дій (за винятком логічних). Всі вони (міфи, легенди, гасла, соціальні, етичні, теологічні теорії, політичні програми, ідеологічні концепції), особливо ідеологічна сфера, призначені маскувати справжні мотиви людських дій. Хоча деривації похідні від резидуїв, залежні від них, В. Парето вважав, що у соціальному житті не тільки резидуї обумовлюють деривації, а й навпаки.

В цілому паретівська теорія резидуїв та деривацій стверджує незмінну природу людини, яка проявляється в суспільному житті. При цьому суспільне життя, суспільство В. Парето розглядає як соціальну систему. Сталі механізми взаємодії складових елементів цієї системи визначають її стан у кожний конкретний момент часу. Вчений не визнає соціальної еволюції, прогресу суспільства. На його думку, історія людства має *хвилеподібний характер*. Стан, до якого повертається соціальна система після чергових змін, В. Парето називає *станом рівноваги*. Її (соціальну рівновагу) забезпечують такі елементи

суспільства, як людські почуття та інтереси. Причому для встановлення рівноваги у суспільстві потрібна не гармонія інтересів та спрямувань людей, а їх суперечливість та боротьба, які зумовлені соціальними розмежуваннями. На думку В. Парето, боротьба є всезагальним законом життя. У цьому контексті італійський вчений особливу увагу приділяє дослідженню *еліти* та *мас*.

В історії соціальної думки В. Парето називають одним із видатних теоретиків елітизму. Історія суспільства, на його думку, – це історія спадкоємності пануючих еліт. Соціальна динаміка, за В. Парето, визначається зміною двох типів еліт: «лисиць» та «львів». Перші тяжіють до хитрощів, намагаються керувати масою за допомогою запевнень, пропаганди, різноманітних комбінацій. «Леви» віддають перевагу силі, мають міцну волю, наполегливість, непримиренність.

Чергування, зміна еліт при владі – це, вважає В. Парето, універсальний закон історії. Він відображає *циркуляцію* або *кругообіг еліт* у суспільстві. Одна еліта, коли вичерпує свою енергію, неминуче змінюється іншою. Механізмом, завдяки якому набуває сили, оновлюється та чи інша еліта, є *соціальна мобільність*. Вона стосується не тільки керуючої еліти, але й керованої маси, найбільш обдаровані представники якої у процесі соціальної мобільності «піднімаються вгору», поповнюючи еліту. В той же час представники останньої, деградує, «спускаються долу», в масу. При цьому, чим більше «відкрита еліта», тим міцніше її «здоров'я», тим більше вона здатна втримати своє панування. І навпаки, чим більше вона замкнена, тим сильніші тенденції до її занепаду. Значення революції, на думку італійського соціолога, полягає лише в оновленні пануючої еліти, поновленні необхідних для правління сил і, відтак, соціальної рівноваги.

Основні праці В. Парето: «Економіка і соціологія» (1907), «Трактат всезагальної соціології» (1916), «Перетворення демократії» (1921), «Розум і суспільство» (1936).

Серед представників **третього** (за М. Елброу) **етапу розвитку соціології**, мабуть, важко знайти вченого, який би справив більший вплив на розвиток соціологічної теорії ХХ століття, ніж **Толкотт Парсонс (1902–1979)**. Його ідеї домінували в англomовній соціологічній теорії досить тривалий час: з кінця Другої

світової війни до середини 60-х років. Проте і після цього періоду аж до сьогодні вони продовжують досить помітно впливати на соціологічну думку.

Вже з перших своїх праць Т. Парсонс (на противагу пануючому в американській соціології *емпіризму*) стверджував першочергову необхідність розвитку соціологічної теорії. При цьому вчений вважав, що теорія не виникає сама по собі завдяки узагальненню емпіричних даних, більш того, ці дані у певному розумінні самі є похідними від теорії.

Специфіка соціологічної концепції Т. Парсонса полягає в тому, що, по-перше, його теоретична система стосується не тільки соціології, а й усіх соціальних наук (кожна з них посідає в його теорії особливе місце та певним чином співвідноситься з соціологічною); по-друге, соціологічне теоретизування американського вченого відрізняється високим рівнем абстракції та спрямованістю на створення «загальної соціологічної теорії»; по-третє, наукові пошуки Т. Парсонса були орієнтовані на *синтез* усього цінного, що було накопичено в соціальних науках минулих часів, що спонукало його до нового прочитання соціологічної класики (творів Е. Дюркгейма, М. Вебера, В. Парето та інших).

Свою соціологічну теорію Т. Парсонс будував, виходячи з принципу «*аналітичного реалізму*». При цьому американський вчений додержувався точки зору, що розробка теорії повинна починатися з понятійного апарату, абстрагованого від емпіричної дійсності, але водночас здатного репрезентувати найістотніші риси «справжнього світу». Отже, побудова соціологічної теорії, за Т. Парсонсом, – це конструювання її з аналітичних елементів, так би мовити «очищених» від конкретної соціальної та історичної форми. Така стратегія розвитку теорії була викладена Т. Парсонсом у його праці «Структура соціальної дії» (1937 р.). В цій та інших роботах Т. Парсонс розглядає соціологію як науку, що спрямована на розробку аналітичної теорії систем *соціальної дії*. За Т. Парсонсом, соціальна дія містить множинність дійових осіб, взаємно орієнтованих на дії одна одної та інтегрованих на ґрунті загальних цінностей. Структуру соціальної дії американський соціолог описує у таких поняттях, як «*дійова особа*» («*актор*»), «*нормативні принципи орієнтації*», «*мета*», «*ситуація*», «*інша дійова особа*», «*взаємні орієнтації*», «*цінності*».

Важливе місце у соціологічній теорії Т. Парсонса посідає концепція соціальної системи, під якою він розуміє певну диференціацію соціальних ролей та позицій, пов'язаних з ними прав і обов'язків, а також загальних цінностей і норм. Соціальну систему Т. Парсонс вважає складовою частиною більш загальної *системи дії*. При цьому він виділяє ще три складові останньої: *систему культури*, *систему особистості та фізичне оточення*, на яке суспільство повинне орієнтуватися. Виокремлення перелічених систем було здійснено американським ученим за характерними для них функціями. Для свого *існування система дії* повинна задовольняти чотири функціональні вимоги: здатність до *адаптації*, *досягнення мети*, *інтеграції* і *збереження взірця*.

Функцію *інтеграції*, за Т. Парсонсом, виконує *соціальна система* (завдяки організації соціальних відносин між «акторами» і колективами), функцію *збереження взірця* – *система культури*, яка створює комплекси символічних значень, здійснює їх структурування, використання, збереження й зміну; функцію *досягнення мети* – *система особистості* (як агент процесів дії, а звідси – реалізації культурних принципів і вимог); функцію *адаптації* – здатність адаптуватися до вимог фізичного та біологічного оточення.

Відповідаючи на питання про те, як виживають соціальні системи, Т. Парсонс виокремлює механізми, які допомагають інтеграції індивіда до соціальної системи, – це механізми *соціалізації* та *соціального контролю*.

Соціалізація забезпечує інтеріоризацію системою особистості культурних взірців (мови, цінностей, норм, ідей, символів тощо) та засвоєння нею тих чи інших соціальних ролей. Завдяки механізмам *соціального контролю* у соціальних системах зменшуються напруження та відхилення. За Т. Парсонсом, соціалізація та соціальний контроль вирішують інтегративні проблеми соціальних систем. Зосереджуючи увагу на соціальному порядку, рівновазі, цінностях і нормах, які закріплювали соціальні системи, американський соціолог надавав меншого значення аналізу соціальних змін. Тільки в останні роки своєї творчості Т. Парсонс звертається до проблеми *соціальної еволюції*, розглядаючи її в контексті теорії дії та системної теорії. Еволюція, згідно з Т. Парсонсом, виявляється у збільшенні адаптаційної здатності суспільства, що досягається завдяки процесам диференціації та інтеграції. Диференціація обумовлена виникненням у суспільстві нових функцій та відповідних їм нових ролей і груп. У

свою чергу, це створює проблеми координації, які вирішуються створенням нових систем цінностей, пристосованих до нових, більш складних відносин.

Т. Парсонс виділяє три етапи еволюції і, відповідно, три типи суспільства: примітивне, перехідне та сучасне. На кожному етапі еволюції, підкреслює вчений, виникають нові проблеми інтеграції між суспільством і культурою. У процесі еволюції, за Т. Парсонсом, підвищується роль та значення культури в збереженні та розвитку різноманітних інституціональних взірців. Отже, соціальна еволюція, на думку американського соціолога, – це прогресуюче утвердження культури в соціальному житті людини.

Структурно-функціональна теорія Т. Парсонса, безперечно, й сьогодні допомагає дослідникам у аналізі складних і суперечливих соціальних проблем.

Основні праці Т. Парсонса: «Структура соціальної дії» (1937), «Соціальна система» (1951), «До загальної теорії дії» (1951, у співавторстві з Е. Шиллзом), «Економіка і суспільство» (1956, у співавторстві з Н. Смелзером), «Соціальна структура і особистість» (1964), «Суспільство: еволюційні і порівняльні перспективи» (1966), «Система сучасних суспільств» (1971), «Соціальна система і еволюція теорії дії» (1977), «Теорія дії і людське існування» (1978).

Ще одним видатним представником структурно-функціонального напрямку у соціології **третього** періоду є **Роберт Кінг Мертон** (1910–2003). Учень П. Сорокіна та Т. Парсонса, він вважав, що функціоналізм є основним, якщо не єдиним способом мислення, який може бути застосованим у соціології як самостійній галузі знання.

Головною темою майже всіх робіт Р. Мертон є тема соціальної структури та її впливу на соціальну дію. На відміну від Т. Парсонса, він приділяв значно більше уваги емпіричному вивченню соціальної реальності. Лише після цього, вважав він, необхідно займатися теоретизуванням. Критикуючи Т. Парсонса за абстрактний характер його теорії, Р. Мертон наполягає на необхідності розробки так званих «теорій середнього рівня», які б відігравали роль своєрідного «з'єднувального мосту» між емпіричними дослідженнями та теоретичними абстракціями на зразок концепції його вчителя.

Р. Мертон піддавав критиці положення Р. Парсонса про функціональну єдність соціальної системи та запропонував ввести до наукового обігу поняття

«дисфункції», яке відображує негативні наслідки впливу однієї частини системи на іншу, а також демонструє ступінь інтегрованості тієї чи іншої соціальної системи. Крім того, Р. Мертон вводить поняття «явної» та «прихованої» (латентної) функцій.

Проте критика Р. Мертоном попереднього функціонального аналізу не заважає йому поділяти основні положення класиків соціології, в тому числі Т. Парсонса, щодо, наприклад, сутності суспільства, яке він визначає як специфічний вид об'єктивної реальності.

Соціальні явища він розглядає перш за все як структури, які визначають поведінку людей, обмежують їх раціональний вибір. Доповненням Р. Мертона до функціонального аналізу парсонівського типу є його розуміння того, що соціальні структури, будучи диференційованими, можуть спричиняти соціальні конфлікти, водночас вони сприяють змінам як елементів структури, та і її самої. Дослідженню дисфункціональних явищ, які виникають внаслідок напруженості і протиріч у соціальній структурі, присвячена робота Р. Мертона «Соціальна структура і аномія», де він аналізує різні типи поведінкових реакцій на деформації соціальної структури: «конформізм», «інновація», «ритуалізм», «ретритизм», «заколот».

Заслугою Р. Мертона є розробка основ соціологічного аналізу науки як соціального інституту з притаманними йому ціннісно-нормативними регулятивами: «універсалізмом», «всезагальністю», «безкорисністю» та «організованим скептицизмом».

У 40–60-ті роки минулого сторіччя під керівництвом Р. Мертона були здійснені численні емпіричні дослідження в галузі соціології науки, соціології засобів масової комунікації, міжособистісних відносин, соціології медицини, соціальної стратифікації, бюрократії, соціології професій тощо.

Основні праці Р. Мертона: «Соціальна теорія та соціальна структура» (1957, 1968), «Про теоретичну соціологію» (1967), «Соціологія науки» (1973), «Структурний аналіз у соціології» (1975), «Підходи до вивчення соціальної структури» (1975).

Як вже підкреслювалось, **третій** етап розвитку соціології характеризувався жорстким протистоянням *структурного функціоналізму та марксизму*. Принципові положення першого напрямку (структурно-функціонального аналізу)

найбільш повною мірою представлені у творчості Т. Парсонса та Р. Мертонна. Основні положення їх теоретичних розробок були викладені нами вище.

Тепер з'ясуємо, які постаті визначали розвиток марксистської соціології в означений період (від закінчення Другої світової війни до 70-х років XX сторіччя).

Перш за все зазначимо, що вчення К. Маркса справило величезний вплив на соціальні науки минулого сторіччя. Саме соціологічна теорія К. Маркса протягом цього етапу в історії людства була джерелом численних концептуальних підходів у поясненні суспільних процесів. Одним із таких концептуальних напрямків був розвиток «**критичної теорії**».

Прибічники цієї традиції, виходячи з положень К. Маркса, піддавали критиці різні сторони соціального життя сучасного їм капіталістичного суспільства, перш за все таких його рис, як технократизм, раціоналізм, духовна маніпуляція людиною, дегуманізація суспільного буття тощо. До них належить відомий німецький соціолог та соціальний філософ **Юрген Хабермас** (1929). У 60-ті роки XX сторіччя Ю. Хабермас був одним із головних ідеологів західнонімецьких «нових лівих». Головною темою його оригінальної концепції, яку сам Ю. Хабермас називає «теорією комунікативної дії», є проблема активної «політично функціонуючої» громадськості.

Відповідаючи на питання, чи можливо вивести сучасну західноєвропейську «громадськість» із стану глибокої кризи, чи може вона виконувати роль носія структурних змін у «пізньокапіталістичному» суспільстві, Ю. Хабермас звертається до проблематики міжособистісної взаємодії – «інтерації». При цьому особливу увагу він приділяє питанню про відмінність «істинної» комунікації від «помилкової» та фактори, що забезпечують «істинну» комунікацію. У цьому контексті Ю. Хабермас виокремлює три види інтересу, які обумовлюють комунікативну дію: «*технічний*» (пізнавальний) *інтерес*, який притаманний природничим та технічним наукам; «*практичний*» інтерес, сферою якого є міжособистісна інтеграція, де продукуються ідеали та цілі, які визначають загальний напрямок використання та розвитку науки і техніки; нарешті, «*визвольний*» («емансипаційний») інтерес, який відображує прагнення людини до звільнення від всіляких форм «відчуження» і пригнічення, що виникають, за

Ю. Хабермасом, у зв'язку з перенесенням технічних засобів і методів на сферу власно людських взаємин.

Ю. Хабермас доходить висновку, що для виявлення соціальних патологій, які існують у вигляді перекручених, помилкових комунікацій, соціолог перш за все повинен дослідити ґенезу та розвиток систем економічної та політичної дії, які є зовнішніми чинниками «життєвого світу» людини.

Основні праці Ю. Хабермаса: «Структура політично функціонуючої громадськості» (1962), «Пізнання та інтерес» (1968), «До логіки соціальних наук» (1970), «Теорія комунікативної дії» (1981).

Неомарксистських орієнтацій додержувались представники так званої *радикальної соціології*. Серед них такі відомі американські соціологи, як **Ч. Мілс** та **Е. Гоулднер**.

Американський соціолог і публіцист **Чарльз Райт Мілс** (1916–1962), як і Ю. Хабермас, був одним із ідеологів руху «нових лівих». Під впливом марксизму він закликав суспільні науки викривати капіталістичний лад. На думку Ч. Мілса, радикально орієнтовані представники соціогуманітарних наук, які відстоюють цінність свободи, творчість та здатні зрозуміти тенденції суспільного розвитку, можуть змінити антидемократичну соціальну структуру США. Особливу роль у цьому процесі він відводив інтелігенції як силі, що здатна протистояти «владній еліті». Ч. Мілс був прибічником ідеї мирного співіснування двох світових систем, гаряче висловлювався проти мілітаризації США.

Основні роботи Ч. Мілса: «Білі комірці» (1951), «Пануюча еліта» (1956), «Соціологічна уява» (1959).

Представник так званої *альтернативної* соціології американський соціолог **Елвін Гоулднер** (1920–1980) у 60–70-ті роки минулого сторіччя під впливом ідей К. Маркса розробив концепцію «*критично-рефлексивної*» соціології. На його думку, капіталістичне суспільство знаходиться у кризовому стані, тому головним завданням соціолога є виявлення за допомогою «критичної рефлексії» причин цієї кризи та пошук шляхів її подолання.

Важливе місце в теоретичній спадщині Е. Гоулднера займає його концепція інтелігенції як нового класу, до основних характеристик якого він відносить володіння *культурним капіталом* (для Е. Гоулднера культура є таким же

капіталом, як власність на засоби виробництва або грошова власність) та *культуру критичного дискурсу* (специфічну мовну спільність). Новий клас американський соціолог поділяє на науково-технічну інтелігенцію та інтелектуалів (гуманітарну інтелігенцію). Саме на інтелектуалів Е. Гоулднер покладав надії, пов'язані з майбутнім суспільного розвитку. У новому класі він вбачав силу, яка здатна здійснити революційний переустрій суспільства.

Основні праці Е. Гоулднера: «Криза західної соціології, яка насувається» (1970), «Діалектика ідеології та технології» (1976), «Майбутнє інтелектуалів і виникнення нового класу» (1979), «Два марксизми» (1980), «Проти фрагментації» (1988).

Прибічниками марксистського підходу до аналізу суспільства були такі дослідники, як французький соціолог, засновник генетичного структуралізму **Люсьєн Гольдман** (1913–1970), французький соціальний філософ **Луї П'єр Альтюссер**, (1918–1990), англійський соціолог **Томас Бартон Боттомор** (1920–1993) та інші. У своїх роботах вони акцентували увагу на об'єктивній структурі суспільства, точніше, на взаємозв'язку трьох структур: економічної, політичної та ідеологічної, на складній «тотальності» конкретної соціальної формації, якою є капіталістичне суспільство.

Звичайно, марксистської традиції у соціології додержувались радянські соціологи, як і соціологи всіх інших соціалістичних країн.

У 1960–1970-х роках у світі спостерігалось активне відродження інтересу до марксистської теорії, зокрема в країнах «третього світу». Як уже зазначалось, саме з цими країнами М. Елброу пов'язує **четвертий етап розвитку соціології**. Найбільш активно соціологія розвивалась у країнах Латинської Америки, яка є батьківщиною **концепцій залежного розвитку** та **периферійного капіталізму**. Ця концепція була створена спочатку саме на матеріалах Латинської Америки і лише потім набула поширеності серед інших країн «третього світу». Після початку прогресивних змін у Чилі ця країна перетворилась на інтелектуальний центр Латинської Америки, де знайшли притул прогресивні дослідники з усього

континенту (наприклад, бразильські науковці, що змушені були залишити країну після правого перевороту 1964 р., серед яких можна відзначити таких марксистських теоретиків залежності, як **Р. Маріні**, **Т. Дус Сантуш**, **Ф. Кардозо**, **В. Бамбірра**, **А.Г. Франк** та інші).

Основи зазначених концепцій були закладені видатним латиноамериканським економістом **Раулем Пребішем** (1901–1986), який розробив теорію «периферійного капіталізму». Суть цієї концепції полягає в тому, що периферійні країни, як і країни, що складають центр, є капіталістичними, але їх капіталізм якісно відмінний від капіталізму «центру». Він функціонує і розвивається багато в чому за іншими законами. Саме тому неокласичні економічні теорії зовсім не придатні для його аналізу та розуміння. Специфіка периферійного капіталізму визначає особливий характер всього суспільства.

Основна праця Р. Пребіша: «Периферійний капіталізм: криза та трансформація» (1981).

Дещо пізніше, проте в тих самих умовах 60-х рр., такі дослідники, як **Фернандо Енріке Кардозо** (1931) (Президент Бразилії у 1995–2003 рр.) та **Енцо Фалетто** розробляють концепцію «залежного розвитку», що є прикладом теоретичної адаптації марксистської теорії залежності від неоліберального ідеологічного панування.

Особливість даної концепції полягає в тому, що в ній не розглядається залежність периферійних суспільств і «розвиток нерозвиненості» як необхідна передумова існування імперіалістичної системи. Основний акцент робиться на існуванні «ситуацій залежності» і можливості розвитку за її умов. Історико-структурний метод авторів дає можливість в інтегральному, синтетичному вигляді простежити динаміку економічного і соціально-політичного розвитку Латинської Америки в її конкретному прояві в специфічних ситуаціях окремих країн регіону.

Ф. Кардозо і Е. Фалетто сформулювали концепцію «залежно-асоційованого суспільства» як антитезу концепції «залежного капіталізму». Вони стверджують, що особливих «законів руху» залежної капіталістичної економіки не існує. Досліджувати потрібно специфіку дії загальних законів капіталізму в залежних країнах, а тому за краще говорити не про «категорії», або «теорії» залежності, а

про «ситуацію залежності». На відміну від ряду прихильників теорій залежності, які вважали, що залежність виключає економічний прогрес периферійних країн, Ф. Кардозо не вважав залежність та економічний прогрес взаємовиключними явищами.

Основна праця Ф. Кардозо і Е. Фалетто «Залежність і розвиток Латинської Америки. Досвід соціологічної інтерпретації» (1971).

Такі дослідники, як **Т. дус Сантуш** і **Р. Маріні**, пов'язують залежність із природою не лише правлячих класів периферійних країн, але й з їх соціально-класовою структурою як такою. На думку мексиканського соціолога **Теотоніу дус Сантуша** (1936), залежність спричиняла надексплуатацію робочої сили периферійних країн, що зазнавали фактично подвійної експлуатації з боку власних правлячих класів та імперіалістичної системи. Досить схожою була позиція **Руя Мауро Маріні** (1932–1997) – бразильського економіста, соціолога і політолога, який у 1962 році в місті Бразилія (столиці Бразилії) організував вивчення основної праці Карла Маркса «Капітал», що, власне, було основою для розробки теорії залежного розвитку. Йому належить концепція «суперексплуатації» трудящих мас периферії в результаті залежності цих країн від «центру».

Великий внесок у розвиток соціології зробили такі латиноамериканські науковці, як **Пабло Гонсалес Касанова** (1922), який запропонував проект «соціології експлуатації» як необхідного напрямку розвитку критичної соціальної науки; бразильський політолог, соціолог і економіст **Ванія Бамбірра**, яка в межах « *нової теорії залежного розвитку* », виходячи із марксистських позицій, розвинула типологію форм залежності; колумбійський соціолог **Орlando Борда** (1925–2008), який разом з **Падре Каміло Торресом** (1929–1966) заснував у 1959 р. перший у Латинській Америці факультет соціології в Національному університеті Колумбії.

У другій половині 1960-х років у Мексиці виникла ще одна школа економістів і соціологів, яка розробляла проблеми залежності. Найбільша фігура серед цих учених – **Алонсо Агиляр Монтоверде**. Він створив концепцію

капіталізму суброзвитку. Проте, говорячи про «модифікації» законів капіталізму в латиноамериканському суспільстві, мексиканський науковець в той же час не приймає ідею особливого периферійно-капіталістичного способу виробництва.

Розробка концепцій залежного розвитку в інших, окрім Латинської Америки, країнах «третього світу» почалася дещо пізніше. Для вчених і практиків Азії та Африки не було потреби доводити існування залежності їхніх країн від центру, адже це вже продемонстрували латиноамериканці, розкривши детально механізми цієї залежності. Тож азіатські та африканські фахівці займалися переважно питанням про те, якими способами позбутися цієї залежності, яку політику потрібно проводити, щоб забезпечити прогрес своїх країн. Так, в Дакарі, що став центром африканської марксистської теорії, **Самір Амін** (1931) – директор організованого під егідою ООН Інституту планування розвитку, став одним із ключових авторів, які пропагували напрацювання латиноамериканських представників марксистської теорії залежності. Одним із таких напрацювань була концепція альтернативного розвитку, яку розробляли індієць **Р. Котхарі**, бангладешець **А. Рахман**, індонезієць **Соеджатмоко**, ланкієць **П. Вігнараджа**, єгиптянин **І.С. Абдулла** і багато інших дослідників, в тому числі із Латинської Америки (**Е. Отейсу**).

Роботи згадуваного вище С. Аміна також часто пов'язують із світ-системним підходом. Проте із дослідниками цього напрямку його поєднувала, скоріше, проблематика капіталістичного розвитку на глобальному рівні, а не методологія, що залишалася близькою саме до марксистської теорії залежності та імперіалізму.

А тепер коротко проаналізуємо творчі доробки деяких представників **п'ятого** (за М. Елброу) етапу розвитку соціології. Одним з найвидатніших представників цього етапу є **П. Бурдьє**.

П'єр Бурдьє (1930–2002) – видатний французький соціолог, у творчості якого яскраво виявились інтегративні тенденції сучасної соціологічної науки.

П. Бурдьє прагне синтезувати різноманітні концептуальні ідеї для вирішення традиційних соціологічних дилем, зокрема об'єктивності та суб'єктивності, соціальної структури та соціальної дії.

Свій підхід до аналізу зв'язку між соціальною структурою та тим, як індивіди конструюють соціальну реальність, П. Бурдьє називає «конструктивістським структуралізмом». На його думку, «ментальні структури визначаються соціальними структурами». Проте активний індивід, за концепцією П. Бурдьє, здатний до «неспрямованого вигадкування» і може здійснювати вплив на структури.

Одним із центральних понять теорії П. Бурдьє є поняття «*поле*», яке французький учений визначає як мережу відносин між об'єктивними подіями соціальних суб'єктів, яка існує незалежно від індивідуальної свідомості та волі. В суспільстві існують декілька полів (економічне, релігійне, політичне, культурне тощо), які мають власну структуру. Поле, вважає П. Бурдьє, виступає ареною змагань індивідів або груп за поліпшення своїх позицій, за досягнення привілейованого місця в соціумі. Крім того, поле – це різновид ринку, де з метою демаркації позицій використовуються різні види капіталів: економічний, культурний, соціальний, символічний. Отже, поле – це соціальний простір, де реалізується опанування соціальними діями певної позиції, її захист або переміщення на верхні щаблі соціальної ієрархії.

Завдяки теорії П. Бурдьє у широкий науковий обіг увійшло таке поняття, як «*габітус*». Учений визначає його як систему загальних засвоєних індивідом усталених диспозицій, структурованих структур, які одночасно є структурами, що структурують, тобто є принципами, які породжують і організовують практики і уявлення, які об'єктивно пристосовані для досягнення певних результатів, але не передбачають свідомої спрямованості на ці результати і не вимагають особливої майстерності.

Що ж опосередковує взаємини між габітусом та полем? За П. Бурдьє, це практика, в процесі якої продукуються як габітус, так і соціальний світ. При цьому, формуючись завдяки практиці, габітус, у свою чергу, сприяє уніфікації та узагальненню практики. Не детермінуючи дію, він задає принципи, за якими люди роблять вибір, визначають життєві стратегії тощо.

Творчість П. Бурдьє – це своєрідний синтез різних теоретико-методологічних напрямків, інтеграції мікро- та макropідходів у соціології. Таку ж тенденцію можна побачити в творчості таких видатних представників сучасного етапу розвитку соціології, як **Е. Гідденс, Н. Луман, З. Бауман, І. Валлерстайн** та інші.

Основні праці П. Бурдьє: «Нарис теорії практики» (1974), «Відтворення в освіті, суспільстві і культурі» (1977), «Дистанція» (1984), «Поле культурного виробництва» (1993) та ін.

Серед представників **п'ятого** етапу розвитку соціології, який М. Елброу визначив як етап її глобалізації, безперечно, особливе місце посідає **Іммануїл Валлерстайн** (1930). Його концепція глобалізму (**теорія світ-системи**) є спробою інтерпретації суспільного розвитку як розвитку світової системи.

За І. Валлерстайном, існує лише одна реальна соціальна система, яка не є чиеюсь часткою, – це світова система (чи «світ-система»). Ця система має свої кордони, структури, соціальні групи, правила легітимації та об'єднання. Найголовніша риса системи, за думкою вченого, – це її самодостатність та здебільшого внутрішні джерела динаміки її розвитку.

Визначаючи «світ-систему», І. Валлерстайн характеризує її як економічно матеріальну сутність, що має багатокультурний склад, тобто як «світ-економіку». Згідно з І. Валлерстайном, з XVI ст. і дотепер йшов процес формування системи глобальних економічних та політичних зв'язків, заснованих на експансії капіталістичної світової економіки. В останній, згідно з І. Валлерстайном, існують країни **ядра, полупериферії, периферії та зовнішньої арени**. До держав ядра він відносить ті країни, де раніше за інших виникли сучасні види підприємництва та розпочався процес індустріалізації (перш за все це Велика Британія, Нідерланди, Франція, пізніше до них приєдналися країни Північнозахідної Європи, зокрема Німеччина). Саме у цих країнах виникли промисловість, провідні форми сільського господарства, сформувалась централізована влада.

Країни полупериферії (це держави, що знаходяться на півдні Європи, наприклад, Іспанія) пов'язані з країнами ядра відносинами торгівельної залежності, проте їх економіка розвивається вкрай слабо.

Периферія – «зовнішній кордон» світової економіки. За визначенням І. Валлерстайна, ще два століття тому проходив цей кордон по східному краю Європи, там, де зараз знаходиться сучасна Польща. Саме з цих регіонів сільськогосподарська продукція потрапляла безпосередньо до країн ядра.

Значна частина Африки та Азії на той час мала відношення до зовнішньої арени, яка була поза торгівельних зв'язків, що формувались у країнах ядра. Завдяки колоніалізації, зокрема діяльності великих корпорацій, країни Африки та Азії стали причетними до системи світової економіки. Сьогодні країни третього світу складають периферію світової системи, до ядра якої увійшли та отримали домінуючі позиції Сполучені Штати Америки та Японія. Суспільства другого світу – Радянський Союз та країни Східної Європи з притаманною їм плановою економікою були єдиною великою групою країн, яка певною мірою була за межами світової економіки.

Оскільки країни ядра домінують у світовій системі, вважає І. Валлерстайн, вони в змозі організувати світову торгівлю таким чином, щоб вона відповідала їх інтересам. Отже, країни першого світу набули можливості експлуатувати ресурси країн третього світу у власних цілях. Проте стверджувати, що досягнення індустріальних країн – це результат експлуатації найбідніших країн, було б помилкою. Адже ресурси колоній, на думку багатьох дослідників, грали досить незначну роль в індустріалізації розвинутих країн світу. Більш того, досвід нових індустріальних країн свідчить, що в певних обставинах країни з низьким рівнем розвитку можуть досягти великих успіхів у своєму економічному зростанні.

Теорія І. Валлерстайна, як підкреслює Е. Гідденс, набуває великої значущості не тільки тому, що вона присвячена аналізу глобального дисбалансу, але перш за все тому, що світ у межах цієї теорії розглядається як єдина соціальна система.

Основні праці І. Валлерстайна: «Сучасна світова система» (1974), «Капіталістична світова система» (1979), «Історичний капіталізм» (1983).

Найбільш видатним сучасним соціологом Великої Британії та одним із небагатьох впливових теоретиків світу є **Ентоні Гідденс** (1938).

Великим внеском Е. Гідденса у розвиток соціологічного знання є його **теорія структурації**, яка спрямована на переосмислення дуалізму соціального

об'єкта та суб'єкта, відносин між соціальною дією та інститутами, на аналіз взаємодоповненості та єдності об'єктивного та суб'єктивного боку соціальної реальності. Вирішення цієї задачі вимагало синтезу макро- та мікропідходів до аналізу соціальних явищ, сучасної епохи в цілому, що, на думку вченого, сприятиме оновленню соціологічної науки, збагаченню її пізнавальних можливостей.

Основними поняттями теорії структурації Е. Гідденса є поняття «соціальний агент», «соціальна дія», «система», «структура», «структурація».

Соціальний агент, за Е. Гідденсом, – це головний суб'єкт соціальної дії. Звертаючись до цього поняття, вчений підкреслює складну природу дії соціального агента, яку можна зрозуміти за умов аналізу **мотивації** дії (свідомим та несвідомим бажанням, які спонукають агента до дії), **раціоналізації** дії (здатність агента «розуміти», «пояснити» свої власні вчинки та вчинки інших учасників взаємодії), **рефлексивного моніторингу** дії (постійний, безперервний аналіз індивідом своїх власних дій, дій інших людей, а також фізичних та соціальних умов дії).

Виходячи з такого розуміння соціального агента, Е. Гідденс по-новому підходить до концептуалізації **соціальної дії**, яку він розглядає як реальність, що самовідтворюється. Це означає, що соціальна дія не створюється соціальними агентами, а постійно виробляється як нова. Причому це виробництво здійснюється тими ж засобами, якими агенти реалізують й самих себе: «у своїй діяльності і завдяки цій діяльності агенти відтворюють умови, які роблять її (діяльність) можливою».

Система для Е. Гідденса перш за все означає взаємозалежність дій, усталені сукупності дій індивідів та груп як їх соціальні практики.

Під **структурою** англійський учений розуміє набір правил та ресурсів, які мають відношення до трансформації соціальної взаємодії, соціальних практик. **Правила** є водночас і результатом, і умовою дії індивідів. Суб'єкт дії і створює правила, і відтворює правила, які є умовою їх відтворення. **Ресурси** – це засоби (матеріальні чи інші), які діючий агент може застосувати для досягнення своїх цілей у соціальній взаємодії. Структура не тільки примушує, вона водночас

створює можливості, вона не тільки ззовні суб'єкта, вона й усередині нього як процес раціоналізації та моніторингу дії.

Якщо структура диктує правила трансформації дії, а система відображає відносно стабільні сукупності дії, то **структурація** має відношення до тих умов, що диктують послідовність та мінливість структур та, отже, соціальних систем.

Таким чином, поняття «структура», «система» і «структурація» відображають три аспекти соціальної дійсності. Структури уособлюють у собі регулярні сукупності відношень, які виробляються та відтворюються суб'єктами дії; системи – відношення між індивідами та колективами, які відтворюються як регулярні соціальні практики; а структурація – умови, які керують наслідуванням та перетворенням структур.

Основні праці Е. Гідденса: «Центральні проблеми соціальної теорії» (1979), «Конституювання суспільства: основні принципи теорії структурації» (1986), «Соціологія: короткий, але критичний вступ» (1987), «У захист соціології: нариси, пояснення та відповіді» (1997).

Серед персоналій **п'ятого** (за М. Елброу) етапу розвитку соціології чільне місце належить **Нікласу Луману** (1927–1998) – видатному представнику функціонального та системного підходу в соціології, одному із лідерів німецької соціологічної думки останньої третини минулого сторіччя.

За Н. Луманом, соціологія повинна виробляти теоретичні знаряддя, за допомогою яких можливо пізнати реальний соціальний світ. Головною метою дослідника була розробка поняття та теорії суспільства. Застосувавши *системний підхід* до аналізу соціальної дійсності, Н. Луман створює **теорію самореферентних систем**. При цьому під такою системою розуміється те, що може вирізняти себе від зовнішнього середовища та відтворювати цю межу. Таким чином, у фокусі уваги дослідника знаходиться співвідношення «система – оточуючий світ». На думку Н. Лумана, суспільство є яскравим прикладом систем, що самовідтворюються та є самореферентними. Це означає, що суспільство має здатність не тільки самовідтворюватись, але й описувати себе, відтворюючи в цьому опису себе самого.

Згідно з таким тлумаченням, елементами соціальної системи є не люди або їх дії, а комунікації, які, у свою чергу, розкладаються на дії («події» у системі).

Поняття «*комунікація*» в цьому контексті також має специфічний зміст. Це не просто передача інформації, це змістовний, самореферентний процес. Комунікації виробляють та відтворюють себе завдяки самим собі. Це обумовлює закритість соціальної системи. Вона відтворює себе за допомогою власних операцій, які не мають ніякого відношення до зовнішнього світу. Саме це є основою фундаментальної характеристики системи самовпізнання.

Соціальна система – це *сукупність комунікацій*, тому просторові кордони відбивають внутрішнє структурування системи, її внутрішню диференціацію, спрямовану на здолаття складності її самої та середовища, що її оточує.

Людина не є частиною суспільства (системи), вона є складовою його оточуючого середовища. Це особливо очевидно в умовах еволюції та диференціації соціальних систем. У минулому пріоритет політики дозволяв суспільству інтерпретувати себе як державу; потім те ж саме сталося з пріоритетом економіки. Сучасне суспільство, за Н. Луманом, – це граничні можливості всеохоплюючої соціальної взаємодії («світове суспільство»).

Системи, що автономізувалися, – «політика», «держава», «наука», «релігія», «право» – самовідтворюються (для визначення цього феномену Н. Луман вводить поняття «**аутопоезис**»). Елементи цих систем співвідносяться виключно один з одним («самореференція»), що робить їх непрозорими та ускладнює взаємоузгодження та «взаємопроникнення».

Внутрішнє спілкування у системах забезпечується «символічно узагальненими засобами комунікації» («влада» в політиці, «істина» в науці, «віра» в релігії, «любов» у сім'ї). Такий стан сучасного суспільства Н. Луман розглядає як необхідний результат еволюції, яка, на його думку, не є необхідною.

Основні праці Н. Лумана: «Соціологічні пояснення» (1970–1984), «Теорія суспільства чи соціальна технологія» (1971), «Структура суспільства і семантика» (1981–1982), «Соціальна система» (1984).

Отже, у творчості згаданих нами та багатьох інших сучасних соціологів, що належать до **п'ятого** (за М. Елброу) етапу розвитку соціологічної науки, знайшли відображення процеси інтеграції різних підходів до наукового аналізу суспільного життя наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., насамперед тенденцій глобалізації, в тому числі економічної інтеграції, розширення світової ринкової системи, гомогенізації

культурного середовища, стандартизації смаків, потреб та вчинків людей під впливом засобів масової інформації тощо.

Натомість представники постмодерністської соціологічної думки, які також належать до цього етапу її розвитку, акцентують увагу на протилежних тенденціях сучасного соціального світу: фрагментації та дезінтеграції суспільства, культурній диференціації та автономізації, плюралізмі життєвих стилів тощо, тобто на ознаках так званого постмодерного суспільства. Наведемо найбільш помітні постаті теоретиків постмодерності. До них, безперечно, належить французький соціолог **Жан Бодрійар** (1928) – один з найбільш радикальних, на думку Дж. Рітцера, теоретиків постмодернізму.

Ж. Бодрійар вважає, що епоха індустріального суспільства скінчилась: зникають традиційні види праці, виробництва, торгівлі, настав кінець політичної економії, лінійного накопичення знань, класичної ери символів. Постмодерному суспільству притаманні нові форми технології, розвиток моделювання, «гіперреальності», різного роду іміджей, що руйнують всі регіональні кордони, відмінності між високою та низькою культурою, ілюзіями та реальністю. Цей процес «постмодернізації», за Ж. Бодрійаром, означає кінець усіх позитивних **точок опори** у суспільстві, положень та висновків, якими користувалась попередня соціальна теорія. Вчений стверджує, що електронні засоби масової комунікації фальсифікують соціальні відносини, які стають симуляціями соціальної реальності. Не виробництво, а саме вони (засоби масової інформації), а також *«кібернетичні моделі та системи управління, комп'ютери, обробка інформації, індустрія розваг і знань та інше»*, на думку Ж. Бодрійара, панують у сучасному суспільстві. Засоби масової інформації вже не дзеркало дійсності, вони – сама дійсність, оскільки стають більш реальними, ніж сама реальність.

Велику увагу у своєму теоретизуванні Ж. Бодрійар приділяє культурі, де, як він вважає, відбувається масова «катастрофічна» революція. Вона проявляється у все більш зростаючій пасивності мас: «байдужість», «апатія», «інертність» – ось що визначає маси, виховані символами засобів масової інформації. Останні примушені задовольняти зростаючий попит мас на речі та видовища. У певному сенсі, підкреслює Ж. Бодрійар, суспільство перетворюється у чорну дірку, якою

стають маси, що поглинають *«усі значення, інформацію, комунікацію, повідомлення та інше»*.

Отже, на думку Ж. Бодрійара, «постмодерність» – це *«катастрофа»* модерного суспільства, *«радикальні якісні зміни системи в цілому»*.

Основні праці Ж. Бодрійара: «До критики політичної економії» (1972), «Дзеркало виробництва» (1973), «Спокуса» (1979), «Симуляції» (1981), «Фатальні стратегії» (1983), «Америка» (1986).

Інший представник постмодерністської соціальної теорії **Жан-Франсуа Ліотар** (1924) пов'язує появу «ситуації постмодерності» з розвитком нових форм знання, становленням нових «правил гри» для науки та мистецтва.

Французький соціолог визначає постмодерність як заперечення будь-яких форм узагальнюючого мислення. Важливими для нього є ті види нового знання, що очищують нашу чутливість до відмінностей та посилюють нашу здатність терпляче ставитися до фрагментарного.

Неприйняття загальних соціальних теорій Ж.-Ф. Ліотар пояснює тим, що в їх «уніфікованих схемах» міститься начебто виправдання насильства, ностальгія за тотальністю, єдністю, за подавленням усього різноманітного та специфічного.

Відхиляючи будь-яку макросоціальну теорію, макротеоретизування, Ж.-Ф. Ліотар пропонує аналізувати плюралістичність «мовних ігор», створюючи на цьому тлі міні-теорії. Згідно з його моделлю постмодерністського суспільства, індивіди – це борці, що беруть участь у різних «мовних іграх». Вони досягають консенсусу завдяки правилам, які притаманні цим іграм. За Ж.-Ф. Ліотаром, загальних для всіх «мовних ігор» правил немає і не може бути. Більш того, будь-яка спроба встановити їх, безперечно, шкідлива, оскільки будь-яке домагання щодо створення загальнообов'язкових правил приховує у собі небезпеку політичного насильства і терору.

Основні праці Ж.-Ф. Ліотара: «Феноменологія» (1954), «Стан постмодерну» (1979) та інші.

Одним із блискучих представників соціологічного теоретизування зазначеного періоду був **Мішель Фуко** (1926–1984). Його творчість належить до такого напрямку сучасної соціології, як постструктуралізм. Як і структуралісти (наприклад, **К. Леві-Строс** (1908–2009)), постструктуралісти основну увагу

приділяють проблемам мови, розглядаючи останню як єдиний придатний фундамент для пізнання, а також для дій та існування. Головний акцент при цьому робиться на тексті.

Праці М. Фуко містять чимало цікавих методологічних ідей, які характеризують постструктуралістський підхід до соціальної сфери. М. Фуко займався емпіричними дослідженнями божевілля й «психіатричного притулку», питаннями ув'язнення, вивчав відношення до сексуальності у різних суспільствах та пов'язані з ними проблеми контролю над особистістю.

Він намагався вивчати дискурсивні явища – усні та письмові тексти, прагнув дійти до суті обставин, які зумовлюють можливість дискурсивних форм людської діяльності. Його цікавили головні складові дискурсивної діяльності, яка лягла у підвалини сучасних наук, зокрема наук про людину і суспільство. М. Фуко досліджував, як людина керує собою й собі подібними з допомогою виробництва та нагромадження знань. Історія для М. Фуко – це процес переходу від однієї системи володарювання і примусу до іншої.

У своїй «Історії сексуальності» М. Фуко зосереджується на проблематиці генеалогії влади, роблячи висновок, що контроль над людською сексуальністю, який набуває за сучасних умов дедалі більшого розмаху, є могутнім джерелом влади.

У сучасному західному суспільстві, стверджував М. Фуко, секс став важливішим, ніж душа, таким важливим, як саме життя. Пізнаючи сексуальне, суспільство отримує владу над життям. Визволитись з-під цього тиску намагань влади підкорити наші тіла, наші втіхи і наші знання в усьому їхньому розмаїтті можна, на думку французького дослідника, лише вивільнившись від верховенства сексу.

Концептуальний підхід, ідеї та висновки М. Фуко справили значний вплив на сучасну соціологічну думку, у його працях піднято чимало важливих для соціальної теорії проблем.

Основні праці М. Фуко: «Божевілля й цивілізація» (1961), «Виникнення клініки» (1963), «Археологія знань і дискурс про мову» (1969), «Дисципліна і покарання» (1975), «Історія сексуальності» (1976–1984).

Отже, ми розглянули п'ять етапів розвитку соціології як самостійної науки (за М. Елброу), коротко зупинившись на творчості головних представників кожного з цих етапів. При цьому поза нашою увагою залишились науковці, які презентують вітчизняну (російську та українську) соціологічну думку зазначених вище періодів її розвитку. На наш погляд, це питання вимагає окремого розгляду, що й буде зроблено в наступному підрозділі цього навчального посібника.

2.3. Соціологія в Росії та Україні: історія становлення та розвитку (друга половина XIX – 80-ті рр. XX ст.)

Історія виникнення та розвитку вітчизняної соціології містить у собі як драматичні та навіть трагічні сторінки, так і обнадійливі факти, що дозволяють більш-менш оптимістично оцінювати її перспективи.

У даному підрозділі ми коротко розглянемо розвиток соціології у дореволюційній Росії, у СРСР, куди впродовж тривалого часу входила Україна (в цьому контексті ми будемо використовувати поняття «вітчизняна соціологія»), а також становлення та розвиток власне української соціологічної думки.

Аналізуючи історію розвитку вітчизняної соціології, ми в першу чергу розкриємо **історичні, соціокультурні та теоретичні передумови** її виникнення.

Перш за все зазначимо, що, на відміну від Західної Європи, де соціологія отримала потужний поштовх до свого виникнення та розвитку ще наприкінці XVIII сторіччя, де на час її легітимації у творчості О. Конта та Т. Спенсера наслідки промислової революції актуалізувалися у процесах індустріалізації та урбанізації, у царській Росії тільки на початку 60-х років XIX сторіччя з'являються умови, що уможливили появу та розвиток соціології як самостійної науки про суспільство.

Важливою *історичною подією*, яка спричинила серйозні соціально-економічні та соціокультурні зрушення у житті російського суспільства того часу, було *скасування кріпацтва (1861 рік)*. Ця подія була обумовлена зародженням

капіталістичних форм господарювання, розвиток яких, безперечно, гальмувало закріпачення селян. Її наслідком, серед іншого, була певна лібералізація суспільних відносин, активізація таких соціокультурних феноменів, як суспільні настрої, громадська думка, суспільна свідомість тощо, що вимагало свого осмислення за допомогою нової для тогочасної Росії науки – соціології. Отже, виникнення вітчизняної соціології було обумовлено необхідністю вирішення практичних завдань російського суспільства, насамперед пов'язаних з динамікою соціально-економічної сфери його життєдіяльності.

Зазвичай відзначають, що російська соціологія на перших етапах свого розвитку мала запозичений характер. Дійсно, її *теоретичними витоками* були концепції суспільства О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та інших західних дослідників. Проте специфічні особливості соціальних процесів тогочасної Росії зумовили унікальність вітчизняної соціології. Так, суто російським явищем, безперечно, було народництво. Видатних представників цього руху **Петра Лаврова (1823–1900)** та **Миколу Михайловського (1842–1904)** звичайно називають першими російськими соціологами. Вони розглядали соціологічну науку як типовий прояв суспільного знання, завданням якого є вираження суспільного ідеалу та мислене конструювання на його підставі образу суспільства. Тобто соціологія (на відміну від природничих наук) повинна вивчати не те, що існує в дійсності, а те, як має бути (ідеальні уявлення про суспільний устрій). Соціологічні теорії народництва торкалися широкого кола проблем: від специфіки суб'єктивного методу соціального пізнання до соціальної етики, відносин особистості та держави (**Михайло Бакунін, Петро Кропоткін**), суспільного, зокрема економічного, прогресу (**Петро Ткачов**).

Серед різноманітних концептуальних розробок російської соціології останньої третини XIX століття чільне місце посідає теорія географічного детермінізму **Льва Мечникова (1838–1888)**, викладенню якої була присвячена його праця «Цивілізація та великі історичні ріки: географічна теорія розвитку

сучасного суспільства» (1889). Соціологію російський вчений розглядає як науку, що вивчає явища солідарності; її головне завдання – виявлення критерію прогресу, що дозволить пізнати, чи прогресує те чи інше суспільство.

Аналізуючи фактори соціального розвитку, Л. Мечников особливу увагу приділяє такому чиннику, як географічне середовище. Під останнім він розуміє не природу взагалі, а лише ту її частину, яка залучена до процесу праці та змінюється під її впливом. Головною рушійною силою цивілізації Л. Мечников визначає гідрологічний фактор – моря, ріки, океани. Відповідно до цього у світовій історії він виокремлює три епохи, або цивілізації: річну, морську та океанічну, або всесвітню.

Сцієнтистське (тобто суто наукове) розуміння соціології як вчення про суспільство та його закони належить відомому російському історику та соціологу **Миколі Карєєву** (1850–1931).

Суспільство М. Карєєв визначає як «надорганічне середовище» – *складну систему* психічної та практичної взаємодії особистостей, де виділяються культурні групи та соціальна організація. Остання пов'язана з соціальними формами та інститутами, є продуктом колективної психології та вивчається соціологією. За М. Карєєвим, соціологія вивчає історичне життя аналітично, виключаючи з нього усе випадкове та індивідуальне; вона фіксує нове в житті суспільства, формулює соціальні закони. М. Карєєв вважав суттю історичного прогресу самовизволення особистості від підкореності «неорганічному середовищу» за допомогою критичного мислення.

Безперечно, своєрідною була й історія марксизму в Росії. Можна говорити про щонайменше дві тенденції його розвитку у вітчизняному контексті. Одна з них пов'язана з трансформацією марксистської теорії лєнінізмом та сталінізмом, що стало ідейним підґрунтям внутрішньої та зовнішньої політики радянської влади. Інша – з «російською релігійною філософією», насамперед з такими її представниками, як **Микола Бердяєв, Сергій Булгаков, Олександр Ізгоев,**

Петро Струве, Семен Франк, Густав Шпет та інші, творчість яких сприймається як розвиток «постмарксизму».

Осмислюючи своєрідність суспільства та місце людини в ньому, «релігійні філософи» попервах захоплювались марксизмом, який приваблював їх широтою своїх підходів до соціального розвитку, приналежністю до європейської традиції тощо. Проте згодом ідеї революційного насильства, абсолютизація конфліктів відвернули їх від марксизму.

Творчі пошуки російської соціально-філософської думки кінця XIX – початку XX сторіччя торкалися різноманітних проблем тогочасного суспільства: розвитку капіталізму; етики господарського життя та праці; прав особистості (їх пріоритету порівняно з правом держави, нації, класу) тощо. Центральне місце серед усіх цих проблем, безперечно, займали проблеми революції, яка оцінювалась перш за все з моральних позицій, а саме з точки зору поваги до людської особистості, її свободи та чеснот.

Таким чином, вітчизняна соціологія мала *специфічні соціально-філософські витоки*, які значною мірою відображали сутність соціальних процесів, в тому числі кардинальні соціально-політичні зрушення, що визрівали в російському суспільстві у перші роки XX сторіччя.

Зазначимо, що у дореволюційній Росії переважали немарксистські напрямки соціологічного теоретизування. Ця ситуація зберігалася ще впродовж деякого часу після Жовтневої революції 1917 року (приблизно до 1922 р.).

Величезний внесок у процес інституціоналізації соціології у дореволюційній Росії зробив **Максим Ковалевський (1851–1916)**. Випускник юридичного факультету Харківського імператорського університету М. Ковалевський по праву вважається одним із видатних соціологів, правознавців та істориків, ім'я якого було знане у світі.

Соціологічне теоретизування М. Ковалевського зазнало великого впливу ідей О. Конта та Г. Спенсера. Певний вплив на нього справило також

безпосереднє знайомство з К. Марксом та його роботами. Марксистські ідеї М. Ковалевський намагався інтерпретувати крізь призму методологічних настанов класичного позитивізму. Своє головне теоретичне завдання він вбачав у подоланні як однобічності певних теорій і концепцій, так і однобічності вузько дисциплінарних підходів до вивчення суспільних явищ, у знаходженні їх *плюралістичного синтезу*. М. Ковалевський вважав, що такий синтез можливий саме в соціології, предметом якої, на його думку, є організація (порядок) та еволюція (прогрес) суспільства. При цьому він підкреслював, що суспільство не можна розглядати з точки зору якоїсь кінцевої засади (економічної, як у К. Маркса, чи світоглядної, як у О. Конта): його (суспільство) треба аналізувати у контексті *«теорії факторів»*. Стверджуючи це, він виходив з того, що фактори, тобто об'єктивні причини того, що відбувається в суспільстві, є рівнозначними, хоча деякі з них у ході соціальної еволюції можуть на певний час займати домінуюче положення.

Велику увагу М. Ковалевський приділяв аналізу *походження* тих чи інших суспільних явищ. Так, *генетичний метод* був застосований ним до аналізу таких соціальних інститутів, як сім'я, власність, держава. Проте головним методом соціології, за М. Ковалевським, є *порівняльно-історичний метод*. Саме цей метод, на думку науковця, дозволяє визначити для різних народів та держав факт виникнення однакових стадій розвитку, а отже, визначити еволюцію форм суспільного життя всього людства.

Центральною ідеєю соціології М. Ковалевського є ідея соціального прогресу, який він розумів як розширення сфер солідарності в суспільстві.

Як зазначали сучасники (друзі, колеги, учні М. Ковалевського), він був не тільки блискучим ученим-теоретиком, надзвичайно ерудованою людиною, але й організатором соціологічної науки та освіти як у Росії, так і за її межами. М. Ковалевський спілкувався з такими знаменитими у світі соціологами, як Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, Г. Тард та ін. У 1884 році він брав активну участь у роботі I-го Міжнародного інституту соціології.

У 1901 році М. Ковалевський разом із відомим російським соціологом Євгеном Де-Роберті відкрив у Парижі «Російську вищу школу суспільних наук», яка вважається першим в історії світової соціології соціологічним факультетом. Відкриття «Російської школи» у столиці Франції не було випадковим.

Становлення та розвиток російської соціології відзначається не лише переважно запозиченим характером її теоретичних доробків, невизначеністю академічного статусу, але й відсутністю офіційного визнання державою, цензурним гонінням тощо. За таких умов інституціоналізація соціологічної науки та освіти у тогочасній Росії була вкрай проблематичною. «Російська вища школа суспільних наук» проіснувала недовго. Критична налаштованість лекцій, до читання яких М. Ковалевський залучав не тільки таких видатних західних соціологів, як Е. Дюркгейм, але й таких вкрай опозиційних до російської монархії діячів, як перший російський марксист Георгій Плеханов та майбутній вождь світового пролетаріату Володимир Ленін, не залишилась не поміченою царською владою. Російський самодержавець Микола II висунув вимогу: або М. Ковалевський закриває школу, або його позбавлять російського громадянства. Школу довелося закрити.

У 1905 році М. Ковалевський повернувся до Росії, де викладав у Петербурзькому університеті, політехнічному, психоневрологічному інститутах.

Наступні 10 років відзначились помітними досягненнями у справі інституціоналізації російської соціології. Свідомством тому є, зокрема, зростання кількості соціологічних публікацій, пік якого припав на 1906–1910 рр.; викладання соціологічних курсів у Московському, Петербурзькому, Харківському та Варшавському університетах тощо.

У 1907 році М. Ковалевський разом з Є. Де-Роберті заснував та очолив у Петербурзькому психоневрологічному інституті першу в Росії кафедру соціології. Студентом цього інституту з 1909 року був Питирим Сорокін, який у 1912 році став асистентом та секретарем М. Ковалевського, а згодом одним із найвідоміших у світі соціологом.

Після смерті М. Ковалевського у 1916 році П. Сорокін ініціював створення «Соціологічного товариства імені М. М. Ковалевського». Згодом, у 1919 році, на базі цього товариства було відкрито факультет соціології Петроградського університету. У 1920 році кафедру соціології цього університету очолив П. Сорокін.

Основні праці М. Ковалевського: «Общинне землеволодіння. Причини, хід та наслідки його розпаду» (1879), «Сучасний звичай та давній закон» (1886), «Первісне право» (1886), «Закон і звичай на Кавказі» (1890), «Економічне

зростання Європи до виникнення капіталістичного господарства» (1898–1903), «Розвиток народного господарства в Західній Європі» (1899), «Походження сучасної демократії» (1895–1899), «Сучасні соціологи» (1905), «Від прямого народоправства до представницького та від патріархальної монархії до парламентаризму» (1906), «Соціологія» (1910) та ін.

Імпульс до розвитку, який отримала російська соціологія у десятиріччя, що передувало Жовтневій революції 1917 року, ще певний час (до 1922 року) давав себе взнаки. Велику роль у розбудові вітчизняної соціологічної науки та освіти відігравав у цей період **Питирим Сорокін** (1889–1968) – представник позитивістського напрямку в російській соціології.

Життя та творчість П. Сорокіна поділяються на два періоди – російський та американський. Ось чому у словниках про нього пишуть як про російсько-американського (чи американсько-російського) соціолога. Російський період життя П. Сорокіна відрізнявся не лише систематичними науковими розвідками, що знайшло своє відображення у його статтях, монографіях, підручниках, але й активною політичною діяльністю: він брав участь у роботі Державної думи Росії, Тимчасового уряду, редагував опозиційні до більшовицького уряду есерівські газети. У 1918 році П. Сорокін за свою політичну діяльність був заарештований більшовиками, проте невдовзі опинився на свободі і у 1920 році, як підкреслювалось вище, очолив кафедру соціології Петроградського університету. Того ж року П. Сорокін видає двотомник «Система соціології». У цій роботі він викладав свої головні наукові принципи та бачення соціології. З точки зору дослідника, теоретичну соціологію можна поділити на три розділи: соціальну аналітику (соціальна анатомія і морфологія), соціальну механіку (її об'єкт – соціальні процеси) та соціальну генетику (теорія еволюції суспільного життя). Виходячи з ідей позитивізму та наслідуючи погляди свого учителя – М. Ковалевського, П. Сорокін формулює такі принципи побудови соціології: 1) соціологія може і повинна бути побудована за принципом природничих наук; 2) соціологія повинна відмовитися від будь-якого нормативізму; 3) вона повинна вивчати тільки ті явища, які доступні спостереженню, вимірюванню, перевірці; 4) соціологія має виходити із фактів і відмовитися від будь-якого філософування; 5) соціологія за своєю природою є плюралістичною дисципліною. Оскільки

соціологія вивчає взаємодію (духовну та психологічну), її завданням є вияв головних рис цієї взаємодії.

У 1922 році П. Сорокін разом з багатьма іншими представниками російської науки був висланий із радянської Росії, якій виявились непотрібними кращі представники, «цвіт» тогочасної вітчизняної філософії, економічної, соціологічної, правової тощо наук. У США він стає одним із засновників американської соціології, наставником таких видатних науковців, як Т. Парсонс і Р. Мертон.

На американський період творчості П. Сорокіна припадають такі його наукові здобутки, як *теорія соціальної мобільності* (останню він вважає природним станом суспільства), *концепція соціальної стратифікації* (за П. Сорокіним, соціальна стратифікація – це постійна характеристика будь-якого організованого суспільства; нестратифіковане суспільство з дійсною, реальною рівністю його членів є міфом, вважав учений), *теорія соціокультурної динаміки*, згідно з якою найважливішим фактором такої динаміки є розпад тієї чи іншої домінантної культурної (ціннісної) системи. Як підкреслювалось вище, П. Сорокін стверджував, що соціологічний аналіз – це завжди соціокультурний аналіз; будь-яке суспільне явище, процес тощо соціолог повинен розглядати крізь призму соціокультурної матриці. На думку вченого, соціологія має концентрувати свою увагу на проблемах генези, еволюції, кризи та розпаду домінантних культурних систем. Тільки завдяки аналізу цих проблем і можна відповісти на питання, як, чому і коли відбуваються ті чи інші соціокультурні зміни, що провокує соціальну і культурну динаміку.

В автобіографії, написаній вже наприкінці життя, П. Сорокін підкреслює: *«Хоч би що трапилося у майбутньому, я знаю тепер три речі, які збережу в голові й серці назавжди. Життя, навіть найтяжче, – це кращий скарб у світі. Слідування обов'язку – інший скарб, який робить життя щасливим і дає душі наснагу не зраджувати свої ідеали. Третя річ, яку я пізнав, полягає в тому, що жорстокість, ненависть і несправедливість не можуть і ніколи не зможуть створити нічого вічного ані в інтелектуальному, ані в моральному, ані в матеріальному відношенні».*

Основні праці П. Сорокіна: «Злочин і покарання, подвиг і винагорода» (1913), «Проблема соціальної рівності» (1907), «Система соціології» (1920), «Соціологія революції» (1925), «Соціальна мобільність» (1927), «Сучасні

соціологічні теорії» (1928), «Систематична антологія сільської соціології» (1930–1932), «Соціальна та культурна динаміка» (1937–1941), «Суспільство, культура і особистість» (1947), «Вигадки і недоліки сучасної соціології та суміжно-прилеглих наук» (1956) та ін.

Драматичною, якщо не сказати трагічною, була доля соціології за радянських часів (за виключенням 80-х років минулого сторіччя, особливо періоду так званої «перебудови»).

Як підкреслювалося вище, після Жовтневої революції 1917 року вітчизняна соціологія протягом ще майже п'яти років розвивалась досить активно. Відкриття факультету соціології у Петербурзькому університеті, видання численних наукових статей, монографій, підручників з соціології, у тому числі згаданого вище двотомника П. Сорокіна «Система соціології», здійснення емпіричних досліджень, дискусії між представниками різних напрямків соціогуманітраного знання, які точилися як на сторінках наукових та публіцистичних видань, так і в університетських аудиторіях, свідчило про те, що процес інституціоналізації вітчизняної соціологічної науки та освіти не тільки продовжувався, але й «набирав обертів». Звичайно, соціологічні студії тих років, враховуючи специфічну традицію критичного аналізу соціальної реальності в межах її соціологічного пізнання, не могли подобатися радянській владі. Проте у перші роки свого існування у влади були більш невідкладні справи, ніж боротьба з соціологією. Їй треба було ствердити себе на одній шостій земної кулі, одержати перемогу у громадянській війні і т.ін.

У 1922 році радянська влада отямилась. Громадянська війна скінчилась, і вона (влада Радянської Росії) розпочала нову війну – з так би мовити інтелектуальною контрреволюцією, тобто з тими представниками вітчизняної інтелігенції, які не переймалися комуністичною ідеологією (цю війну радянська влада вела практично всі роки свого існування).

Вище ми вже писали про депортацію інтелігенції з Росії 1922 року. Ця подія, безперечно, справила великий негативний вплив як на розвиток вітчизняного

соціогуманітарного знання, в тому числі соціології, так і на стан суспільної думки та громадсько-політичну атмосферу в СРСР протягом декількох наступних десятиліть. За даними різних джерел, було вислано чи то 60, чи то близько 300, чи то навіть близько 1000 кращих представників інтелектуальної еліти Росії, які не поділяли марксистські погляди, а отже, становили загрозу для більшовицької влади. Серед них був і П. Сорокін. Парадоксально, але за цих умов більше всього постраждав саме марксизм, адже за відсутності опозиційних йому напрямків соціально-політичної думки, творчі дискусії з якими сприяли б розвиткові марксизму, він догматизувався, перетворившись на «служницю політики». Як пише І. Попова, *«здійснена акція – це той зовнішній чинник, який у поєднанні з наступними ідеологічними чистками й „проробками”, нарешті „з прямими репресіями” фактично перервав розвиток соціології, як і розвиток практично всіх суміжних дисциплін у Росії»*.

Окрім депортації інтелігенції, 1922 рік ознаменувався ще однією подією, яка суттєво позначилась на розвиткові соціологічної науки та освіти в Радянському Союзі. Мається на увазі так звана «пролетаризація» вищої школи. За рішенням уряду до університетів та інших вищих навчальних закладів прийом мав здійснюватися за класовим принципом, тобто вихідцям із дворянства, духовенства, купецтва тощо шлях до вищої освіти був закритий. При цьому це стосувалось не лише тих, хто вступав до ВНЗ. Шляхом перереєстрації проводилися «чистки» студентів, які вже навчались у вищій школі. Не обминули такі «чистки» й професорсько-викладацький склад ВНЗ. Численні його представники, насамперед ті, хто не поділяв марксистські погляди, займав нейтральні позиції по відношенню до радянської влади, мусили залишити університети. На зміну їм прийшла так звана «червона професура». Оскільки вітчизняна соціологія розвивалася саме в університетах, це не могло не позначитися на соціологічних студіях.

І все ж таки, якщо можна так сказати, за інерцією соціологія в Радянському Союзі жила аж до кінця 1920-х років. Правда, насамперед це стосувалось емпіричних досліджень, оскільки теоретизування у царині соціології було, так би мовити, недоречним, зайвим, оскільки вже існувала єдина «правильна» теорія суспільства – історичний матеріалізм К. Маркса та Ф. Енгельса. Що стосується емпіричних досліджень, то у 1920-ті роки вони присвячувались таким питанням, як праця та побут пересічних радянських громадян (особлива увага при цьому приділялась проблемам праці та побуту жінок та підлітків); наркоманія та проституція (вивчення цих форм девіантної (такої, що відхиляється від норми) поведінки почалося ще у дореволюційній Росії); професійний відбір та підготовка кадрів у вищій школі тощо.

Серед досліджень з проблем тогочасної освітньої системи, учнівства та студентства особливу увагу привертає дослідження, що було здійснено у 1922–1923 рр. у Харкові (його результати були представлені у книзі «Життя сучасного українського студентства», яка вийшла у 1924 році). За кількістю проблем, які вивчалися, це дослідження дотепер не має аналогів, оскільки в ньому було зроблено акцент не тільки на питаннях академічної та наукової активності студентів, їх громадського життя, ідеологічних уподобань, ставлення до політичного устрою тощо, але й на таких проблемах, як стан здоров'я та режим харчування студентів, санітарно-гігієнічні умови їх проживання в гуртожитку, стан навчальних аудиторій (зокрема з'ясовувалось, чи вистачає у цих приміщеннях повітря для нормальної життєдіяльності людини) тощо. Знайомство з цим, як і з багатьма іншими дослідженнями, що були здійснені в СРСР у 1920-ті роки, свідчить про те, що їх характер (максимальна наближеність до людини у конкретній ситуації), методи, за допомогою яких вони проводились, аналіз та інтерпретація отриманої інформації відповідали досягненням світової соціологічної науки.

Серед науковців, які працювали у цей час та здійснювали, зокрема, ці дослідження, треба відзначити такого соціолога-марксиста, як Євген Енгель (1887–1942). Розпочавши свою соціологічну діяльність ще до подій жовтня 1917 року, після революції він викладав соціологію у вищих навчальних закладах, працював разом із П. Сорокіним. У 1919 році вийшов його підручник з соціології, в якому вона визначається як наука про суспільну людину, яка відрізняється від усіх інших наук про людину та суспільство. Незважаючи на свої марксистські погляди, Є. Енгель не вважав історичний матеріалізм єдиною теорією суспільства, що претендує на істину. Він розрізняв предмет історичного матеріалізму та предмет соціології, говорячи про останню як про окрему науку, що за тогочасних умов було не лише новаторською, але й мужньою позицією.

За часів сталінізму розвиток вітчизняної соціології було перервано, вона була проголошена буржуазною наукою, такою, що «лліє воду на млин імперіалізму», а отже, навіть вживання слова «соціологія» було небезпечним. Головна причина заборони соціології в СРСР вбачається в тому, що, на відміну від дозволених владою суспільних наук (історії Комуністичної партії Радянського Союзу, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії, наукового комунізму), вона не займалась міфотворчістю, видаючи бажане за дійсне, а вивчала реальні соціальні процеси, що не влаштовувало можновладців. Яскравим прикладом ставлення радянської влади до соціології є висловлювання заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти СРСР М.І. Мохова, який багато пізніше, у 1970-ті роки, у відповідній записці до Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) підкреслював, що завдяки соціологічним дослідженням інформація про радянське суспільство стає відомою «заходу», що завдає шкоди державі. Таким чином, окрім зазначених вище причин гоніння на соціологію, можна стверджувати, що радянська влада за всіх часів (будь то 1930-ті чи 1970-ті роки) побоювалась соціології, оскільки як справжня наука вона продукує неупереджене знання про суспільство.

Отже, у тридцяті роки минулого сторіччя в умовах переслідування та нещадної боротьби з проявами будь-якого інакомислення радянська соціологія стає репресованою наукою. Її часткова реабілітація відбулася лише у 1956 році, після XX з'їзду КПРС. Розвінчання на цьому з'їзді культу особистості Сталіна призвело до певної демократизації суспільного життя, що позначилося й на стані соціологічної науки в СРСР. Вже у тому ж 1956 році радянські науковці брали участь у Міжнародному соціологічному конгресі. У 1958 році було створено Радянську соціологічну асоціацію (РСА). І хоча це до певної міри було спровоковане «зовнішнім» чинником (без утворення РСА не можна було брати участь у роботі Міжнародної соціологічної асоціації, що було важливо для ствердження нового іміджу Радянського Союзу), за часів хрущовської «відлиги» у влади виникла гостра «внутрішня» потреба в соціологічній інформації щодо стану громадсько-політичної думки в країні. Партійне керівництво (Центральний комітет КПРС), якому належала вища влада в СРСР, дозволило соціологам проводити дослідження. Проте це не означало визнання за соціологією статусу самостійної науки. Склалася парадоксальна ситуація: соціологічні (емпіричні) дослідження існували, а соціології як наукової системи знань про суспільство не було. Таким знанням, як і раніше, визнавався історичний матеріалізм, саме він вважався єдиною правильною загальносоціологічною теорією.

Відродження радянської соціології відбувалося завдяки активній діяльності з її ствердження таких подвижників соціологічної науки, як В. Ядов, Т. Заславська, А. Здравомислов, Ю. Левада, І. Кон, М. Лапін, Г. Осипов, І. Попова, В. Чорноволенко, В. Волович, О. Якуба та ін. Усі вони були соціологами-мігрантами, тобто прийшли у соціологію з інших наук (історичної, філософської, економічної, правової тощо). Сьогодні їх праці складають «золотий фонд» вітчизняної соціології, а їх імена знані не тільки на батьківщині, а й далеко за її межами. За участі цих та багатьох інших учених за часів «відлиги» в СРСР були здійснені численні соціологічні дослідження, присвячені аналізу характеру та

спрямованості тих реальних процесів, які відбувалися тоді в країні. В реалізації цих досліджень, зокрема, брали участь науковці сектору «Нових форм праці й побуту», який було створено 1965 року в Інституті філософії Академії наук СРСР. Пізніше цей сектор було реорганізовано у сектор соціології, на базі якого у 1968 році за спеціальним рішенням ЦК КПРС був створений Інститут конкретних соціологічних досліджень.

Початок 1960-х років у СРСР ознаменувався відкриттям ряду соціологічних лабораторій у Москві, Ленінграді (нині Санкт-Петербург), Новосибірську, Свердловську (нині Єкатеринбург), Харкові. Такі лабораторії створювали перш за все в університетах та академічних інститутах. Так, у 1963 році при Харківському державному університеті ім. О. М. Горького (нині Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна) було відкрито одну з перших в Україні та Радянському Союзі в цілому лабораторію конкретно-соціологічних досліджень (ЛКСД) (докладно про її діяльність, як і про діяльність заснованої професором О. О. Якубою Харківської соціологічної школи, йтиметься далі).

Соціологічні лабораторії відкривалися не тільки у вищих навчальних та академічних установах, а й на промислових підприємствах. Так, соціологічні групи було створено на Ленінградському виробничому об'єднанні «Світлана», Пермському телефонному заводі, Київському заводі «Арсенал», Харківському електромеханічному та Харківському тракторному заводах, Тираспольському швейному об'єднанні та багатьох інших підприємствах. Співробітники цих груп проводили численні дослідження. Рекомендації та пропозиції, сформульовані за результатами цих досліджень, допомагали розв'язувати конкретні соціальні проблеми як самих підприємств, так і галузей народного господарства, до яких вони належали.

У 1960-ті роки радянські соціологи почали активно контактувати зі своїми закордонними колегами. У ці роки до Радянського Союзу приїжджали такі знані

західні науковці, як Р. Арон, Ж. Фрідман, Р. Мертон, Т. Парсонс. Водночас до США виїжджали В. Ядов, О. Шкаратан, Ю. Замошкін.

Наприкінці 1960-х – початку 1970-х років у СРСР з'являється низка соціологічних публікацій, в яких були представлені результати емпіричних досліджень; виходять підручники, які по праву вважаються вітчизняною соціологічною класикою цього жанру: «Методологія та техніка статистичної обробки первинної соціологічної інформації» (1968 р.), «Методологія та процедура соціологічних досліджень» А. Здравомислова (1969 р.), «Соціологія для всіх» В. Шляпентоха, «Соціологічне дослідження: методологія, програма, методи» В. Ядова (1972 р.).

У 1974 році було засновано журнал «Соціологічні дослідження» – перше фахове видання з соціології у СРСР. Створення Інституту конкретних соціологічних досліджень (1968 р.), випуск зазначеного вище часопису, проведення досліджень з проблем соціології праці, промислової соціології, соціології молоді, соціології масової інформації тощо, публікація наукових монографій, статей, підручників було свідченням розвитку радянської соціології, початком її інституціоналізації. Проте ідеологічний пресинг, що значно посилювався за часів правління Л. Брежнєва (цей період радянської історії називають «застоем»), загальмував цей процес. Так, у 1972 році було розгромлено Інститут конкретних соціологічних досліджень: більше 60 співробітників цього інституту були звільнені. Згодом деякі з них були вимушені емігрувати. Було закрито багато соціологічних центрів та лабораторій по всьому Радянському Союзу. Для вітчизняної соціології знову почалися важкі часи. І все ж таки, незважаючи на ідеологічний тиск, політизацію діяльності соціологів, обмеження тематики емпіричних досліджень, відсутність соціологічної освіти, повністю зупинити розвиток вітчизняної соціології було неможливо.

У другій половині 1980-х років, коли в СРСР почалася так звана «перебудова», соціологія отримала новий шанс для свого розвитку, який було

реалізовано вже після розпаду Радянського Союзу. Більш докладно основні етапи інституціоналізації соціології у світовому та локальному, зокрема українському, контексті будуть висвітлені у наступних модулях навчального курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи», а отже, у другій частині цього навчального посібника, яка буде опублікована окремим виданням.

А тепер розглянемо особливості становлення та розвитку української соціології.

Аналізуючи історію розвитку власно української соціологічної думки, зазначимо, що її витоки зазвичай пов'язують з проповідями метрополіта **Іларіона** (помер приблизно у 1055 р.), посланнями **Клима Смолятича** (помер після 1164 р.) та **Володимира Мономаха** (1053–1125), з працями **Ю. Рогатинця** (помер після 1605 р.), **П. Скарги** (1536–1612), **Х. Фіلالета** (помер після 1599 р.), **І. Вишенського** (1545/50 – після 1620), **З. Копистенського** (помер у 1627 р.), **Ф. Прокоповича** (1681–1736), **Г. Сковороди** (1722–1794).

Українськими протосоціологами по праву можна також вважати **П. Могилу** (1597–1647), **Т. Федоровича** (помер приблизно у 1639 р.), **Я. Козельського** (1729–1794), **П. Лодія** (1769–1828), **І. Шада** (1758–1834), **М. Костомарова** (1817–1885), **П. Куліша** (1819–1897), **О. Строніна** (1826–1889), **М. Грота** (1852–1899), **М. Зібера** (1844–1888), **С. Подолинського** (1850–1891), **Р. Вовка** (1847–1981), **Ю. Юркевича** (1826–1870), **В. Лесевича** (1837–1905), **Б. Кістяківського** (1837–1905), **І. Франка** (1856–1916), **І. Лучинського** (1845–1918) та багатьох інших соціальних філософів, етнографів, істориків, письменників, громадських діячів. Підкреслимо, що їх твори склали міцний фундамент духовної традиції у розвитку української соціології, а саме акцентування на внутрішньому світі людини, її ціннісній свідомості, тобто на суб'єктивних чинниках суспільно-історичного розвитку українського народу.

Говорячи про становлення української соціології, можна назвати ще багато імен науковців, які зробили значний внесок у її інтелектуальне та

інституціональне оформлення. З огляду на те, що історії української соціології присвячено окремий навчальний курс, у межах цього посібника ми не будемо докладно аналізувати їх теоретичні доробки, а звернемось лише до постатей таких видатних вітчизняних соціологів, як **М. Драгоманов** (1841–1895) та **М. Грушевський** (1866–1934). Це зумовлено тим, що саме з їх іменами пов'язують інтелектуальне та інституціональне становлення української соціології, визначаючи дві ключові дати, від яких можна почати відлік її існування: це запровадження терміна «соціологія» в науковий обіг М. Драгомановим у жовтні 1874 р. і заснування Українського соціологічного інституту М. Грушевським у жовтні 1919 р.

Видатний український історик, соціолог, фольклорист та публіцист **Михайло Драгоманов** у лекції, прочитаній у Київському університеті на початку листопада 1873 р., окреслив предмет, завдання та структуру соціологічного знання.

Соціологію він визначав як універсальну і точну науку про суспільство, що синтезує всі галузі суспільствознавства. М. Драгоманов поділяв позитивістські погляди щодо соціологічного знання, намагаючись знайти *«такі ж об'єктивно точні початки для пояснення історичних явищ, які вже мають для багатьох життєвих процесів науки природничі»*.

Проте М. Драгоманов був не тільки популяризатором позитивізму. Йому належать оригінальні ідеї, які створили фундамент нової для його часу системи суспільного знання. Критично переосмислюючи позитивістські надбання, М. Драгоманов завжди підкреслював, що будь-яку теорію треба розглядати в історико-соціальному контексті, враховуючи особливості світогляду епохи. Запропонований ним метод *«логічної семантики»*, тобто аналітичного групування, класифікації та типологізації суспільних явищ, що досліджуються, спрямований, на думку автора, на дослідження точних узагальнень соціальних фактів, їх відокремлення від міфологічних нашарувань. Суспільство, за М. Драгомановим, – це складна, багаторівнева структура, яку визначають три основні елементи: 1) матеріал, з якого складаються суспільства (індивіди,

народності); 2) суспільства (їхні форми: родина, класи, державні та міждержавні союзи); 3) продукти суспільної діяльності (матеріальні, моральні).

На думку М. Драгоманова, соціологія відрізняється від історії, антропології та етнології систематичним та узагальнюючим характером. Відповідно, М. Драгоманов так окреслив завдання соціології: 1) виявляти закони соціального життя; 2) пропонувати висновки, які можна застосовувати в практичному житті.

При аналізі суспільних явищ, згідно з думкою М. Драгоманова, необхідно застосовувати багатофакторний підхід, тобто враховувати вплив на суспільний розвиток таких чинників, як економіка, політика, культура тощо.

Соціологічні методи класифікації, типологізації та групування соціальних фактів за рядами і видами М. Драгоманов поєднував із принципами логічної систематизації, системним, конкретно-історичним підходом, а також з порівняльним аналізом, який користувався у нього особливою увагою.

Оригінальним для його часу був аналіз М. Драгомановим соціально-економічної структури суспільства, насичення соціологічним змістом таких понять, як «*клас*», «*соціальний стан*», «*політична організація*» тощо.

Обґрунтовуючи власну *концепцію соціальної динаміки*, М. Драгоманов застосовував такі поняття, як «*суспільний прогрес*» та «*соціальна еволюція*». Критерії *прогресу*, на його думку, треба визначати об'єктивно-науковим способом, відштовхуючись від практичних потреб і завдань. При цьому М. Драгоманов робив наголос на матеріальних чинниках прогресу (демографічних, господарчих, культурних, соціальних).

Головною категорією пояснення суспільного розвитку є, за М. Драгомановим, поняття *соціальної еволюції*. Останню він розумів як поступовий, невибуховий прогресивний рух суспільства, в якому і за результатами якого люди одержують все більше можливостей для індивідуального й громадянського самовираження, вирішення своїх життєвих проблем. Зміна суспільного ладу, вважав М. Драгоманов, – це подія, що спровокована тривалою трансформацією умов матеріального життя, засобів господарювання, ростом суспільної свідомості, поширенням нових ідей, розвитком культури тощо.

Наукові інтереси М. Драгоманова як соціального дослідника були зосереджені на проблемах влади, державності, прав і свободи особистості,

етнічності, політики тощо, тобто на тих питаннях, які сьогодні аналізуються у межах такої галузі соціологічного знання, як соціологія політики.

У площині політичної соціології М. Драгоманова особливу увагу привертає його погляд на політичне життя як рухливий процес, у якому старе завжди замінюється (при наявності певних соціально-політичних умов) новим. Політична динаміка, за М. Драгомановим, є частиною соціальної еволюції.

Політичний лібералізм М. Драгоманова обумовлював відстоювання ним принципів *ідеологічного плюралізму* як найбільш притаманних для цивілізованого суспільства. Значне місце у теоретичних пошуках ученого посідають питання *федералізму* і *централізму*. М. Драгоманов був прихильником федералізму, вважав за необхідне децентралізацію та розвиток місцевого самоврядування.

Поступ українського народу М. Драгоманов вбачав у прогресі людини і суспільства, розвитку культури, прагненні до передових форм політичного життя та суспільної організації. В єднанні *«освічених, добрих і чинних людей у нашій країні й сусідніх сторонах»*, наполегливій праці для добробуту усіх він бачив справжнє народолобство.

Основні праці М. Драгоманова: «Переднє слово» [до «Громади» 1878 р.], «Шевченко, українофіли і соціалізм» (1879), «Чудацькі думки про українську націоналістичну справу» (1891), «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893).

На початку ХХ ст. на українських теренах відбувався активний процес інституціоналізації соціологічної науки: створювалися соціологічні навчальні та наукові заклади, видавалися наукові праці. Значних зусиль до розвитку вітчизняної соціології у цей період доклав видатний український соціолог, історик, етнолог, фольклорист, громадський і політичний діяч, перший Президент Української народної Республіки (1918 р.) **Михайло Грушевський**.

Творча спадщина М. Грушевського й сьогодні має величезне значення для аналізу суспільних процесів. У своїх соціологічних працях він торкався таких питань, як соціально-класова структура суспільства, фактори динаміки громадських настроїв, проблеми взаємин між містом та селом, суспільно-політичний устрій, етно-національні стосунки, проблеми етнополітики, моралі тощо.

Під час вимушеної еміграції (1919–1924 рр.) М. Грушевський заснував у Відні Український соціологічний інститут (УСІ). Це була громадська організація, яка фінансувалася за рахунок спонсорства. Мету діяльності Інституту вчений вбачав у інтеграції українського суспільства, різних його верств, поширенні інформації про українців в Європі та Америці. Програмою Інституту він визначив:

1. Спостереження за світовим соціальним процесом та за соціологічними дослідженнями і популяризація їх серед українців.
2. Представлення українців у інтернаціональних та національних організаціях, які виражають собою соціальний рух.
3. Інформування світової та української громадськості про український соціальний рух та українську літературу.

Український соціологічний інститут проіснував до 1924 р. і став по суті першим інституціоналізованим українським соціологічним осередком, згуртувавши відомих науковців та громадсько-політичних діячів – **Д. Антоновича** (1877–1945), **Б. Старосольського** (1878–1942), **М. Шрага** (1894–1970), **М. Чечеля** (1891–1937), **М. Шаповала** (1882–1932), **В. Мазуренка** (1877–1932), **П. Христюка** (1880–1941) та ін.

М. Грушевському належить оригінальна соціологічна теорія, яку він назвав *«генетичною соціологією»*. У роботі «Початки громадянства (генетична соціологія)» український учений акцентує увагу на проблемі виникнення та існування людського суспільства, факторної обумовленості соціальності тощо.

Вивчаючи процеси переходу від традиційних форм суспільного життя до модернізованих, індустріальних, М. Грушевський зосереджувався на етнографічних та етнологічних дослідженнях, залучаючи до аналізу матеріали порівняльної антропології, зразки первісного світогляду і взаємин тощо. Намагаючись відродити інтерес вітчизняної науки до соціологічних досліджень, М. Грушевський пропонує універсальні методичні підходи до аналізу форм суспільності, які були б прийнятними для української реальності, застосовує розроблену ним теорію «генетичної соціології» в українознавстві. Тим самим він сподівався приєднати «слов'янський матеріал» до набутків європейської соціології, водночас підкреслюючи його специфіку. Спрямовуючи свої теоретичні пошуки на історико-культурологічні дослідження початків суспільності, М. Грушевський доводить, що *«громадянством»* чи *«суспільністю»* є

«організована людська множинність», об'єднана почуттям солідарності та певними формами співробітництва. Будь-яке суспільство виникало та розвивалося саме таким чином. Важливим фактором усупільнення він вважав також доцільність, моральність, опосередковану людську волю тощо. М. Грушевський наголошував на необхідності поєднання у межах соціологічного пізнання об'єктивізму і психологічно-культурних принципів. У світоглядно-методологічному плані його праці є своєрідним поєднанням соціалізму і позитивізму, відповіддю на виклики часу, що акцентував *«реакцію проти індивідуалізму і класовості, аби повернути натомість шану до колективізму і солідарності»*.

Як науковець та громадський діяч М. Грушевський розумів важливість розвитку *«первинних форм громадянськості»*, організації й самоорганізації українського соціуму для побудови громадянського суспільства. В цьому плані він віддавав пріоритет розвитку самосвідомості та соціальної структурованості тогочасного суспільства. Велику увагу М. Грушевський приділяв питанням ґенези української державності, прагнучи створити наукові засади національного державотворення в Україні.

Повернувшись з еміграції в Україну, М. Грушевський прагнув продовжити свою соціологічну діяльність, створити наукові (соціологічні) інституції, які б досліджували історію та сучасність українського народу. Проте його проект перенесення з Відня Українського соціологічного інституту не був підтриманий Всеукраїнською академією наук (ВУАН). Натомість у 1924 році було відкрито науково-дослідну кафедру історії України, на чолі якої став М. Грушевський. При кафедрі було створено дві секції – методології та соціології. Окрім того, функції інституту фактично стала виконувати створена у 1925 році Асоціація культурно-історичних досліджень, яка проіснувала лише більше двох років.

Основні праці М. Грушевського: «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921), «Історія України-Руси» (1898–1936), «Нарис історії українського народу» (1904), «Історія української літератури» (1923–1927), «Звільнення Росії та українське питання» (1907).

Важливу роль у становленні української соціології відіграли **соціологічні студії вітчизняних науковців на еміграції**. Звичайно, перш за все ми маємо на

увазі діяльність Українського соціологічного інституту (УСІ), який, як підкреслювалось вище, був заснований 1919 року у Відні М. Грушевським. У роботі Інституту брали участь відомі українські вчені-емігранти **В. Липинський** (1882–1931), **В. Старосольський** (1878–1942) та інші. Наукова та культурно-просвітницька діяльність Українського інституту знайшла своє відображення у 13 книгах, підготовлених та опублікованих його співробітниками, в яких, зокрема, висвітлювались різноманітні аспекти життя українського народу в минулому та сучасності.

У 1924 році (після повернення М. Грушевського в Україну) УСІ було перенесено із Відня до Праги, де за ініціативи голови Українського громадського комітету **М. Шаповала** (1882–1932) у 1923 році було створено **Українське соціологічне товариство (УСТ)**, а у 1924 році – **Український інститут громадознавства (УІГ)**. Протягом 1925–1927 рр. співробітниками УІГ видавався часопис «Суспільство», були опубліковані численні монографічні праці, серед яких такі роботи М. Шаповала, як «Соціологія українського відродження», «Соціографія України», «Соціологія України», а також «Загальна соціологія», яка вважається першим українським підручником із соціології.

До Праги було перенесено і створений у 1921 році у Відні **Український вільний університет**. 1922 року в Чехословацькій республіці (ЧСР) (у Подебрадах) було відкрито **Українську господарську академію**, де була створена кафедра соціології. Окрім того, кафедра соціології існувала у Вищому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, заснованому у Празі у 1923 році. Активний розвиток української соціології у Чехословаччині можна також пояснити підтримкою слов'янських наукових студій тодішнім Президентом ЧСР Т. Масариком.

Головною проблематикою та провідною метою української соціології на еміграції було сприяння національно-визвольному рухові та створення соціологічної концепції нації. Особливо вагомий внесок у розвиток такої

концепції зробили **В. Старосольський** (1878–1942), **О. Бочковський** (1884–1939) та **В. Липинський** (1882–1931). Так, головною ідеєю наукової творчості В. Липинського була ідея створення незалежної української держави. На думку вченого, розбудова незалежної держави можлива лише за умов існування соціальних верств, класів, зацікавлених у цьому. В Україні таким класом, на думку В. Липинського, є хлібороби, яких він вважав «органічним» класом. Саме їм адресована головна праця ученого «Листи до братів-хліборобів» (1926).

Окрім існування «органічного» класу (хліборобів), створення незалежної держави В. Липинський пов'язує з діяльністю національної еліти та поширенням певного типу особистості – *«войовника-продуцента»*, тобто людини, яка має однакову здатність як до творчої, так і до військової справи. Для В. Липинського цей тип особистості втілювався в особі гетьмана.

Після Другої світової війни українська соціологія на еміграції не мала помітних здобутків, у всякому разі відомих нам.

Натомість українська радянська соціологія цього періоду (особливо після 1956 року, коли було засуджено культ особистості Сталіна) отримала, як зазначалось вище, певні позитивні шанси для свого розвитку. На початку 1960 рр. відділ атеїзму Інституту філософії АН УРСР здійснив соціологічні дослідження в Західній Україні. Їх результати не були оприлюднені, проте деякі з них було представлено в збірнику за редакцією Л. Сохань «Соціологія на Україні» (1968).

У 1968 році в **Інституті філософії АН УРСР** було відкрито **відділ соціології**, а у 1969 році вийшов з друку збірник **«Філософія і соціологія»**.

Вище ми вже писали про те, що у 1960-ті роки в деяких українських ВНЗ (зокрема в Харківському університеті) та на промислових підприємствах (зокрема на Харківському тракторному та Харківському електромеханічному заводах) створюються соціологічні підрозділи: лабораторії, групи, центри.

Пізніше, наприкінці 1970-х – початку 1980-х років, відкриваються кафедри та відділення соціології у Харківському, Київському, Львівському, Одеському,

Дніпропетровському університетах. У 1990 році на базі відділу соціології Інституту філософії АН УРСР було створено **Інститут соціології АН України** (зараз **Інститут соціології НАНУ**); у деяких вищих навчальних закладах відкриваються соціологічні факультети та відділення; утворюються спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата та доктора соціологічних наук, виходить журнал «Філософська і соціологічна думка», тобто починається інтенсивний процес інституціоналізації соціологічної науки та освіти в Україні.

Докладно про це піде мова у наступних модулях навчального курсу «Вступ до соціології та соціальної роботи», а отже, у другій частині цього навчального посібника, яка буде опублікована, як підкреслювалось вище, окремим виданням.

2.4. Особливості розвитку категоріально-понятійного апарату соціології. «Суспільство» та «культура» як головні поняття соціології. Обумовленість категоріального апарату соціологічної науки методологічною позицією дослідника

У попередньому підрозділі ми аналізували етапи *розвитку* соціології як самостійної галузі наукового знання. Що ж саме мається на увазі, коли мова йде про *розвиток* тієї чи іншої науки? З огляду на те, що соціологія (як і будь-яка інша наука) є суспільним феноменом, вона, як зазначалось вище, розвивається разом із суспільством. При цьому **головними ознаками її розвитку є, на нашу думку, ускладнення структури соціологічного знання, поява нових концепцій як на рівні загальносоціологічних, так і на рівні спеціальних соціологічних теорій (тобто теорій середнього рівня); збагачення арсеналу методів збору та аналізу соціологічної інформації** (на рівні емпіричного соціологічного дослідження). Власне, саме на цьому акцентувалася увага у попередньому підрозділі при розгляді теоретичного та емпіричного доробку головних представників кожного з п'яти етапів розвитку соціології, виокремлених М. Елброу. Ще раз підкреслимо,

що виникнення все нових і нових соціологічних теорій обумовлено змінами, що відбувалися в суспільстві на кожному з цих етапів, появою нових соціальних феноменів та процесів, що вимагало їх теоретичного, зокрема соціологічного, осмислення та пояснення.

Основними елементами будь-якої теорії (у тому числі соціологічної) є **категорії та поняття**. Виникнення нових соціальних феноменів та процесів (соціальних зв'язків, відносин, інститутів, груп тощо) вимагає їх позначення певними термінами. Отже, поява нових соціологічних теорій як показник розвитку соціологічної науки з необхідністю передбачає появу нових *понять*, за допомогою яких фіксуються різноманітні властивості дійсності, що досліджується, взаємозв'язки між цими властивостями, їх зміни тощо. У цьому контексті підкреслимо, що засадничі, найбільш важливі для тієї чи іншої науки поняття називаються *категоріями*. Вся сукупність категорій та понять певної науки, наприклад соціології, складає її *категоріально-понятійний апарат* або, як кажуть, «мову» цієї науки.

Існування специфічної мови, яку розуміють лише представники певної наукової дисципліни, є своєрідним маркером, що відрізняє різні професійні групи – фізиків, біологів, математиків, економістів, політологів, соціологів і т.д.

Отже, щоб стати професіоналом у певній галузі знання, треба засвоїти її категоріально-понятійний апарат. З огляду на це, оволодіння категоріями соціології є невід'ємною та надзвичайно важливою складовою професійної підготовки соціологів. Як зазначає І. Попова, *«оволодіння – це вміння використати відповідні категорії у соціологічному дослідженні й соціологічній роботі, це розуміння доречності й плідності використання певних категорій при розв'язанні тих чи інших завдань»*.

Призначення цього підрозділу даного навчального посібника полягає в тому, щоб ввести його читача, перш за все студента-першокурсника, у «мову» соціології, тобто познайомити з її головними поняттями, з тими змінами, які

відбулися у категоріальному апараті соціологічної науки за часи її існування.

Аналізуючи понятійний апарат соціології перших десятиліть ХХ сторіччя, американський соціолог А. Босков пише: *«На 1920 рік, якщо взяти тільки найзагальніші соціологічні поняття, мав місце доволі повний концептуальний набір: суспільство, соціальна група, соціальна інституція, соціальний процес, соціальні відносини, соціальна взаємодія, соціальні мотиви, суспільний поділ праці, соціальна стратифікація, соціальний контроль і соціальна зміна»*.

З часами понятійний апарат соціології змінювався, і не лише, як зазначалось вище, під впливом соціальних змін, необхідності пояснити ці зміни, не лише завдяки використанню нових дослідницьких процедур, але й завдяки впливу суміжних соціальних дисциплін. Отже, трансформація «мови» соціології полягає в тому, що в її арсеналі з'являються поняття, які раніше не використовувались, коригується та конкретизується сенс старих понять, запозичуються деякі поняття з інших соціогуманітарних наук. Як приклад такого запозичення І. Попова наводить поняття «соціальна роль», яке було запропоноване культурологом **Ральфом Лінтоном** (1893–1953), а згодом застосовано й у соціологічному дискурсі, де воно використовується у контексті аналізу соціального статусу (соціальна роль розглядається як динамічний аспект статусу). Окрім того, поняття «соціальна роль» у межах його застосування в соціології конкретизується завдяки створенню таких нових понять, як «рольовий конфлікт», «рольова невизначеність», «рольова напруженість» та ін., що використовуються для пояснювання різних проявів суспільного життя людини.

Зміни у категоріальному апараті соціології відбуваються також у зв'язку з тим, що із суспільного життя зникають ті чи інші феномени, а отже, зникає необхідність у позначенні цих феноменів відповідними поняттями. Сучасний британський соціолог польського походження **З. Бауман** вважає, що у сучасному суспільстві формування особистості відбувається не завдяки *соціалізації*, яка передбачає цілеспрямований та спонтанний (тобто довільний, такий, що не

обумовлений зовнішніми чинниками) вплив на індивіда суспільства в цілому, тих чи інших соціальних груп, його найближчого оточення з метою засвоєння ним суспільних та групових норм та цінностей, а завдяки *самоконструюванню* (або самомонтажу) особистості. З огляду на це, на думку вченого, із категоріального арсеналу соціології має бути вилученим таке поняття, як «соціалізація». Така ж доля, підкреслює З. Бауман, повинна спіткати й такі соціологічні категорії, як «суспільство» та «соціальна група», а акценти предметного поля соціології мають бути зміщені на спільноти, угруповання.

Багато сучасних соціологів (ми також належимо до них) не погоджуються з цією позицією шановного метра соціологічної науки, вважаючи, що зазначені ним поняття не можна викреслити із сучасного соціологічного дискурсу, оскільки феномени, які вони позначають, існують і сьогодні (хоча, звичайно, ці феномени зазнали і продовжують зазнавати суттєвих змін).

Ще одна причина змін у понятійному апараті соціології пов'язана із ідеологічними чинниками, які в умовах тієї чи іншої країни не «допускають» певні поняття та категорії до арсеналу соціологічної науки. Так, за часів Радянського Союзу у вітчизняній соціології не використовувались або наповнювались викривленим змістом такі поняття, як «соціальна стратифікація», «соціальний статус», «соціальна інституція», «соціалізація» та ін. Особливо це стосується першої із перелічених нами категорій, адже «соціальна стратифікація» – це поняття, що відображує вертикальну структуру суспільства, соціальну нерівність, обумовлену різним доступом тих чи інших страт (соціальних груп) до економічного, культурного та соціального капіталу, тобто різним рівнем матеріального статку, освіти, політичної влади тощо. Оскільки у контексті тих ідеологічних догматів, які панували в радянському суспільстві, соціальної нерівності в СРСС не було, поняття «соціальна стратифікація» використовувалось лише по відношенню до капіталістичних суспільств.

Отже, розвиток категоріально-понятійного апарату соціологічної науки

здійснюється за різних причин: як результат появи нових чи зникнення існуючих соціальних феноменів та процесів, завдяки запозиченню тих чи інших понять із суміжних наукових дисциплін (психології, антропології, культурології тощо), а також через усунення ідеологічних перепон у використанні тих чи інших понять.

Якщо звернутися до словника сучасної соціології, то можна побачити, що він нараховує сотні (якщо не тисячі) понять та категорій. Деякі дослідники вважають, що категоріально-понятійний апарат соціологічної науки вибудовується навколо певного, надзвичайно важливого для неї поняття. Так, російські дослідники К. Сорвин та О. Сусоколов підкреслюють, що центральним поняттям соціології є категорія **«соціальна група»**, визначаючи її як «сукупність людей, що мають загальну соціальну ознаку і виконують суспільно необхідну функцію в загальній структурі суспільного розподілу праці та діяльності». Доводячи це, вони не тільки наводять численні соціологічні поняття, які безпосередньо походять від даної категорії, але й стверджують, що практично всі соціологічні терміни позначають явища та процеси, що відбуваються всередині тих чи інших соціальних груп, взаємодію між різними групами, суб'єктів цієї взаємодії, різноманітні ознаки та характеристики соціальної групи, позиції та функції індивідів у групах тощо.

Визначення соціальної групи, на думку названих вище дослідників, включає три основні елементи:

1. Взаємодію, тобто інформаційні контакти, що здійснюються за допомогою знакових систем («мов»).
2. Членство, тобто наявність групової культури, що виявляється в системі знаків (символів), за допомогою яких члени даної групи відрізняють один одного від представників інших груп.
3. Ідентичність, тобто сукупність ознак, за якими індивіди, що не входять до якої-небудь групи, відрізняють членів цієї групи (або в принципі можуть це зробити).

Існуючі **типології соціальних груп**, як вважають ті ж автори, можна розділити на два класи:

- групи, що враховують співвідношення груп між собою;
- групи, що враховують співвідношення групи та її членів.

До першого класу відносять поділ груп на *великі – малі – середні, формальні – неформальні*. До другого класу – виділення *первинних і вторинних*, а також *референтних* груп.

Великі соціальні групи – це відносно усталені, такі, що історично склалися, спільності людей, які займають певне місце та відіграють специфічну роль (виконують особливі, тільки їм притаманні функції) у системі соціальних зв'язків історично-конкретного суспільства. Великі соціальні групи можуть включати від декількох тисяч до декількох сотень тисяч людей. З огляду на це, члени однієї великої групи (наприклад, молоді) не можуть бути особисто знайомими один з одним, не мають безпосередніх контактів тощо. Великі соціальні групи виокремлюють за демографічними, національно-етнічними, територіальними, професійними та класовими критеріями. До **соціально-демографічних** груп відносять соціальні групи, що виділяються за віком (вікові групи: діти, підлітки, молодь, люди середнього віку, похилі люди тощо) та статтю (гендерні групи: жінки та чоловіки). До **соціально-етнічних** (чи соціально-національних) відносять соціальні групи, члени яких мають спільне етнічне походження, належать до однієї національності (українці, росіяни, вірмени, німці, французи і т.д.). До **соціально-територіальних** (чи соціально-поселенських) груп відносять групи людей за місцем їх проживання (у місті чи селі) – міські жителі та мешканці села. **Соціально-професійні** групи виокремлюють за професійною діяльністю їх членів: інженери, лікарі, вчителі, науковці, працівники торгівлі, правоохоронних органів, військовослужбовці тощо. До **соціально-класових** груп належать такі групи, як робітники (наймані працівники), селяни, підприємці (у малому, середньому та крупному бізнесі) та ін.

Середні соціальні групи – це такі групи, в яких кожен член може знати кожну іншу людину, що входить до цієї групи (в обличчя або за якимись іншими ознаками), але *не може відстежити* реакцію кожної з них на свою поведінку (для цього група дуже велика). Прикладом середніх соціальних груп можуть бути колективи тих чи інших підприємств, організацій, установ (навчальних закладів – шкіл, коледжів, університетів; промислових підприємств – заводів, фабрик; торговельних установ – супермаркетів, універмагів тощо).

Мала соціальна група – це нечисленна за складом соціальна група, члени якої об'єднані загальною діяльністю і знаходяться у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні один з одним, що є основою для виникнення як емоційних відносин, так і особливих групових цінностей і норм поведінки. Прикладами малої групи є сім'я, виробнича бригада, шкільний клас, студентська група, науковий, військовий та інші первинні колективи. В усіх цих групах кожен їх член може безпосередньо контактувати з будь-яким іншим членом тієї ж групи.

У сучасній соціології досліджуються як великі, середні, так і малі соціальні групи. При цьому останні все частіше потрапляють сьогодні у коло дослідницьких інтересів фахівців-соціологів, що обумовлюється їх зацікавленістю повсякденним життям людей, яке відбувається саме в малих групах – у родині, навчальному чи виробничому колективі тощо.

Як підкреслювалось вище, в соціології виокремлюють також формальні та неформальні групи.

Під **формальними** групами розуміють групи, що відрізняються такими особливостями:

- норми, цінності, ролі групи чітко формалізовані, тобто закріплені в текстах (відповідних документах – уставах, посадових обов'язках тощо);
- норми, цінності та ролі групи визначаються зовнішніми по відношенню до групи агентами (іншими групами, державою, певною інституцією і т.д.).

Відповідно **неформальні** групи – це такі групи, які не мають чітких закріплених ролевих очікувань, нормативної та ціннісної (цільової) бази. Неформальні групи самі виробляють свою ціннісно-нормативну базу та рольову структуру.

Прикладами формальних соціальних груп можуть бути, скажімо, студентська група чи викладацький колектив певного факультету чи вищого навчального закладу в цілому.

До неформальних соціальних груп можна віднести групи, що формуються за спільними інтересами, ціннісними уподобаннями її членів: дружні компанії, субкультурні об'єднання, фанатські групи (вболівальників футбольних команд, прихильників тих чи інших співаків, акторів, спортсменів і т.д.).

Неформальні групи викликають сьогодні особливий інтерес соціологів, оскільки їх створення та функціонування є результатом самоорганізації членів цих груп, їх самодіяльності, соціальної активності. Окрім того, неформальні соціальні групи (особливо ті, діяльність яких має громадянське спрямування) можуть стати основою громадянського суспільства.

З поняттями «формальні» та «неформальні» групи тісно пов'язані поняття «первинні» та «вторинні» групи. Два останні поняття ввів до наукового обігу американський соціолог та соціальний психолог **Чарльз Кулі** на початку ХХ століття. До *первинних* груп відносяться такі, з членами яких людина пов'язана, перш за все, емоційними зв'язками (сім'я, дружні компанії). *Вторинні* групи – це такі, в яких людина вступає у знеособлені, формальні відносини (організації, політичні партії і т.д.). Згідно з думкою Ч. Кулі, саме первинні групи найбільше впливають на людину. Неформальна група завжди є первинною, а формальна – вторинною.

Ще одним поняттям, безпосередньо пов'язаним з названими вище термінами, є поняття «референтна група». **Референтні** групи – це групи, на норми та цінності яких орієнтується індивід. Кожен індивід може мати безліч

референтних груп; проте він не обов'язково є їх членом. Референтними можуть бути такі групи, як батьківська сім'я або компанія однолітків. Референтна група може бути навіть уявною або такою, що існувала у минулому. Ці групи мають велике значення в процесі соціалізації (виховання) людини.

Отже, референтна група – реальна або уявна соціальна група, система цінностей і норм якої є для індивіда еталоном. Поняття референтної групи було запроваджено американським соціальним психологом **Р. Хайменом**.

Як підкреслювалось вище, російські дослідники К. Сорвин та О. Сусоколов вважають поняття «соціальна група» центральною категорією соціологічної науки. З огляду на дефініції (визначення) представлених вище понять, з ними безпосередньо пов'язані численні соціологічні поняття, що визначають різноманітні характеристики цих груп та індивідів, які до них входять. Серед них такі поняття, як «соціальна взаємодія», «соціальні відносини», «соціальна структура», «соціальна роль», «соціальний статус», «соціальні норми», «соціальні девіації», «соціальні цінності», «стиль життя», «соціальні нерівності», «соціальний контроль», «соціальні санкції», «соціалізація», «конфлікт», «соціальна організація» та інші.

Звичайно, представлена точка зору має право на існування. Кожна людина як член суспільства проживає своє життя в тих чи інших групах, вступаючи у взаємодію з іншими членами цих груп, більш того, саме завдяки цій взаємодії індивід соціалізується, тобто засвоює норми і цінності певної групи та суспільства в цілому, опановує різні соціальні ролі, набуває певних соціокультурних характеристик, стає особистістю.

Проте соціальна взаємодія відбувається не лише на міжіндивідуальному рівні та на рівні взаємодії між малими соціальними групами, тобто на мікросоціальному рівні. У взаємодію вступають середні (організації, установи тощо) і великі (демографічні, етнічні, професійні, поселенські, класові) соціальні групи. Всі рівні соціальної взаємодії (мікро-, мезо- та макросоціальний) у своїй

єдності утворюють історично конкретне *суспільство*, яке відрізняється від інших історично конкретних суспільств тим, на яких засадах відбувається ця взаємодія, а саме – на яких нормах, цінностях, звичаях, традиціях тощо вона ґрунтується, тобто кожне суспільство відрізняється від інших суспільств своєю *культурою*.

З огляду на зазначене вище, ми вважаємо, що головними категоріями соціології, окрім поняття «соціальна група», є такі категорії, як **«суспільство»** і **«культура»**. Саме тому зупинимось на аналізі змісту цих понять більш докладно.

Перш за все підкреслимо, що поняття «суспільство» і «культура» майже одночасно входять у науковий обіг: їхнє активне використання вченими-гуманітаріями відноситься до XVIII століття. На наш погляд, практично одночасне конституювання понять «культура» і «суспільство» обумовлено тим, що саме в цей період феномени, що відповідають цим поняттям, почали сприйматися як деякі тотальності. Не автономне існування окремих сфер культури чи окремих сфер суспільства, а внутрішня цілісність одного й іншого (культурного і соціального) стає предметом теоретичної рефлексії.

У залежності від характеру філософської чи соціологічної системи знання поняття «суспільство» і «культура» одержували різні інтерпретації. Так, поняття «суспільство» визначали як *сукупність людських індивідів, суму тих зв'язків і відносин, в яких ці індивіди знаходяться; як гранично широку спільність людей, форму найбільш загального соціального зв'язку; як систему відносин, що пов'язують індивідів, групи, спільноти в деяку цілісність на базі загальної діяльності і культури; як сукупність соціальних інститутів, що забезпечують організоване задоволення потреб, збереження і розвиток культури; як раціонально організовану форму спільної діяльності, що ґрунтується на конвенції або близькості інтересів; як соціальну форму руху матерії, людство у своєму історичному розвитку тощо*.

Важливо відзначити, що, на яких би методологічних позиціях не стояли дослідники: на позиціях **холізму** з його **баченням суспільства як цілісності**, характеристики якого неможливо вивести з характеристик окремих індивідів (дана позиція (її, як правило, називають **об'єктивістською**) переважає в таких соціологічних підходах і теоріях, як органіцизм, функціоналізм, теорія соціальних фактів Е. Дюркгейма, теорія конфлікту, у тому числі її марксистська версія та ін.), позиціях **атомізму**, що представляє **суспільство як сукупність індивідуальних суб'єктів** («атомів»), які взаємодіють між собою (цієї точки зору додержуються науковці, які представляють такі соціологічні напрямки та концепції, як методологічний індивідуалізм, теорія соціальної дії в її «герменевтичній» і «позитивістській» формі (М. Вебер, Т. Парсонс), феноменологія (А. Шюц), етнометодологія (Г. Гарфінкель), символічний інтеракціонізм та ін.), чи на позиціях інтеграції макро- і мікросоціологічних підходів до аналізу суспільства (теорія раціонального вибору, теорія соціального конструювання реальності П. Бергера і Т. Лукмана та ін.), їхнє розуміння людського суспільства і рушійних сил його розвитку ґрунтувалося на визнанні культурних чинників цього процесу, на культурно-аналітичному дослідженні суспільства.

В інтерпретації одного із засновників соціології Г. Спенсера суспільство представляє собою *«композицію всякого роду ідей, вірувань і почуттів, що реалізуються за посередництвом індивідів»*. Як бачимо, серед найважливіших характеристик суспільства англійський учений насамперед називає основні елементи культури, вважаючи, що головною умовою збереження суспільної цілісності, суспільства як такого є згода більшості його членів із прийнятою в ньому системою цінностей.

Класик світової соціології Е. Дюркгейм визначав суспільство як надіндивідуальну духовну реальність, засновану на «колективних уявленнях», тобто на власне культурних феноменах.

К. Маркс визначав суспільство як сукупність відносин між людьми, що історично розвивається та складається в процесі їхньої спільної діяльності.

Відповідно до концепції М. Вебера, суспільство – це соціальна, тобто орієнтована одна на одну, *наповнена певним змістом взаємодія* людей.

Т. Парсонс та інші представники структурного функціоналізму вважали суспільство системою, інтегральним витоком якої є норми, цінності та інші характеристики культури.

Сучасне соціологічне знання, зокрема постмодерністське бачення суспільства, акцентує увагу на процесуальному образі соціального світу, підкреслюючи динамічний характер культурних (ціннісних) змін, що відбуваються в ньому.

У ХХ столітті були розроблені десятки соціологічних теорій суспільства, автори яких прагнули дати якомога точнішу характеристику сучасного їм соціуму, визначити його сутнісні риси. Це теорії менеджерального (Т. Веблен, Т. Скотт, А. Берлі, Г. Мінз, Д. Бернхем), корпоративного (Ч.Р. Міллс, У. Уорнер, П. Друкер, У. Уайт), масового (Х. Ортега-і-Гассет, Д. Рісмен, Е. Шилз, Г. Блумер), тоталітарного (Е. Юнгер, В. Зомбарт, Х. Арендт, К. Маннгейм), індустріального (М. Хоркхаймер, Т. Адорно, Г. Маркузе, Р. Блонер, Г. Брейверман, Р. Арон), постіндустріального (Д. Белл, А. Турен, Т. Стоуньєр), суперіндустріального (інформаційного, сервісного) (О. Тоффлер, Ф. Ферраротті) суспільства та багато інших. Навіть цей далеко не повний перелік теорій суспільства свідчить про те, що, концептуалізуючи соціальне, їх автори насамперед шукали культурні засади суспільних трансформацій. Про це ж свідчать наведені вище та багато інших дефініцій поняття «суспільство», які, як уявляється, артикулюють спрямованість інтересу сучасних соціальних учених, які досліджують соціум, а саме: аналіз способів, форм, у тому числі традицій, звичаїв, цінностей і норм людської взаємодії, тобто власне культурних феноменів.

Згідно із соціосинергетичним підходом, суспільство – це система, що саморозвивається, рушійними силами якої, зокрема, виступають ціннісні зміни.

Отже, поняття «суспільство» насамперед характеризує феномени *процесу осмисленої взаємодії* між людьми. Однак процес цей може здійснюватися лише на основі адекватно сприйманих усіма його учасниками способів взаємодії, опосередкованих нормами, цінностями й іншими елементами культури. *Результат* цього процесу, його продукт і є культурою даного суспільства.

Безсумнівно, що і про суспільство, і про культуру одночасно можна говорити і як про процес людської взаємодії, і як про його результат. Однак ці поняття («суспільство» і «культура») і відповідні їм феномени не є абсолютно тотожними.

Їхнє співвідношення на поняттєвому рівні можна визначити як відношення між «формою» і «змістом», «сутністю» і «явищем». Порівнюючи феномени суспільства і культури, перше можна характеризувати насамперед як *процес* людської взаємодії, друге – переважно як його *продукт*, отриманий тими чи іншими засобами. Саме так, як видається, розуміє суспільство відомий польський соціолог П. Штомпка, який підкреслює насамперед його динамічні характеристики. «Суспільство, – пише він, – не що інше, як зміна, рух і трансформація, дія та взаємодія, конструкція та реконструкція, постійне становлення, в значно більшій мірі, ніж стабільний стан! ... Динамічна перспектива є єдиним онтологічно виправданим підходом у соціології». При цьому, природно, соціолог досліджує не тільки соціальні зміни (адже життя будь-якого суспільства – це єдність мінливості і стабільності), але й усталені феномени, що детермінують ідентичність того чи іншого соціуму. Ці усталені феномени, на нашу думку, і є культурою. Спробуємо надати більш переконливі докази цього твердження, звернувшись до аналізу змісту поняття «культура».

Гуманітарне знання нараховує безліч визначень даного поняття. Це обумовлюється багатогранністю культурних феноменів, що, на наш погляд,

детермінує множинність векторів аналізу взаємодії культури і суспільства, особливо актуального в умовах трансформації пострадянських країн, у тому числі України.

Класичним дослідженням історії вживання поняття «культура» та систематизації його значень у мові науки вважається робота швейцарського вченого Йозефа Нідермана «Культура. Історія розвитку поняття від Цицерона до Гердера» (1940). У роботі представлений перелік значень категорії «культура» та близьких до нього за змістом висловлювань видатних представників європейської гуманітарної думки від античності до XVIII століття, тобто до того часу, коли дана категорія стала вживатися в значенні, близькому до сучасного.

Аналіз історичного контексту розвитку поняття «культура» свідчить про значну трансформацію його змісту. Спочатку воно означало процеси освоєння людиною природи, виховання і навчання. У XVI, XVII й особливо в другій половині XVIII століття культура сприймається як особливий аспект життя суспільства, спосіб людської діяльності, що відокремлює її від тваринного існування. У цей період набувають розвитку два підходи до трактування культури. Відповідно до першого, культура – це процес розвитку людського розуму, розумних форм життя (французькі просвітники); це людська духовність, еволюція якої сприяє прогресу суспільства (представники німецького класичного ідеалізму і просвітництва: І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Г. Лессінг, Й. Гердер). У рамках другого підходу культура розглядалася як автономна система цінностей та ідей, що визначають тип соціальної організації (неокантіанство – Г. Ріккерт, Е. Кассіер).

Реєстр визначень поняття «культура» у наукових публікаціях середини XX століття представлений у книзі американських культурологів А. Кребера і К. Клакхона «Культура. Критичний огляд концепцій і визначень», що була видана у 1952 р. У ній наводяться тільки 150 визначень поняття «культура». Перевидана через 10 років названа вище робота містить уже близько 200 дефініцій (визначень)

цього поняття. Наприкінці шістдесятих – початку сімдесятих років XX століття французький соціолог Абраам Моль у своїй книзі «Соціодинаміка культури» (у Радянському Союзі книга була видана у 1973 р.) говорить про те, що в сучасній йому науці нараховується понад 250 визначень поняття «культура».

Автори підручника з філософії, виданого в Києві у 1994 році, називають ще більш значну кількість – 300 дефініцій цієї категорії. В одній з публікацій Сковородинівських читань – 97 наводяться свідчення деяких закордонних учених, зокрема Р. Робіна, про те, що сучасна наука нараховує близько 500 визначень терміна «культура».

Нарешті, згідно з Internet-інформацією, сьогодні світове соціогуманітарне знання містить близько 1300 визначень поняття «культура».

У соціології існують різні підходи до розуміння сутності культурних феноменів: французька школа акцентує увагу на ціннісно-нормативному підґрунті культури; німецька – на етико-нормативному. В американській соціології представлені культуралістська, антрополого-структуралістська і структурно-функціоналістська традиції аналізу культури. Незважаючи на методологічні відмінності, як у класичних (Г. Спенсер, Г. Зіммель, М. Вебер, Ф. Тьонніс), так і в сучасних (Н. Еліас, Ю. Хабермас, П. Бурдьє та ін.) соціологічних теоріях величезне місце відводиться культурному виміру суспільства. При цьому культура розглядається в її соціальному контексті, тобто як результат соціальної взаємодії.

Н. Смелзер у роботі «Теорія культури» (1992 р.), розглядаючи визначення поняття «культура» за останні сто років, підкреслює, що класична теорія та соціальна антропологія розуміють культуру насамперед як систему цінностей, відносин, норм і переконань, що характеризують як суспільство в цілому, так і його підгрупи (субкультура, контркультура і т.д.).

Витоки соціологічного розуміння культури як *репрезентативної культури* необхідно шукати в роботах О. Конта. Визначаючи суспільство насамперед як

спільність духу, він вважав, що єдність соціуму ґрунтується на згоді, що породжена емоційно-моральними зв'язками між його членами.

Інший видатний соціолог М. Вебер, називаючи соціологію емпіричною наукою про культуру, вважав найважливішими компонентами, суттю соціокультурної системи етичні установки. Головний соціоутворюючий фактор, за М. Вебером, – це зміст дій, який мається на увазі індивідом, що їх здійснює, тобто власне культурний (породжений людською свідомістю) компонент. У такій інтерпретації докорінно змінюється (у всякому разі, у порівнянні з об'єктивістською тенденцією в соціологічному знанні) саме розуміння суспільства. М. Вебер розглядає його не як об'єктивну реальність, «продовження» природи, а як продукт людських дій, створений людьми, штучний феномен, тобто продукт культури. Тому до вивчення суспільства, вважає він, необхідно підходити як до вивчення культурних продуктів, тобто будь-який аналіз суспільних явищ має бути соціокультурним аналізом, оскільки суспільство таке, яким воно є в культурі.

Саме культура, на думку іншого відомого німецького дослідника О. Шпенглера, є універсальною категорією в дослідженні суспільства, виступаючи основою його інтеграції або диференціації, підтримки соціальної цілісності, стабільності, наступності, динаміки розвитку соціуму.

Культурну обумовленість динамічних характеристик суспільства активно досліджував П. Сорокін. Наведемо лише одне визначення культури, яке він дає у своїй роботі «Соціальна і культурна динаміка» і яке, на наш погляд, є прекрасною ілюстрацією його бачення культури і суспільства як цілісної, інтегрованої системи. Отже, П. Сорокін розуміє культуру як тотальну суму всього, що створюється чи модифікується *свідомою* або *несвідомою* діяльністю двох чи більше індивідів, *які взаємодіють* один з одним чи визначають умови поведінки один одного. Суспільні зміни здійснюються за провідної ролі культури. Це обумовлено тим, що культурні системи, перш за все смислові комплекси (ідеї, норми, цінності), конституюють будь-який феномен соціального. Про це говорять

багато сучасних філософів і соціологів. Так, німецький філософ Ф. Тенбрук пише: *«Культура є суспільним фактом остільки, оскільки вона є репрезентативною культурою, тобто виробляє ідеї, значення і цінності, які діють в силу їх фактичного визнання. Вона охоплює всі вірування, уявлення, світогляди, ідеї та ідеології, які впливають на соціальну поведінку, оскільки вони або активно розділяються людьми, або користуються пасивним визнанням».*

Американські вчені А. Кребер і К. Клакхон детермінують роль культурних феноменів у суспільній динаміці пояснюють тим, що сутнісне ядро культури складають традиційні (що історично склалися і акцентовані) ідеї, в першу чергу ті, яким приписується особлива цінність. Культурні системи, вважають названі вище вчені, можуть розглядатися, з одного боку, як результати діяльності людей, а з іншого – як її регулятори.

Американський соціолог Е. Шилз вважає, що ядром суспільства є центральна система цінностей (тобто головних елементів культури), що має сакральний (священний) характер і представляє собою кінцеве джерело авторитету, що легітимізує розподіл станів, винагород та ролей у рамках соціальної системи.

Цю точку зору поділяють Г. Лассвелл і А. Кеплен, які вважають, що цінності – це та основа, яка надає соціальним взаємодіям конкретного змісту і перетворює їх у соціальні відносини.

Цікавою, на наш погляд, є дефініція культури сучасного американського соціолога Р. Інглехарта. *«Під культурою, – пише Р. Інглехарт, – ми розуміємо суб'єктивний аспект суспільних інститутів: переконання і вірування, цінності, знання і навички, які засвоєні представниками даного суспільства і доповнюють зовнішні системи примусу і комунікацій».*

Таким чином, суспільство існує тільки в культурній репрезентації, але і культура не може бути поза соціальною взаємодією, вона завжди дана у функціональному контексті всіх суспільних явищ.

Як писав відомий радянський дослідник Е. Маркарян, культура *«заповнює і насичує собою весь соціальний простір, утворений кооперованою людською діяльністю, виявляється ніби розмитою по всьому тілу соціального організму і проникаючою в усі його пори»*.

В інтерпретаціях культури, що відображають нове уявлення про світ, особливу увагу привертають позиції соціологів-постмодерністів, які акцентують увагу на її непередбачуваності, незв'язності, нестійкості, суперечливості та нестабільності. Одночасно підкреслюється тісний взаємозв'язок культури з соціальною структурою, що відрізняється в сучасних умовах тими ж характеристиками.

На думку Е. Тирик'яна, соціологія, що вивчає інституційну структуру, яка виступає на поверхні людських відносин, не може ігнорувати культуру як «внутрішню» латентну структуру суспільства.

Розглядаючи суспільство, соціальну реальність як множинність форм відносин між людьми, структур їх взаємозв'язків і взаємодії, культуру, культурну реальність, на наш погляд, можна визначити як зміст цих форм і структур, як результат творчого самовираження, креативний ресурс даного суспільства в цілому або його окремих груп.

Таким чином, не ототожнюючи, але й не протиставляючи поняття «культура» і «суспільство» та відповідні їм феномени, ми виходимо з позиції, згідно з якою жодне суспільне явище не може протікати поза культурою, незалежно від неї. Це означає, що будь-яка зміна в суспільстві тягне за собою зміни в системі його норм і цінностей, тобто культурну трансформацію, і навпаки, зміни в культурній системі обов'язково повинні супроводжуватися зрушенням у соціальному полі.

Соціологічний аналіз трансформаційних процесів на посткомуністичному просторі, в тому числі в Україні, переконливо демонструє, що культура є найважливішим фактором, відповідальним за зміст, смисли, символи, образи і

зразки соціального (дії, інституту, порядку, нерівності тощо), вона представляє собою найбільш усталену і консервативну основу соціальності, завдяки чому і забезпечується автентичність суспільства. З іншого боку, радикальні соціальні зміни спричиняють серйозний вплив на культурне середовище, приводячи до культурної травми (П. Штомпка). Остання, у свою чергу, викликає зміни в соціальній структурі та культурі в цілому, детермінуючи становлення і розвиток нових форм соціальних утворень, зокрема суспільств ризику. У зв'язку з цим такі сучасні дослідники, як У. Бек, Е. Гідденс та ін., говорять про *соціокультурну* зумовленість виникнення сучасних ризикогенних суспільств.

Як підкреслює відомий російський соціолог Л. Іонін, сьогодні культура все більше бере на себе «функції мотора ... суспільних змін і розвитку». Про це неодноразово писав і Д. Белл, підкреслюючи різке зростання ролі культурного чинника в житті сучасного суспільства. Він вважав, що в сучасних умовах культура стає автономною і домінуючою суспільною силою, орієнтованою на майбутнє, на формування реалій нового, невідомого ще суспільства.

Інтерес до «культурної» проблематики, що так загострився в останні десятиліття, обумовлений також, а можливо, і в першу чергу, все зростаючою роллю культурного капіталу і культурної нерівності в соціоструктурній диференціації.

Отже, представлений нами вище аналіз дефініцій понять «суспільство» та «культура» і феноменів, що позначаються цими поняттями, на наш погляд, свідчить про те, що саме ці поняття є головними категоріями соціології. Поєднанням цих понять утворюється ще одне надзвичайно важливе соціологічне поняття – «соціокультурне». Інтерпретуючи це поняття, почнемо з того, що тісний взаємозв'язок і взаємозумовленість, «взаємоперетворення» феноменів суспільства і культури, їх «безшовне з'єднання» дозволяють говорити про суспільство саме як про *соціокультурну реальність*.

Підкреслимо, що поняття «соціокультурне» сьогодні активно використовується в мові соціології. Наукова (соціологічна) традиція використання цього поняття найбільше повно відбита в роботах П. Сорокіна, який зазначав, що «суспільство» не може бути більш широким поняттям, ніж «культура», у той же час вони не можуть розглядатися поза зв'язком одне з одним. Розділити суспільство і культуру, вважав учений, можливо тільки на рівні теоретичних моделей, тому що насправді існує тільки одна реальність – *соціокультурна*.

Звертаючись до категорії «соціокультурне», П. Сорокін у такий спосіб характеризує всі феномени *власне людського буття*. Якщо ці феномени, вважав він, не досліджувати як повторювані явища, розглянуті одночасно в матриці суспільства і культури, жодне з них не можна адекватно зрозуміти або знайти його дійсні причини. Тільки «цілісний аналіз суспільства і культури» допоможе уникнути однобічності численних теорій, що намагаються пояснити сутність соціальних явищ. Такий цілісний аналіз, на думку П. Сорокіна, здійснює тільки соціологія.

Соціокультурними він називає феномени, що відносяться до так званих надорганічних явищ, під якими П. Сорокін розумів «мову, науку і філософію, релігію, мистецтво (живопис, скульптуру, архітектуру, музику, літературу і драму), право й етику, вдачі і манери, технічні винаходи і процеси, починаючи від найпростіших знарядь праці і закінчуючи найскладнішими машинами, дорожнє будівництво, зодчество, оброблення полів і садів, приручення і дресирування тварин тощо, а також соціальні інститути».

В сучасній соціологічній літературі поняття «соціокультурне» далеко не завжди вживається в сорокінській інтерпретації. Багато дослідників істотно звужують зміст даного поняття, відносячи до феноменів, які ним позначаються, лише власне культурні характеристики (насамперед цінності).

На нашу думку, категорія «соціокультурне» характеризує *таку взаємодію між індивідами (чи групами індивідів) у всіх сферах їхньої суспільної*

життєдіяльності, що припускає співвимірність, єдність тих чи інших культурних феноменів (насамперед норм і цінностей), які інтерналізовані цими індивідами (чи групами індивідів), і певних суспільних, соціальних конструктів (структур), в яких ці культурні феномени виявляються.

Підсумовуючи все сказане вище, ще раз підкреслимо, що суспільство і культура, соціальне і культурне не співвідносяться між собою як ціле та його частина, тотальність і сегмент. Це нерозривно пов'язані, такі, що доповнюють один одного аспекти суспільного життя, аспекти соціокультурної реальності. При цьому соціальний аспект відображає цю реальність з точки зору зразків і способів взаємодії людей, які об'єднуються в групи або спільноти, а культурний аспект – з точки зору значень, цінностей і норм, завдяки яким індивіди (або групи індивідів) взаємодіють між собою.

Бачення цілісності, органічної єдності соціальних і культурних феноменів привело до формування в соціальній науці *соціокультурного підходу* до аналізу суспільства. У рамках цього підходу суспільство розглядається як діалектична єдність культури і соціальності, що створюються, відтворюються і перетворюються в процесі людської взаємодії.

Що стосується безпосередньо соціології, то, як зазначалось у першому розділі цього навчального посібника, однією із специфічних особливостей соціологічного аналізу соціальних феноменів та процесів є саме соціокультурний аналіз, тобто дослідження суспільних явищ як соціокультурних за своєю природою.

Отже, ми розглянули головні поняття соціології, акцентуючи на тому змісті, який вкладають у визначення цих понять соціологи, що працювали у різні часи та належали до різних соціологічних напрямків, а також на власних дефініціях деяких із цих понять. Уважний читач мав помітити відмінності у визначеннях таких, наприклад, понять, як «суспільство» та «культура». Проте такі відмінності

стосуються не тільки названих категорій, а й багатьох інших соціологічних понять. Чим же це можна пояснити?

Відповідаючи на це питання, почнемо з того, що однією із головних ознак наукового знання (окрім його неупередженості та здобуття за допомогою специфічних, притаманних тільки певній науці методів) є **«однозначність понятійного фонду»**, тобто поняття та категорії необхідно застосовувати у тому самому змісті та обсязі. Але для суспільних наук, у тому числі для соціології, дотримання цього правила є надзвичайно складною справою. На думку І. Попової, це обумовлюється *«недостатньою розвиненістю понятійного фонду цих наукових дисциплін у порівнянні з природничо-науковим знанням, необхідністю більш широкого використання „повсякденної мови“, в якій слова мають додаткові, часто не відповідні науковій мові, значення. Так, якщо взяти терміни „інституція“, „роль“, „група“, „взаємодія“ тощо — про все це ми чули у повсякденному житті. Й це може призвести до двозначності й нерозуміння, якщо поняття, що використовується у соціологічному дослідженні, не буде визначене якомога точніше»*.

Двозначність чи навіть **багатозначність** тих чи інших **соціологічних понять** може зумовлюватись також тим, що їх зміст залежить від теорії, в межах якої працює той чи інший дослідник.

Для будь-якої науки теорія чи концепція, якої дотримується вчений, є певною **методологічною стратегією**, тобто **системою принципів і засобів організації та побудови теоретичної та практичної наукової діяльності**. Стратегія реалізується за допомоги наукових категорій та понять, які використовуються, як уже зазначалося, для фіксації властивостей та відносин, які досліджує науковець, щоб дійти певних висновків щодо предмета свого аналізу (явища, процесу тощо). У цьому контексті підкреслимо, що те чи інше явище може називатися однаково, але сенс, який вкладають у цю назву (термін), може бути іншим і часом дуже відмінним.

Розглянемо **відмінності у змісті деяких соціологічних понять**, що **обумовлюються відмінностями теоретико-методологічних засад дослідження феноменів**, які позначаються цими поняттями.

Почнемо з поняття, до якого ми вже звертали у цьому підрозділі, а саме – з поняття «соціальна група». Вище ми навели лише одну дефініцію цього поняття. Проте у соціологічній літературі існує безліч його визначень. Як було показано, у процесі розвитку соціологічної науки для уточнення цього поняття групи почали поділяти на «формальні» та «неформальні», «первинні» та «вторинні»; поряд з поняттям «соціальна група» почали використовувати поняття «соціальна спільнота» тощо.

У розумінні такого поняття, як «клас», яким позначається один із різновидів соціальної (великої) групи, розбіжності також є вельми значними. Те, що називає «класом» М. Вебер, суттєво відрізняється від того, що розуміє під «класом» К. Маркс. Відмінності у змісті поняття «клас» пов'язані, зокрема, з різним розумінням цих видатних соціологів соціальної структури. К. Маркс визначав її як взаємодію різних груп у процесі суспільно-виробничої діяльності (незалежно від того, як ця об'єктивно-предметна діяльність відображена у свідомості суспільства). М. Вебер істотним параметром соціальної структури вважав престиж, який він визначав як ранг групи, що приписується їй на основі певної системи цінностей. Отже, відмінності в інтерпретації понять «клас» та «соціальна структура» свідчать про розбіжності методологічних позицій К. Маркса та М. Вебера (відповідно, об'єктивно-предметної та суб'єктивно-ціннісної).

Як зазначає І. Попова, *«ці дві позиції зумовлюють неоднозначність розуміння таких соціологічних категорій, як „соціальний статус”, „соціалізація”, „соціальна інституція”. Наприклад, соціальний статус (лат. status – становище, положення) тлумачать як „становище”, „позицію”, маючи на увазі об'єктивну приналежність до групи, виокремленої за тією чи іншою ознакою. Під статусом розуміють також місце у системі прав та обов'язків, у системі приписів*

суспільства, зумовленій панівною системою цінностей. Так, зокрема, розумів соціальний статус Макс Вебер, ототожнюючи його з престижем позиції. Саме це розуміння статусу найбільш поширене у західній соціології, яка віддає пріоритет, як правило, суб'єктивно-ціннісній методології».

Що стосується поняття «соціальна роль», то його використання є, на думку тієї ж дослідниці, безперечною ознакою суб'єктивно-ціннісної методології. Це обумовлено тим, що соціальні ролі, які протягом свого життя виконує людина (роль дитини, учня, студента, матері/батька, професіонала тощо), завжди мають ціннісно-нормативне забарвлення, вони регулюються загальноприйнятими в певному суспільстві чи окремій групі цінностями. Неоднозначність визначень такого поняття, як «соціальна інституція», теж обумовлюється неоднозначністю методологічної позиції дослідників. У залежності від того, наскільки значимою є роль цього поняття у теоретичних побудовах, можна говорити про приналежність тієї чи іншої концепції до макро- чи мікросоціології.

У межах суб'єктивно-ціннісної методології і соціальна система, і місце тієї чи іншої інституції у цій системі розуміються як зумовлені цінностями суспільства. Дещо інше тлумачення поняття «соціальна інституція» дають соціологи, які належать до марксистської методології (хоча сам К. Маркс не вживав цю категорію). Соціальна інституція тлумачиться ними як *«історично посталі, усталені форми організації спільної діяльності людей»*. При цьому, як підкреслює І. Попова, перелічуються ті самі інституції, про які йдеться при використанні опозиційної методології: сім'я, освіта, наука та ін.

Різні методологічні підходи обумовлюють також різні тлумачення таких понять, як «соціальний конфлікт», «соціальна рівновага», «соціальні зміни», «соціальний розвиток» та ін.

Доводячи, що **зміст багатьох соціологічних категорій залежить від методологічної стратегії, якої дотримуються ті чи інші дослідники**, І. Попова доходить таких узагальнень:

- *«методологічні стратегії можуть характеризуватися своїми власними поняттями й відповідними їм термінами, які не використовуються у рамках іншої методології;*
- *при різних методологічних підходах можуть використовуватися ті самі терміни, в які вкладається різний смисл;*
- *смисл термінів, що використовуються у рамках тієї самої методології, може змінюватися, може конкретизуватися й уточнюватися завдяки новим, отримуваним у дослідженнях результатам».*

Отже, майбутнім соціологам, готуючись до професійної діяльності, особливу увагу треба приділяти опануванню категоріальним апаратом, у тому числі проблемам визначення й використання різноманітних соціологічних понять та категорій. При цьому необхідно врахувати, в межах якої теорії та методології вони оформлювалися і яким було їх призначення (що за їх допомоги передбачали зафіксувати й виразити). Адже багато соціологічних понять отримують різне тлумачення в рамках різних методологічних стратегій. Виникає питання: чи сумісне таке «різнодумство» з такою ознакою науковості, як «однозначність понятійного фонду»? Чи можна за таких умов вважати соціологію наукою? Звичайно, розбіжності в інтерпретації деяких соціологічних понять є значною проблемою нашої науки, що спричиняє серйозні труднощі у професійній діяльності соціолога.

Незважаючи на те, що соціологія лише в ідеалі може мати однозначний понятійний апарат, соціолог повинен прагнути наукової строгості. Щоб досягти цього, майбутньому фахівцю-соціологу варто прислухатися до порад відомого українського соціолога Ірини Марківни Попової. Розмірковуючи над тим, як досягти наукової строгості у використанні тих чи інших соціологічних понять та категорій, вона пише: *«Практично ж ця вимога означає ось що: позначивши обраний соціальний об'єкт певним терміном і розкривши його смисл за допомоги визначення, слід у подальшому послідовно дотримуватися цього смислу,*

відповідного характеру тієї концептуальної схеми, яка використовується для роботи. Необхідність звертатися до багатьох літературних джерел, де по-різному можуть розумітися ті самі терміни, не повинна перешкоджати визначенню своєї позиції, якої слід дотримуватися впродовж усього дослідження. У будь-якому разі, цього треба навчатися, такого роду навички необхідно послідовно розвивати й постійно вдосконалювати».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

1. Що таке протосоціологія? Назвіть головні протосоціологічні персоналії.
2. У чому полягає внесок Платона, Аристотеля та інших античних філософів у розвиток соціологічної думки?
3. Чим, на думку такого представника протосоціології, як Ібн Халдун, обумовлюється закономірний характер суспільного розвитку?
4. Що дає сучасному соціологу звернення до творчого доробку таких філософів та письменників пізнього середньовіччя, як Н. Макіавеллі, Т. Мор, М. Монтень, Т. Гоббс, Б. Паскаль, Дж. Локк та ін.?
5. Чим збагатили соціологічну думку французькі філософи-просвітителі (Вольтер, Д. Дідро, К. Гельвецій та ін.)?
6. Назвіть основні історичні чинники виникнення соціології як самостійної науки.
7. Чому соціологію називають наукою індустріальної епохи розвитку суспільства?
8. Які нові соціальні явища та процеси викликала до життя Велика французька революція?
9. Які соціокультурні феномени, що з'явилися у суспільному житті західноєвропейських країн на початку XIX століття, зумовили появу соціології як окремої галузі наукового знання?
10. Назвіть теоретичні джерела становлення соціології як самостійної науки.
11. У чому полягає внесок Ш. Монтеск'є у розвиток соціологічної думки?
12. Сформулюйте основні ідеї соціологічного теоретизування К. Сен-Сімона.
13. Назвіть етапи розвитку соціології (за М. Елброу).
14. Чому перший етап розвитку соціології як самостійної науки М. Елброу називає «універсалізмом»? Хто з соціологів належить до цього етапу?
15. Що таке соціологічний позитивізм?
16. Сформулюйте засадничі ідеї позитивістської соціології О. Конта та

Г. Спенсера.

17. Назвіть основні національні соціологічні школи, які з'явилися на другому етапі розвитку соціології (за М. Елброу).
18. Чому соціологічну теорію М. Вебера називають антипозитивізмом?
19. У чому полягає соціологізм концепції Е. Дюркгейма?
20. Надайте коротку характеристику марксистської теорії суспільства, її внеску у розвиток світової соціологічної думки.
21. Чому європейську соціологію називають предметно-орієнтованою, а американську – проблемно-орієнтованою наукою?
22. Що таке «концептуальний імперіалізм» (М. Елброу)?
23. Що визначало функціонування соціології на третьому етапі її розвитку (за М. Елброу)? Назвіть головних представників цього етапу.
24. Чому М. Елброу називає третій етап розвитку соціології фазою її інтернаціоналізації?
25. Чим відрізняються соціологічні концепції Т. Парсонса і Р. Мертона? За що Р. Мертон критикує свого вчителя Т. Парсонса?
26. Назвіть основних представників марксистської (неомарксистської) соціології третього етапу (за М. Елброу) розвитку соціологічного знання. В чому полягає їх внесок у розвиток соціології?
27. Як М. Елброу називає четвертий етап розвитку соціології? Чим обумовлена така назва?
28. У чому полягають специфічні особливості розвитку соціології у країнах Латинської Америки, Африки та Азії?
29. Який сенс вкладає М. Елброу у назву сучасного, п'ятого етапу розвитку соціологічної науки?
30. Чому М. Елброу говорить про необхідність консолідації сучасних соціологів?
31. Що сприяє та що заважає інтеграції різних напрямків розвитку сучасної

соціологічної думки?

32. Назвіть головних представників сучасної світової соціології та напрямки їх теоретизування.
33. Визначте історичні передумови виникнення соціології у Росії.
34. Які соціально-культурні зміни, що відбувалися в Росії у другій половині XIX сторіччя, обумовили становлення вітчизняної соціології як самостійної науки?
35. Назвіть теоретичні витoki російської соціології.
36. Кого та чому вважають першими російськими соціологами?
37. Що, на думку М. Михайловського та П. Лаврова, повинна вивчати соціологія?
38. Що зумовило бум соціологічних публікацій у Росії у 1860–1870-ті роки?
39. Які соціально-політичні події у Росії останнього двадцятиріччя XIX століття стали на заваді розвитку соціологічної науки?
40. У чому полягає внесок М. Ковалевського у розвиток вітчизняної соціології?
41. Схарактеризуйте головні наукові здобутки російсько-американського соціолога П. Сорокіна.
42. Навколо яких питань точилися дискусії представників різних напрямків російської дореволюційної соціології?
43. Чому були присвячені соціологічні дослідження у дореволюційній Росії?
44. Назвіть головних представників української соціологічної думки другої половини XIX – початку XX сторіччя.
45. Чому, за рішенням Правління Соціологічної асоціації України, День соціолога щорічно святкується в нашій країні 1 жовтня?
46. Схарактеризуйте головні ідеї позитивістської соціології М. Драгоманова.
47. У чому полягає внесок М. Грушевського у розвиток української соціології?
48. Схарактеризуйте розвиток української соціології на еміграції.
49. Яким було ставлення до соціології з боку можновладців у перші роки

радянської влади?

50. Назвіть основні теми соціологічних досліджень, які здійснювалися в Радянському Союзі в 20–30-ті роки минулого століття.
51. Які події 1922 року викликали суттєві зміни в інтелектуальному житті Радянського Союзу?
52. Чому вітчизняну соціологію називають репресованою наукою?
53. Яка подія, що відбулась у 1956 році, дала поштовх реабілітації та відродженню радянської соціології?
54. Кого вважають фундаторами радянської соціологічної науки на новому етапі її розвитку (1950–1960 рр.)?
55. Коли і для чого була створена Радянська соціологічна асоціація?
56. Назвіть основні етапи та показники інституціоналізації радянської соціології у 1960–1980-ті роки.
57. Назвіть імена українських учених, які сприяли відродженню вітчизняної соціології у 1960–1970 рр.
58. Назвіть основні соціологічні освітні та дослідницькі центри Радянського Союзу.
59. Що досліджували радянські соціологи?
60. Чому радянська влада боялася соціології?
61. Що означає такий вислів, як «мова науки»?
62. Який сенс вкладається у такі терміни, як «поняття» та «категорія»?
63. Які поняття, на думку А. Боскова, складали категоріальний апарат соціології на початку XX сторіччя?
64. Що впливає на розвиток категоріально-понятійного апарату соціології?
65. Чому в арсеналі соціології з'являються нові поняття?
66. За рахунок чого відбувається збагачення категоріальної бази соціологічного знання?

67. Наведіть приклади запозичення соціологією понять та категорій із інших галузей соціогуманітарного знання.
68. Що означає вислів «оволодіння категоріальним апаратом соціології»?
69. Назвіть основні категорії, що входять до складу сучасної соціології. Розкрийте зміст 10 таких категорій.
70. Розкрийте зміст такого критерію науковості, як однозначність понятійного фонду.
71. Чому дотримання цього правила («однозначність наукового фонду») викликає певні труднощі у контексті соціології та інших наук про суспільство?
72. Що означає термін «методологічна стратегія дослідника»?
73. Чим обумовлюється двозначність (багатозначність) деяких понять соціології (наприклад таких, як «інститут», «роль», «група» та ін.)?
74. Як методологічна позиція дослідника, характер теорії, якої він дотримується, обумовлює зміст соціологічних категорій і понять?
75. Наведіть приклади змістовного неспівпадіння тих самих понять, що використовуються в межах різних концептуальних схем.
76. Яким змістом наповнюють такі поняття, як «клас» та «соціальна структура», К. Маркс і М. Вебер?
77. Завдяки чому відбуваються зміни у змісті соціологічних понять і категорій?
78. Наведіть приклади категорій (окрім зазначених вище), зміст яких обумовлюється використанням у межах чи то об'єктивно-предметної, чи то суб'єктивно-ціннісної методології.
79. Що обумовлює необхідність конкретизації, уточнення змісту тих чи інших соціологічних понять?
80. Чому деякі соціологи вважають головним поняттям соціологічної науки категорію «соціальна група»?

81. Назвіть поняття, які є похідними або мають безпосереднє відношення до поняття «соціальна група».
82. Виходячи з чого деякі соціологи вважають головними категоріями своєї науки такі поняття, як «суспільство» і «культура»?
83. Коли поняття «суспільство» і «культура» увійшли до наукового обігу соціогуманітарних наук?
84. Наведіть основні визначення понять «суспільство» та «культура».
85. Чому в сучасній соціологічній науці акцентується на культурних чинниках суспільного розвитку?
86. Що означає поняття «соціокультурне»?
87. Який сенс вкладає в поняття «соціокультурне» П. Сорокін?
88. Чому П. Сорокін наголошує на тому, що соціологічний аналіз – це завжди соціокультурний аналіз?

Рекомендована література до розділу 2

Основна:

2. Батыгин Г.С. История социологии / Г.С. Батыгин, Д.Г. Подвойский. – М. : Высшее образование, 2007. – 444 с.
3. Бурлачук В. Біля витоків соціологічної думки в Україні / В. Бурлачук, М. Молчанов, В. Степаненко ; за ред. В. Танчера. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 1996. – 114 с.
4. Гансова Е.А. Соціологічні школи та напрямки в Україні наприкінці XIX – початку XX століть (Соціологія в Україні чи українська соціологія?) : [навч. посіб.] / Е.А. Гансова. – Одеса : Астропринт, 2000. – 64 с.
5. Давыдов Ю.Н. История теоретической социологии : Введение / Ю.Н. Давыдов // Социологические исследования. – 1993. – №5. – С. 33-50.
6. Захарченко М.В. Історія соціології : Від античності до початку XX ст. / М.В. Захарченко, О.І. Погорілий. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
7. История социологии в Западной Европе и США : [учеб. для вузов / отв. ред. Г.В. Осипов]. – М. : НОРМА, 2001. – 576 с.
8. Кравченко А.И. История социологии : [учеб.] / А.И. Кравченко. – М. : Проспект, 2006. – 408 с.
9. Піча В.М. З історії української соціологічної думки: [матеріали до лекції з курсу «Соціологія»] / В.М. Піча, Н.Й. Черниш, Л.Й. Кондратик – Львів, 1995. – 64 с.
10. Погорілий О.І. Соціологічна думка XX століття : [навч. посіб.] / О.І. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 224 с.
11. Сорвин К.В. Человек в обществе : Система социологических понятий в кратком изложении : [для школьн. ст. кл. и студ. мл. кур.] / К.В. Сорвин, А.А. Сусоколов. – [2-е изд., перераб. и дополн.]. – М. : SPSL «Русская панорама», 2005. – 256 с.
12. Соціологічна думка України : [навч. посіб.] / М.В. Захарченко, В.Ф. Бурлачук,

М.О. Молчанов, В.П. Степаненко. – К. : Заповіт, 1996. – 424 с.

Додаткова:

1. Голосенко И.А. Процесс институционализации буржуазной социологии в России конца XIX – начала XX вв. / И.А. Голосенко // Социологические исследования. – 1978. – № 2. – С. 170-179.
2. Голосенко И.А. Становление: ранний этап биографии П. Сорокина / И.А. Голосенко // Рубеж (альманах социальных исследований). – 1991. – № 1. – С. 33-46.
3. Голосенко И.А. П. Сорокин. Документы и материалы / И.А. Голосенко // Рубеж (альманах социальных исследований). – 1992. – № 4. – С. 6-8.
4. Голосенко И.А. Персоналии. Петражицкий Л.И., де Роберти Е.В., Лаппо-Данилевский А.С., Хлебников Н.И. / И.А. Голосенко, Н.И. Сербенко, А.З. Соколов // Социологические исследования. – 1996. – № 8. – С. 127 -132.
5. Голосенко И.А. Питирим Сорокин о внутренних нарушениях социального порядка / И.А. Голосенко // Социологические исследования. – 2000 – № 4. – С. 108-116.
6. Зарубіжна соціологія (XX – початок XXI ст.): [хрестоматія / відп. ред. В.Г. Городяненко]. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2009. – 656 с.
7. Кондратик Л.Й. Історія соціології України в іменах / Л.Й. Кондратик. – Луцьк, 1996. – 105 с.
8. Современная западная социология : хрестоматия : [учеб. пособие / авт.-сост. Г.Н. Соколова, Л.Г. Титаренко]. – Минск : Тесей, 2008. – 520 с.
9. Соціологія XIX – початку XX століття : [хрестоматія / за ред. В.Г. Городяненка]. – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2007. – 628 с.
10. Соціологія на Україні : [зб. статей / відп. ред. Л.В. Сохань]. – К. : Наукова думка, 1968. – 200 с.
11. Соціологія : терміни, поняття, персоналії : навч. словник-довідник для студ. вузів /

[за ред. В.М. Пічі]. – К. : Каравела, 2002. – 476 с.

Навчальне видання

Сокурянська Людмила Георгіївна

ВСТУП ДО СОЦІОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Коректор О. В. Гавриленко
Комп'ютерне верстання
Макет обкладинки

Формат	Ум. друк. арк.	Тираж	Зам. №

Видавець і виготовлювач
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61077, м. Харків, пл. Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009

Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел.: 705-24-32